શ્રી વિજયભુવનતિલકસૂરીશ્વર જૈન ગ્રંથમાલા-૨૮

આત્મ-કમલ-લબ્ધિ-ભુવનતિલકસૂરિ-ગુરુભ્યો નમઃ

પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજયલબ્ધિસૂરીશ્વરજી
મહારાજ વિરચિત

તત્ત્વન્યાયવિભાકર

[ભા. ૨]

ગુજરાતી અનુવાદક
પૂજ્યપાદ કવિકુલકોટીર આચાર્યદેવ વિજયભુવનતિલક
સૂરીશ્વરજી મહારાજના પરમવિનેય
પૂ૦ પન્યાસજી મહારાજ શ્રી ભદ્રંકરવિજયજી ગણિવર

સહાયક
શ્રી રાજસ્થાની જૈન શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક સંઘ
સીકંદ્રાબાદ તરફથી સપ્રેમ ભેટ

પ્રકાશક
શ્રી લબ્ધિભુવન જૈન સાહિત્ય સ ન
C/o નટવરલાલ ચુનીલાલ શાહ
છાણી (ગુજરાત) જિ વડોદરા

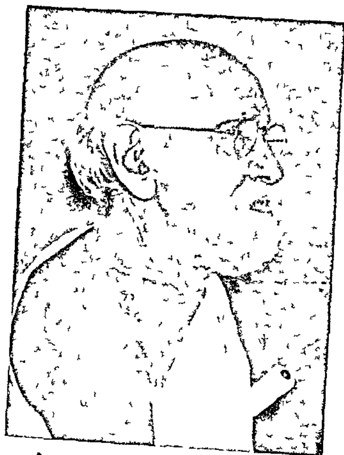
પચાસ નયા પૈસાના સ્ટાપ બીડનારને પ્રકાશક સ્થળેથી
પુસ્તક ભેટ મળશે.

વી સ ૨૪૯૫]   લબ્ધિ સ ૭   [વિ સ ૨૦૨૫

મુદ્રક
બહાદુરસિંહજી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ
અમરચંદ બેચરદાસ મહેતા
પાલીતાણા (સૌરાષ્ટ્ર)

જૈનરત્ન વ્યા વા કવિકુલકિરીટ પૂજ્યપાદ આચાર્ય દેવ
શ્રીમદ્ વિજયલબ્ધિસૂરીશ્વરજી મહારાજ

પ્રકાશકીય

ઘણા જ થોડા દિવસોમાં તત્ત્વન્યાયવિભાકર ભાગ–૨–જો (સંપૂર્ણ ગ્રન્થ) આપની સમક્ષ પ્રકાશિત કરતા ઘણો આનંદ થાય છે

પૂજ્યપાદ કવિકુલકોટિર આચાર્યદેવ વિજયભુવનતિલક-સૂરિવરજી મહારાજના શિષ્યરત્ન વિદ્વદ્વર્ય પૂજ્ય પન્યાસજી મહારાજશ્રી ભદ્રંકરવિજયજી ગણિવરશ્રીએ મૂલસૂત્રોનો ગુજરાતી અનુવાદ પરિશ્રમ લઈને કરી આપ્યો છે અને સંસ્થા આવા અભિનવ પ્રકાશનો સાહિત્યની દુનિયામા કેમ શીઘ્ર પ્રકાશિત કરે એના માટે સદૈવ પૂ૦ પં૦ મહારાજ આત્મીય ભાવે સ્વ કિંમતી ફાળો–સૂચના વિગેરે આપી રહ્યા છે જેથી અમે અનુપમ પ્રાચીન–અર્વાચીન ગ્રંથોનો ગુજરાતી અનુવાદ કરાવી તારક જિનેન્દ્રશાસનનો અમૂલ્ય વારસો પ્રગટ કરવા અમે ભાગ્યશાળી થયા થીએ, જેથી અમારી સંસ્થા પૂ૦ પં૦ મહારાજના અસીમ ઉપકારને કયાથી વિસરે?

પૂ૦ પ્રવચનવિશારદ આચાર્યદેવ વિજયવિક્રમસૂરીશ્વરજી મહારાજે અમારા પર ઉપકાર કરી આમુખ પહેલા ભાગમા લખી મોકલ્યું હતું તે અતિ ઉપયોગી હોઈ સુધારા સાથે અહીં બીજા ભાગમા પણ આપવામા આવેલ છે જેથી પૂ૦ આચાર્ય મહારાજના અને અત્યન્ત ઋણી છીએ

આ પુસ્તકનુ સપાદનકાર્ય પૂ૦ પન્યાસ–પ્રવરશ્રી ભદ્રંકરવિજયજી ગણિવરે કાળજીપૂર્વક કરી આપ્યુ છે તેમ જ પ્રૂફ સશોધન પુસ્તક પ્રકાશન સબધી કાર્યો પૂજ્યશ્રીના અતેવાસી પૂ૦ મુનિવર્ય પુણ્યવિજયજી મહારાજે કરી આપ્યા છે અને પ્રેસ કોપી પૂ૦ મુનિરાજ વીરસેનવિજયજી મહારાજે કરી આપી છે આ સમયે ઉક્ત મહાત્માઓને યાદ કરીને સપ્રેમ વદના કરીએ છીએ

તેમ જ પુસ્તક પ્રકાશનમા જે સઘોએ આર્થિક મદદ કરી સૂત્રભક્તિનો લાભ ઉઠાવ્યો છે એવી જ રીતે, સદૈવ સૂત્રભક્તિ કરતા રહે એવી શુભાશા સેવીયે છીએ

પ્રાતે વાચકવર્ગને એટલુ જ નિવેદન કરવાનુ કે, આ પુસ્તકના પહેલા ભાગ અને બીજા ભાગનુ શુદ્ધિ-દર્શન પુસ્તકના અતે આપ્યુ છે તો પ્રથમ શુદ્ધિઓ સુધારીને પછીથી જ સૂત્ર પાઠ કરે એવી મગલેચ્છા સેવી વિરમુ છુ

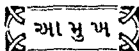
પ્રકાશક

પૂ૦ ધર્મદિવાકર જૈન શાસનપ્રભાવક પરમપૂજ્ય આચાર્યદેવ

શ્રીમદ્વિજય ભુવનતિલકસૂરીશ્વરજી મહારાજ

ગ્રંથ પરિચય

અનંત ઉપકારી જિનેશ્વર ભગવંતો "તીર્થ" ની સ્થાપના કરતા ગણધરપદ પ્રદાન કરે છે અને તે જ સમયે 'દ્વાદશાંગી' ની રચના પણ થઈ જાય છે અર્થાત્ શાસનના પ્રવર્તન સમયથી વ્યવસ્થિત શાસ્ત્રો રચાયેલા જ હોય છે પાત્રની યોગ્યાયોગ્યતા ઉપસ્થિત માનવગણની રુચિ અને ગ્રાહ્યશક્તિને સામે રાખીને મહાન્ પૂર્વાચાર્યોએ તેઓને અનુરૂપ નવ્યશાસ્ત્રનું આગમાધારિત નિર્માણ કર્યુ "તત્ત્વાર્થ સૂત્ર" આવા જ પ્રયત્નોનુ એક સુંદર તેમ જ સમતોલ મહાન શાસ્ત્ર છે આ શાસ્ત્ર જ્યારથી રચાયુ ત્યારથી આજ સુધી અનેકો માટે નવ સર્જનોનો સ્રોત બનતું આવ્યું છે તેમ જ કેટલાય કાળ સુધી નવ પ્રયત્નોને જાગૃત કરવાની અસીમ શક્તિ તેમા નિહિત છ

પ્રસ્તુત સૂત્રના અધ્યયનના સંસ્કારથી સ્વ પૂ૦ ગુરુવર્યશ્રીએ પણ જરા વિસ્તારરુચિ જીવોને ઉપલક્ષીને "તત્ત્વ ન્યાય વિભાકર" નામનો ગ્રંથ નિર્માણ કર્યો છે

ગ્રંથનુ નામ જ વિષયનો સારો સ્ફોટ કરી આપે તેમ છે આ ગ્રંથમાં 'તત્ત્વ' અને 'ન્યાય' આ બે વિષયો પર પ્રકાશ ફેલાવવામા આવ્યો છે, જેથી ગ્રંથને "વિભાકર" સૂર્યની

ઉપમા આપાયેલ છે જો કે ' ન્યાય ' એ જ્ઞાનનુ નિરુપણ છે અને જ્ઞાન નિરુપણ જીવતત્ત્વાતર્ગત છે માટે તત્ત્વથી તે ભિન્ન છે તેમ ગ્રથના નામનો ધ્વનિ પ્રગટિત થતો નથી પણ નવ તત્ત્વમા પ્રધાનતત્ત્વ જીવ છે જીવનુ પ્રધાન લક્ષણ જ્ઞાન ' અને જ્ઞાન સ્વરૂપ ન્યાય જ્ઞાનનો એક મહત્ત્વનો વિભાગ છે તેમ સૂચન કરવામા આવ્યુ છે માટે જ ગ્રથનુ નામ ' તત્ત્વ ન્યાય વિભાકર ' હોવા છતા તત્ત્વ અને ન્યાય એવા બે વિભાગ ન કરતા ગ્રથકારે જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર આમ ત્રણ વિભાગ કર્યા છે તેમા પ્રથમ બે વિભાગો ૧૦-૧૦ કિરણમા વિભાજન કરવામા આવ્યા છે જ્યારે બાકીનો ત્રીજો વિભાગ ત્રણ વિભાગમા વિભાજિત છે

પ્રથમ વિભાગમા સૂત્રો

દ્વિતીય વિભાગમા સૂત્રો

તૃતીય વિભાગમા સૂત્રો

પ્રથમના દર્શન વિભાગમા નવ તત્ત્વોની ચર્ચા છે અને પ્રસગને અનુરૂપ જૈનદર્શનની અણમોલ ભેટરૂપ કર્મતત્ત્વનુ વિશદ વર્ણન છે

પ્રત્યેક ભેદ પ્રભેદના લક્ષણો ખૂબ અદ્ભુત રીતે બનાવ્યા છે કર્મ ચર્ચા વિષયક તેટલો નાનો વિષય પણ પૃથક્ ગ્રથ બનવાની સંપૂર્ણ યોગ્યતા ધરાવે છે

તેવી જ રીતે જ્ઞાનવિભાગમા ચાર પ્રમાણની વિસ્તૃત ચર્ચા પણ ગ્રથનુ અનેરુ આકર્ષણ છે સૂત્રોમા વપરાયેલી ભાષા અત્યત સરળ છે પ્રયોગો પણ અત્યત આકર્ષક છે

છતા પણ જરૂરિયાતથી વધુ શબ્દો વાપર્યા વગર ગ્રથની મર્યાદા જાળવી રાખવામા આવી છે

સારા ય જૈનદર્શનનું અભ્યતર અને બાહ્ય બન્ને પ્રકારનુ એક સમતોલ વિવરણ આ ગ્રથમા પ્રાપ્ત થાય છે

મૂલસૂત્રો પર રચવામા આવેલી 'ન્યાય પ્રકાશ' નામની સ્વોપજ્ઞ ટીકા પણ વિદ્વાનજનોને આશ્ચર્ય મુગ્ધ કરે તેવી છે તેનુ કદ પણ ઠીક ઠીક પ્રમાણમા વિશાળ છે

"રચના"

આ ગ્રથની રચના અગે પણ એક નાનો ઇતિહાસ છે પૂ૦ મુનિ શ્રી પ્રભાવવિજય મહારાજે એક દિવસ સ્વ૦ પૂ૦ ગુરુદેવને વિનતી કરી કે આપશ્રી કોઇ મારા જેવા અલ્પમતિ જીવોને બોધ થાય તે માટે કોઈક સુદર ગ્રથ બનાવી આપવાની કૃપા કરો

સરળહૃદયી સ્વ૦ પૂ૦ ગુરુદેવે શિષ્યની તે વિનતી માન્ય રાખી સ્વપર દર્શનના ગભીર ઉંડાણ સુધી પહોચી ગયેલ પૂ૦ ગુરુદેવ, એ એક અપ્રતીમ સ્મૃતિ શક્તિના ખજાના હતા ગ્રથનુ નિર્માણ એક અસાધારણ વાત છે એક સામાન્ય લેખક પણ સખ્યાબધ પુસ્તકો ઉથલાવતો હોય છે જ્યારે પૂ૦ ગુરુદેવ આ ગ્રથ નિર્માણ કરતા હતા ત્યારે કોઈ ગ્રથ તેમને જોવા માગ્યો હોય તેવુ મને યાદ નથી મોટા ભાગના સૂત્રો તેઓ રાતના જ બનાવતા અને દિવસના કોઇની પાસે લખાવી દેતા ગ્રથકર્તા આચાર્યશ્રીની આ એક અજોડ સફળતા છે અને સ્મૃતિ શક્તિનો એક અનુપમ પુરાવો છે

ગ્રંથ નિર્માણનો પ્રારંભ અને પૂર્ણાહૂતિ

વર્ષ બાદ વિદ્વાનોને સંતોષવા 'ન્યાય પ્રકાશ' નામની ટીકા રચવામાં આવી

જ્યારે કોઈ પણ પુસ્તકોની મદદ વિના અત્રે ગ્રંથ નિર્માણ કરવામાં આવ્યું ત્યારે થોડાક આકસ્મિક શબ્દ સામ્યથી કોઈનું અનુકરણ કર્યું છે, તેમાંથી બનાવ્યું છે આવી અસંબદ્ધ વાતો સત્યથી વેગળી બની જાય છે

દર્શનશાસ્ત્રનો પ્રામાણિક વિદ્વાન્ તેના પૂર્વાચાર્યોના ગ્રંથથી પરિચિત ન હોય, સંસ્કારિત ન હોય કે પ્રભાવિત ન હોય તે કદી ય બનવા યોગ્ય નથી પ્રામાણિક કોઈ પણ આચાર્ય કોઈ પણ નવા તત્ત્વની અન્વેષણાનો દાવો જૈન શાસનમાં તો ન જ કરી શકે

જે કોઈ વિશિષ્ટતા હોય તે સંકલન રજુઆત અને વિવરણમાં જ હોય છે

હેમચંદ્રાચાર્યે મહારાજાએ ઉમાસ્વાતિ મહારાજને 'ઉપો માસ્વાતિ સંગૃહીતારઃ' કહ્યા છે તેનો કોઈ એવો અર્થ કરે કે ઉમાસ્વાતિ મહારાજની કોઈ વિશિષ્ટતા નથી કારણ કે તેઓએ તો માત્ર આગમના અર્થની જ સંકલના કરી છે તો આવી વાત કરનારની મૂર્ખતા એક નાનું બાળક પણ સરળતાથી સમજી શકે તેમ છે અહીં કહેવાનો આશય એટલો જ છે કે ગ્રંથકારે પ્રામાણિક આમ્નાયને છોડયા વગર જ એક વિશિષ્ટ શૈલીથી પદાર્થોનું સંકલન કર્યું છે તે જ દ્રષ્ટવ્ય છે

કોઇ પણ શાસ્ત્રીય બાબતમા નવું તત્ત્વ શોધવાનો દાવો કરવો તે તેઓશ્રીની કલ્પનામાં પણ કદી પ્રવેશ પામ્યુ ન હતું માટે ગ્રથકારના સાહિત્યનુ મૂલ્યાકન કરનારે માત્ર સકલના, રચના, રજુઆત પર ધ્યાન રાખવાનુ રહે છે કોઇ એક વ્યક્તિનુ સકલન આવું છે માટે બીજાએ તેથી પણ આવું સકલન કરવું જોઇએ તે એક નિરર્થક પ્રલાપ છે માત્ર શાસનના તત્ત્વો યથાયોગ્ય રીતે પ્રદર્શિત થવા જોઇએ તેવો જ આગ્રહ યોગ્ય છે

ગ્રથકાર

ગ્રથના માર્મિક પાઠકો અને તટસ્થ ચિતકોને ગ્રથકાર માટે કેવું બહુમાન પેદા થયેલ છે તે તો આપણે આગળ જોઇશું તે પહેલા ગ્રથકારનુ અનેકવિધ વ્યક્તિત્વ પણ દષ્ટિ ગોચર કરવા જેવું છે

તેઓશ્રીના જીવનની કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ તેમના સાહિત્ય સર્જનમા પણ ઉતર્યા વગર રહે નહિં માટે પણ તે વ્યક્તિત્વની સ્પષ્ટતા કરવી યોગ્ય છે

૧ સૌ પ્રથમ તેઓશ્રીને પૂ૦ કમલસૂરીશ્વરજી મ૦ તેમ જ પૂ૦ આત્મારામજી મ૦ જેવા ગુરુ અને પ્રગુરુ પ્રાપ્ત થયા હતા જેઓમા રહેલ શાસનપ્રેમ અને સત્ય ગવેષણ તેમનામા સહજ રીતે સક્રાત થયા હતા

૨ વ્યાખ્યાનની અજોડ શક્તિએ વાદવિવાદના અનેકાનેક પ્રસગો પ્રાપ્ત કરાવ્યા હતા જેથી દાર્શનિક જ્ઞાન અત્યન્ત પુષ્ટ બને તેમાં કોઇ આશ્ચર્ય ન ગણાય

૩ સ્મૃતિ અને સ્વાધ્યાય મગ્નતા વડે જીવન આગમની ગરજ સારવા તેઓ શક્તિમાન હતા

૪ સ્વભાવ તો ધર્મના અંગો હોવામાં વિનમ્ર પણ હતી જેનું દર્શન મહત્ત્વનામાં પણ થાય છે

૫ સહજ કાવ્યશક્તિ પણ તેઓના ગ્રંથમાં દેખાયા વિના ન રહી શકે

આટલા વ્યક્તિત્વનો ખ્યાલ કરીને તેમના ગ્રંથનુ અવલોકન કરનાર જિજ્ઞાસુ કોઈ નવીન ચીજ પ્રાપ્ત કરશે

વાચન મનન અને ચિંતન

'તત્ત્વ ન્યાય વિભાકર' આનુ મૂલ વિ૦ સ૦ ૧૯૯૫માં પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો હતો અને સટીક ગ્રંથ વિ૦ સ૦ ૧૯૯૯ માં પ્રકાશિત થયો હતો

મૂલ અને સટીક ગ્રંથ પ્રકાશિત થતા જૈન જૈનેતર સમાજ તરફથી પણ કેટલાક વિચાર પ્રવાહો પ્રગટિત થયા જે પ્રસ્તુત ગ્રંથની મહત્તાના જ સૂચક બન્યા છે

ગ્રંથના પ્રથમ સૂત્રે જ કેટલાકને વિહ્વળ બનાવી નાખ્યા હતા તેમાં એક જૈનેતર વિદ્વાન, આચાર્ય દર્શનસૂરિ મહારાજ તેમ જ કહેવાતા ઐતિહાસિક વિદ્વાન્ પં૦ કલ્યાણ-વિજયજીનો સમાવેશ થાય છે

જૈનેતર વિદ્વાન્ અને પં૦ કલ્યાણવિજયજીએ પ્રથમ સૂત્રના પ્રત્યેક શબ્દ માટે વિરોધ કર્યો છે, જે બંનેમાં શિષ્ટોચિત જવાબ કલ્યાણ માસિકમાં પ્રગટ થયેલ છે

પ્રથમ જૈનેતર વિદ્વાનનો જવાબ જાણીતા લેખક તેમ જ વિદ્વાન પન્યાસજી કનકવિજયજી ગણિવરે આપ્યો છે જે પૂ૦ ગુરુદેવ પ્રત્યેના પક્ષપાત નહીં પણ હૃદયની ભક્તિનું પણ સૂચન કરી જાય છે

પં કલ્યાણવિજયનો જવાબ સાધુ જીવનની શૈશવાવસ્થામા રહેલા વિદ્વાન મુનિ રાજયશવિજયજીએ આપેલ છે જે જે શબ્દો માટે પન્યાસ કલ્યાણવિજયજીએ વિરોધ કરેલ છે તે પ્રત્યેક શબ્દો આગમમા કયા કયા અને કેવી કેવી રીતે વપરાયા છે તેની ખૂબ સ્પષ્ટતા કરી છે

ઉપરોક્ત બને આક્ષેપકારોએ મૂલકારના હાર્દને પ્રકાશ કરતી ટીકા તરફ જોયું હોય તેમ લાગતું નથી

આચાર્ય દર્શનસૂરિજી ન્યાયપદ્ધતિથી પરિચિત હોવાના કારણે બીજી ચર્ચામા ન પડતા 'માર્ગ' શબ્દના એકવચન અને ઉપાય શબ્દના બહુવચનની જ ચર્ચામા પડ્યા છે અને ઉપસંહારમા એકાદ બે પુરુષ વચનો વાપરી સતોષ પામેલ છે આ સારીએ ચર્ચાનો ઉલ્લેખ કરવાનુ આ સ્થાન નથી છતાં તત્ત્વાર્થના પ્રથમ સૂત્રની સાથે સરખાવીને જ આના પ્રથમ સૂત્ર પર આક્ષેપ કરવામા આવ્યા છે તેથી આક્ષેપોની ભૂમિકા જ અયોગ્ય છે, અર્થાત્ તત્ત્વાર્થકારનુ પ્રથમ સૂત્ર મોક્ષમાર્ગનુ વિધાન ભિન્ન અપેક્ષાથી કરે છે જ્યારે પૂ૦ ગુરુદેવનુ પ્રથમસૂત્ર ભિન્ન અપેક્ષાથી પ્રવૃત્ત છે અહીં આટલીજ નોંધ કરવી પર્યાપ્ત માનીએ છીએ અન્યત્ર સંસ્કૃતમા જવાબ આપવામા આવશે

જૈન સાધુઓને જૈનેતર વિદ્વાનો તો ઠીક પણ જૈનેતર વિદ્વાન એ એસ ગોપાણી પણ જણાવે છે કે "આચાર્યશ્રી વાગ્વિદક ડોળ વિના તેમ જ શબ્દની કરકસરથી (પ્રસ્તુત ગ્રથમા) સત્યને રજુ કરે છે" અને ગ્રથની ઉપયોગિતાને જોતા તો એ તેને (ગ્રથની ઉપયોગિતાને) સર્વજ્ઞાનસગ્રહ તરીકે બીરદાવે છે ઘણા વિદ્વાનો હજી પણ તેવા વર્ણન કરતા તૃપ્ત થતા નથી

તત્ત્વાર્થનુ અધ્યયન કરાવતા આ ગ્રથને પરિશિષ્ટ તરીકે આયોજિત કરી અભ્યાસક્રમમા પણ નિયુક્ત કરવા જેવો છે

પ્રસ્તુત ભાષાતર અને ભાષાતરકાર

આ મૂળ ગ્રથની પ્રસ્તાવના નથી તેથી ગ્રથ વિષે વધુ વિસ્તારથી વર્ણન કરેલ નથી પણ કેટલીક આવશ્યક દિશા-સૂચન જ કરવામા આવ્યુ છે

ઉપરોક્ત તત્ત્વ ન્યાય વિભાકર ગ્રથનુ ભાષાતર આ ગ્રથમા કરવામા આવેલ છે ભાષાતરકર્તાએ લલિત વિસ્તરા જેવા ગ્રથનુ ભાષાતર કરીને વિદ્વાન્ જગતને પોતાની વિદ્વત્તાનો પરિચય સારી રીતે કરાવેલા જ છે તેથી તે બાબતમા વધુ કશુ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી

પ્રસ્તુત મૂળ ગ્રથની સાથે તેમનો બીજા કોઇ પણ કરતા નિકટતમ સબધ છે

મૂળ ગ્રથના અતે તેમણે સસ્કૃતમા પ૨ પ્રમાણ બનાવેની ઘણુ સન્માન પામેલ છે તેમ જ ગ્રથરૂપ પ્રાસાદ શિખર સમી શોભી રહેલી છે

તદ્દુપરાન્ત સારોય ગ્રંથ તેમણે કંઠસ્થ કર્યો છે એટલુ જ નહિ પણ પૂ૦ ગુરુદેવે જ સારોય ગ્રંથ તેમને ભણાવ્યો છે આથી તેઓ ગ્રંથકર્તાના તો અત્યંત ઋણી હતા જ પણ સાથે સાથે ગ્રંથના પણ સ્વતંત્ર રીતે ઋણી બની ચૂકયા છે

પ્રસ્તુત ભાષાંતર દ્વારા તેઓ ગ્રંથની મહત્તા અને ગ્રંથકારના અદ્ભુત જ્ઞાનવિકાસનો ગુજરાતી જનતાને સુંદર પરિચય આપી શકશે

આ ગ્રંથની યોગ્યતા જોઈને "પૂ૦ ગુરુદેવની વિદ્યમાન અવસ્થામાં અનુભવી વિદ્વાન્ હીરાલાલ રસિકલાલ કાપડીયાએ આ ગ્રંથનું ભાષાંતર કરવાનો મનોરથ સેવ્યો હતો તે માટે થોડોક પ્રયત્ન પણ તેમણે કર્યો હતો પણ કાળબળે તે કાર્ય આજ સુધી પૂરું નહિ ત્યારે તેઓએ પૂ૦ ગુરુદેવના શિષ્ય મંડલ પાસેથી પણ સટીક તત્ત્વન્યાય વિભાકરના ભાષાંતરની આશા સેવી હતી

આજે તેમાંથી થોડું પણ કાર્ય પં૦ ભદ્રંકરવિજય ગણિવર કરી રહ્યા છે તેથી મને અત્યંત આનંદ થયો છે સાથે સાથે કેટલાય સંસ્કૃત અનભિજ્ઞવર્ગ પણ અનુપમ આનંદ અનુભવશે તે નિર્વિવાદ સત્ય છે

પં૦ ભદ્રંકરવિજયજી સંસ્કૃતના પ્રાંજલકવિ અને લેખક છે સાથે સાથે ભાષાંતર કરવાની દિશામાં પણ તેમણે લક્ષ્ય રાખ્યું છે તે ગુજરાતી પ્રજા માટે અત્યંત સદ્ભાગ્યની વાત છે

તેમ જ તેઓ આ ગ્રથ ઉપર સ્વતત્ર રીતે પણ ગુજરાતીમા લખે તે ઘણુ જ ઉપયોગી છે

કારણ કે તેઓ આ ગ્રથના હાર્દને ઉપર જણાવ્યા મુજબ સારી રીતે પામેલ છે વળી ભાષાતરિત ગ્રથોના કેટલાક પરિશિષ્ટો ઉમેરે કે જેથી અભ્યાસીઓની કેટલીક કઠીનતા દૂર થઈ જાય તે પણ ઇચ્છવા યોગ્ય છે

ભાષાતરિત ગ્રથની શરૂઆતમા પ્રસ્તુત ગ્રથના અભ્યાસ દ્વારા તેમના મગજમા કેવી છાપ ઉપસ્થિત થઈ છે તે પણ ગુજરાતી ભાષામાં આલેખન કરશે તો ભાષાતરિત ગ્રથ તેમજ મૂળગ્રથનુ ગૌરવ વધુ પ્રચાર પામશે

અતમા તેમની શ્રુતોપાસના ગુરુભક્તિ અને શાસનસેવાની ધગશ નિરતર વધતી રહે તેવીજ શાસન દેવોને અભ્યર્થના કરૂ છુ શાસનસેવાનુ બળ તેમને પ્રાપ્ત થાય તેવી અતરની આશિષ વરસાવી અહી જ વિરમુ છુ

લિ૦
આચાર્ય વિક્રમસૂરિ

(નોધ —પ્રથમ ભાગના 'આમુખ'માથી સુધારા સાથે અત્રે પ્રસ્તાવના ઉપયોગી હોવાથી આપવામા આવી છે પ્ર૦)

તત્ત્વન્યાયવિભાકર
[ભા. ૨]

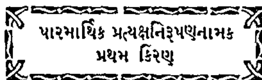
ऐं नम

પૂજ્યપાદ આચાર્યભગવંત શ્રીમદ્વિજયલબ્ધિસૂરીશ્વરજી

મહારાજ વિરચિત

તત્ત્વન્યાયવિભાકર

ભા૦ ૨

मतिश्रुतावधिमनःपर्यवकेवलानि ज्ञानानि ॥१॥

અર્થ—મતિજ્ઞાનાવરણક્ષયોપશમથી પ્રગટ થનાર જ્ઞાન 'મતિજ્ઞાન' શ્રુતજ્ઞાનાવરણક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થનાર જ્ઞાન 'શ્રુતજ્ઞાન' અવધિજ્ઞાનાવરણક્ષયોપશમથી પેદા થનાર જ્ઞાન 'અવધિજ્ઞાન' મનઃપર્યાયજ્ઞાનાવરણક્ષયોપશમથી જન્ય જ્ઞાન 'મનઃપર્યવજ્ઞાન' આમ આ ચાર પ્રકારના જ્ઞાનો 'ક્ષાયોપશમિક' કહેવાય છે. સર્વઘાતી કેવલજ્ઞાનાવરણના ક્ષયથી જન્ય 'કેવલજ્ઞાન' ક્ષાયિક કહેવાય છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાનના પાંચ પ્રકારો જાણવા.

[જ્ઞાન, આત્માનો સ્વપ્રકાશક અસાધારણ ગુણ છે

એવ ચ- મેઘની શ્રેણી વગરના સૂર્યના જેવું સર્વઆવરણવગ રના જીવના સ્વભાવભૂત તે જ્ઞાન, કેવલજ્ઞાન તરીકે ઓળ ખાય છે તથા ચ- સર્વઘાતીકેવલજ્ઞાનાવરણથી સર્વથા જ્ઞાનમા આવરણનો અમભવ હોવાથી તે વખતે જે આ મદપ્રકાશ તે કેવલજ્ઞાનાવરણથી આવૃત્ત જીવને હોય છે તે મદપ્રકાશનાજ ભેદો મતિ વિ ચાર છે તેવા મદપ્રકાશમા કેવલજ્ઞાનાવરણ ી જ કારનતા છે કારણ કે, સ્પષ્ટપ્રકાશપ્રતિબધક પણ કેવલ જ્ઞાનાવરણની મદપ્રમાશમા કારણતા છે ઉત્કટ વાદળ વિ રૂપ આવરણમા સ્પષ્ટપ્રકાશનુ પ્રતિબધકપણુ અને મદપ્રકાશનુ જનકપણુ પ્રત્યક્ષ દેખીતુ છે] (૧+૪૦૧)

एतान्येव प्रमाणानि ॥२॥

અથ —મતિજ્ઞાન, શ્રતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મન પર્યવજ્ઞાન અને કેવલજ્ઞાન એમ આ પાચજ્ઞાનો 'પ્રમાણ' તરીકે કહે વાય અર્થાત્ હેય (છોડવા યોગ્ય) ના ત્યાગ અને ઉપાદેય (સ્વીકાર કરવા યોગ્ય) ના સ્વીકારમા સમર્થ હોવાથી જ્ઞાનો પ્રમાણભૂત ગણાય છે (૨+૪૦૨)

यथार्थनिर्णय प्रमाणम् ॥३॥

અર્થ —જે રૂપે-પ્રકારે વસ્તુ સ્થિત હોય તે યથાવસ્થિત વસ્તુ કહેવાય છે યથાવસ્થિતપણાએ જે જ્ઞાનવડે પદાર્થનો નિર્ણય થાય છે તે યથાર્થ નિર્ણાયક જ્ઞાન 'પ્રમાણ' તરીકે લક્ષિત કરાય છે અર્થાત્ યથાવસ્થિત સ્વપર પદાર્થ નિર્ણય કારક જ્ઞાનપણુ પ્રમાણનુ લક્ષણ છે (૩+૪૦૩)

तद्द्विविध पारमार्थिकप्रत्यक्षं [illegible] ॥४॥

प्रमाणस्य भेदनिरूपणम्

અર્થ —તે પ્રમાણ, બે પ્રકારનું છે

(૧) પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષરૂપ પ્રમાણ

(૨) પરોક્ષરૂપ પ્રમાણ (૪+૪૦૪)

तत्रावधिमनःपर्ययकेवलानि पारमार्थिकप्रत्यक्षम् [illegible] श्रुते परोक्षे । परोक्षमपि सांव्यवहारिक[illegible] ज्ञानतर्कानुमानागमभेदात् पड्विधम् ॥५॥

અર્થ —પાંચ પ્રકારના જ્ઞાનોમાં કયા [illegible] પ્રત્યક્ષ પ્રમાણરૂપ અને કયા જ્ઞાનો પરોક્ષ[illegible] વાય છે?

આ શંકાના સમાધાન માટે કહે છે—

તે પાંચ જ્ઞાનો પૈકી અવધિજ્ઞાન, [illegible] કેવલજ્ઞાન એમ ત્રણ જ્ઞાનો 'પારમાર્થિક [illegible] ગણાય છે અને મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન [illegible] ક્ષપ્રમાણ' રૂપ ગણાય છે

વળી પરોક્ષપ્રમાણ પણ (૧) સાં[illegible] સ્મરણ (૩) પ્રત્યભિજ્ઞા (૪) તર્ક (૫) [illegible] એમ છ પ્રકારનું છે (૫+૪૦૫)

अव्यवहितात्मद्रव्यमात्रसमुत्पन्न [illegible] क्षम् । तद्द्विविधं सकलं विकलञ्च ॥[illegible]

પારમાર્થિકપ્રત્યક્ષનુ લક્ષણુ

અર્થ —ઇન્દ્રિય અને મનરૂપદ્વારની અપેક્ષા રાખ્યા સિવાય કેવલ અવ્યહિત-આત્મદ્રવ્યની અપેક્ષા રાખી અર્થાત્ જ્ઞાનાદિઆવરણુના ક્ષયોપશમથી કે ક્ષયથી અવ્યવહિત (ફક્ત) આત્મદ્રવ્યમાત્રથી ઉત્પન્ન થતુ જ્ઞાન 'પારમાર્થિકપ્રત્યક્ષ' તરીકે કહેવાય છે અવ્યવહિત આત્મદ્રવ્યમાત્ર જન્યત્વ વિશિષ્ટજ્ઞાન પણુ 'પારમાર્થિકપ્રત્યક્ષનુ લક્ષણ સમજવું તે પારમર્થિક પ્રત્યક્ષ બે પ્રકારે છે (૧) સકલ અને (૨) વિકલ (૬+૪૦૬)

कृत्स्नावरणक्षयात्केवल ज्ञान सकलम् ॥७॥

સકલજ્ઞાનનુ નિરૂપણુ

અર્થ —સમ્યગ્દર્શનાદિરૂપઅતરગસામગ્રી અને જિન-કાલિકમનુષ્યભવ આદિરૂપ બહિરગસામગ્રી જનિત સકલઘાતી કર્મરૂપ સકલ આવરણુના ક્ષયથી જે કેવલજ્ઞાન ઉદિત થાય છે તેનો કોઇ અવરોધક નહીં હોઇ સકલપદાર્થવિષયક હોઇ કેવલજ્ઞાન 'સકલપારમાર્થિકપ્રત્યક્ષ' કહેવાય છે (૭+૪૦૭)

अशेषद्रव्यपर्यायविषयकसाक्षा त्कार केवलम् ॥८॥

કેવલજ્ઞાનનુ લક્ષણુ

અર્થ —સર્વદ્રવ્યો અને તેના સર્વપર્યાયોના સાક્ષાત્કાર રૂપ પ્રત્યક્ષ 'કેવલજ્ઞાન' છે અર્થાત્ મુખ્યત્વે કરી સમસ્ત પર્યાયપ્રકારક અને સમસ્તદ્રવ્યવિષયક જ્ઞાન એ કેવલજ્ઞાનનુ લક્ષણુ છે (૮+૪૦૮)

इदश्च घातिकर्मक्षयाद् भवति ॥९॥

અર્થ—કર્મના ઘાતી અને અઘાતીરૂપે બે પ્રકારો છે તેમાથી ઘાતીકર્મરૂપ આવરણુના ક્ષયથી કેવલજ્ઞાનનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે (૯+૪૦૯)

तद्वानेव सर्वज्ञ ॥१०॥

અર્થ—કેવલજ્ઞાન, આત્માનો સ્વભાવરૂપ પર્યાય છે માટે આત્મસ્થજ કેવલજ્ઞાન, વિષયનો પરિચ્છેદ કરે છે નહીં કે વિષયની પાસે જઇને જો આત્માને છોડી કેવલજ્ઞાનનુ જ્ઞેય દેશમા ગમન માનવામા આવે તો આત્મા, સ્વભાવ વગરનો થઇ જાય! કા તો વિષયોનો સ્વભાવ કેવલજ્ઞાન થઇ જાય! માટે આ બધુ લક્ષ્યમા રાખી કેવલજ્ઞાન અપ્રાપ્યકારી હોઇ તેવા અપ્રાપ્યકારી કેવલજ્ઞાનવાળો જ આત્મા, સર્વજ્ઞ (અર્હદાદિ પરમાત્મા) કહેવાય છે

[અહીં 'तद्वान्' અર્થાત્ કેવલજ્ઞાનનો આત્માની સાથે નિત્ય સબધ દર્શાવનાર 'नित्ययोग અર્થમા मतुप्प्रत्यय' લાગેલો છે એમ સમજવુ (૧૦+૪૧૦)

अवधिमनःपर्यवौ तु तत्तदावरणक्षयोपशमजन्यत्वाद्विकलौ ॥११॥

વિકળજ્ઞાનના પ્રકારો

અર્થ—(૧) અવધિજ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમથી પેદાથનાઇ અવધિજ્ઞાન, રૂપિદ્રવ્યવિષયક હોઈ, સર્વવિષયક

નહી હોવાથી 'વિકલપારમાર્થિકપ્રત્યક્ષ' કહેવાય છે (૨) મન પર્યવજ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમથી પેદા થનારૂં મન પર્યવજ્ઞાન, મનોદ્રવ્યરૂપવિષયનુ અવગાહી હોઇ સકલવિષયક નહી હોવાથી 'વિકલપારમાર્થિકપ્રત્યક્ષ' કહેવાય છે

અહીં એ વસ્તુ સૂચિત થાય છે કે, આ બે જ્ઞાનો-વિકલક્ષાયોપશમિક હોઇ કેવલજ્ઞાનથી ભિન્ન છે, કેવ ળીમા રહેતા નથી કેમકે, કેવલજ્ઞાન ક્ષાયિક છે અને કેવલીઓ ક્ષાયિકભાવવાળા હોય છે કેવલીઓ સ્વભાવથી નિરતર કેવલજ્ઞાનદર્શનરૂપ ઉપયોગમા વતતા હોય છે બીજા ઉપયોગનો અભાવ છે (૧૧+૪૧૧)

इन्द्रियसयमनिरपेक्षो रूपिद्रव्यविषयकसाक्षात्कारोऽवधि स द्विविधो भवजन्यो गुणजन्यश्चेति । भवो जन्म, तस्माज्जन्यो यथा सुरनारकाणाम् , गुणस्सम्यग्दर्शनादि , तज्जन्यो यथा नरतिरश्चाम् ॥१२॥

અવધિજ્ઞાનનું લક્ષણ

અર્થ—જેમાં ઇન્દ્રિયોની અને સયમની નિયમથી અપેક્ષા નથી એવો રૂપીદ્ર યવિષયનો સાક્ષાત્કાર-વિકલપારમાર્થિકપ્રત્યક્ષરૂપ જ્ઞાન 'અવધિ' કહેવાય છે

તે અવધિજ્ઞાન બે પ્રકારનુ છે (૧) ભવજન્ય (૨) ગુણજન્ય (૧) ભવજન્ય અવધિજ્ઞાન-ભવ એટલે જન્મથી પેદા થનારૂં અવધિજ્ઞાન જેમકે, દેવનારકીઓનુ અવધિજ્ઞાન (૨) ગુણજન્ય અવધિજ્ઞાન-સમ્યગ્દર્શનાદિરૂપ ગુણથી પેદા થનારૂં અવધિજ્ઞાન જેમકે, મનુષ્ય તિર્યચોનુ અવધિજ્ઞાન

શંકા=ભવજન્યઅવધિજ્ઞાન, ભવનુ ઔદયિકપણુ હોઈ ભવજન્યઅવધિજ્ઞાન ઔદયિક થાય ! અને ક્ષાયોપશમિક ભાવમા અવધિ કહેવાય છે તો અહીં વિરોધ કેમ નહી ?

સમાધાન=ભવજન્ય પણ અવધિજ્ઞાન મુખ્યતયા ક્ષયોપશમ જન્ય હોઈ ક્ષયોપશમિક જ છે પરતુ તે ક્ષયોપશમ પણ નારક કે દેવભવ હોયે છતે અવશ્ય થાય છે માટે દેવ-નાર કોના અવધિજ્ઞાનને 'ભવજન્ય' તરીકે કહેવાય છે (૧૨+૪૧૨)

अनुगाम्यननुगामिहीयमानवर्धमानप्रतिपात्यप्रतिपातिभेदात् षड्विघोऽवधि । अवधिमत्पुरुषसहगमनस्वभावोऽनुगामी ॥१३॥

અવધિજ્ઞાનના છ ભેદોનુ ક્રમશ વર્ણન-

અર્થ—અવધિજ્ઞાન, (૧) અનુગામી (૨) અનનુગામી (૩) હીયમાન (૪) વર્ધમાન (૫) પ્રતિપાતિ (૬) અપ્રતિપાતિ એમ છ પ્રકારનુ છે

(૧) જે ઉત્પન્ન થયેલુ અવધિજ્ઞાન, દેશાતર જતા પોતાના સ્વામીની સાથે નેત્રાદિની માફક જાય છે તે 'અનુગામિ' અવધિજ્ઞાન કહેવાય છે આવુ જ અવધિજ્ઞાન, દેવોને અને નારકીઓને હોય છે (૧૩+૪૧૩)

उत्पत्तिस्थानस्वच्छेदकशरीरावच्छेदेनैव विषयावभासकोऽननुगामी ॥१४॥

અર્થ—(૨) જે સ્થાનમા અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયુ તેનો સ્વામી જ્યારે તે સ્થાનને છોડી બીજા સ્થાને જાય ત્યારે તે

નહી હોવાથી 'વિકલપારમાર્થિકપ્રત્યક્ષ' કહેવાય છે (૨) મન પર્યવજ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમથી પેદા થનારૂં મન પર્યવજ્ઞાન, મનોદ્રવ્યરૂપવિષયનુ અવગાહી હોઇ સકલવિષયક નહી હોવાથી 'વિકલપારમાર્થિકપ્રત્યક્ષ' કહેવાય છે

અહીં એ વસ્તુ સૂચિત થાય છે કે, આ બે જ્ઞાનો-વિકલક્ષાયોપશમિક હોઇ કેવલજ્ઞાનથી ભિન્ન છે, કેવલીમા રહેતા નથી કેમકે, કેવલજ્ઞાન ક્ષાયિક છે અને કેવલીઓ ક્ષાયિકભાવવાળા હોય છે કેવલીઓ સ્વભાવથી નિરતર કેવલજ્ઞાનદર્શનરૂપ ઉપયોગમા વર્તતા હોય છે બીજા ઉપયોગનો અસભવ છે (૧૧+૪૧૧)

इन्द्रियसंयमनिरपेक्षो रूपिद्रव्यविषयकसाक्षात्कारोऽवधिः स द्विविधो भवजन्यो गुणजन्यश्चेति । भवो जन्म, तस्माज्जन्यो यथा सुरनारकाणाम् , गुणस्सम्यग्दर्शनादि , तज्जन्यो यथा नरतिरश्चाम् ॥१२॥

અવધિજ્ઞાનનુ લક્ષણ

અર્થ—જેમા ઇન્દ્રિયોની અને સયમની નિયમથી અપેક્ષા નથી એવો રૂપીદ્રવ્યવિષયનો સાક્ષાત્કાર-વિકલપારમાર્થિકપ્રત્યક્ષરૂપ જ્ઞાન 'અવધિ' કહેવાય છે

તે અવધિજ્ઞાન બે પ્રકારનુ છે (૧) ભવજન્ય (૨) ગુણજન્ય (૧) ભવજન્ય અવધિજ્ઞાન-ભવ એટલે જન્મથી પેદા થનારૂ અવધિજ્ઞાન જેમકે, દેવનારકીઓનુ અવધિજ્ઞાન (૨) ગુણજન્ય અવધિજ્ઞાન-સમ્યગ્દર્શનાદિરૂપ ગુણથી પેદા થનારૂ અવધિજ્ઞાન જેમકે, મનુષ્ય તિર્યચોનુ અવધિજ્ઞાન

શંકા=ભવજન્યઅવધિજ્ઞાન, ભવનુ ઔદયિકપણુ હોઈ ભવજન્યઅવધિજ્ઞાન ઔદયિક થાય ! અને ક્ષાયોપશમિક ભાવમા અવધિ કહેવાય છે તો અહીં વિરોધ કેમ નહી ?

સમાધાન=ભવજન્ય પણ અવધિજ્ઞાન મુખ્યતયા ક્ષયોપશમ જન્ય હોઈ ક્ષયોપશમિક જ છે પરતુ તે ક્ષયોપશમ પણ નારક કે દેવભવ હોયે છતે અવશ્ય થાય છે માટે દેવ-નારકોના અવધિજ્ઞાનને 'ભવજન્ય' તરીકે કહેવાય છે (૧૨+૪૧૨)

अनुगाम्यननुगामिहीयमानवर्धमानप्रतिपात्यप्रतिपातिभेदात् षड्विधोऽवधि । अवधिमत्पुरुषसहगमनस्वभावोऽनुगामी ॥१३॥

અવધિજ્ઞાનના છ ભેદોનુ ક્રમશ વર્ણન-

અર્થ —અવધિજ્ઞાન, (૧) અનુગામી (૨) અનનુગામી (૩) હીયમાન (૪) વર્ધમાન (૫) પ્રતિપાતિ (૬) અપ્રતિપાતિ એમ છ પ્રકારનુ છે

(૧) જે ઉત્પન્ન થયેલુ અવધિજ્ઞાન, દેશાતર જતા પોતાના સ્વામીની સાથે નેત્રાદિની માફક જાય છે તે 'અનુગામિ' અવધિજ્ઞાન કહેવાય છે આવુ જ અવધિજ્ઞાન, દેવોને અને નારકીઓને હોય છે (૧૩+૪૧૩)

उत्पत्तिक्षेत्रैकशरीरावच्छेदेनैव विषयावभासकोऽननुगामी ॥१४॥

અર્થ —(૨) જે સ્થાનમા અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયુ તેનો સ્વામી જ્યારે તે સ્થાનને છોડી બીજા સ્થાને જાય ત્યારે તે

સ્વામીની સાથે જતું નથી અને તે સ્થાનમા રહેલા તે સ્વામીને હોય છે તે અવધિજ્ઞાન 'અનનુગામી અવધિજ્ઞાન' કહેવાય છે

પૂર્વનું અનુગામી અને અનનુગામી અવધિજ્ઞાન, મનુષ્ય અને તિર્યંચોને હોય છે (૧૪+૪૧૪)

स्वोत्पत्तितः क्रमेणाल्पविषयो हीयमान ॥१५॥

અર્થ —(૩) પોતાની ઉત્પત્તિથી માંડી ક્રમથી અલ્પ વિષયવાળુ થતુ (ઘટતું) અવધિજ્ઞાન 'હીયમાન અવધિજ્ઞાન' કહેવાય છે (૧૫+૪૧૫)

स्वोत्पत्तित क्रमेणाधिकविषयो वर्धमान ॥१६॥

અર્થ —(૪) પોતાની ઉત્પત્તિથી આરભી ક્રમસર અધિક વિષયવાળુ થતુ (વધતુ) અવધિજ્ઞાન 'વર્ધમાન અવધિજ્ઞાન' કહેવાય છે (૧૬+૪૧૬)

उत्पत्त्यनन्तर पतनशील प्रतिपाती ॥ १७ ॥

અર્થ —(૫) ઉત્પત્તિ બાદ કેટલાક કાલ સુધી રહી, પડવાના સ્વભાવવાળુ અવધિજ્ઞાન 'પ્રતિપાતી અવધિજ્ઞાન' (અનવસ્થિત) કહેવાય છે (૧૭+૪૧૭)

तद्विपरीतोऽप्रतिपाती ॥ १८ ॥

અર્થ —(૬) પ્રતિપાતિથી વિપરીત અર્થાત્ નહી પડવાના સ્વભાવવાળુ અવધિજ્ઞાન "અપ્રતિપાતી અવધિજ્ઞાન'

(અવસ્થિત) કહેવાય છે ત્યા નારકીઓ, ભવનપતિ, વાન મતર, જ્યોતિષી, વૈમાનિક દેવો, અનુગામી અને અપ્રતિપાતિ અવધિજ્ઞાન વાળાઓજ છે

અવધિજ્ઞાનના ઉપરોક્ત છ ભેદો, મનુષ્યોને તો હોય પરતુ તિર્યંચ પચેન્દ્રિયોને પણ હોય છે (૧૮+૪૧૮)

संयमविशुद्धिहेतुकं मनोद्रव्यपर्यायमात्रसाक्षात्कारि ज्ञानं मनःपर्यवः। स ऋजुमतिविपुलमतिभेदेन द्विविधः ॥१९॥

મન પર્યવ જ્ઞાનનુ લક્ષણ

અર્થ — સયમની વિશુદ્ધિના હેતુવાળુ [અપ્રમત્તપણાની ઋદ્ધિની પ્રાપ્તિ, ક્ષમા વગેરે વાળા મુનિને જ ઉપજતુ હોવાથી કહ્યુ છે કે સયમ વિશુદ્ધિજન્ય] મનોદ્રવ્યના પર્યાયમાત્રને સાક્ષાત્ કરનારૂ [મનરૂપે પરિણત થયેલા દ્રવ્યોના પર્યાયોને પરિચ્છેદ કરનારૂ] વિકલ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષરૂપ જ્ઞાન 'મન પર્યવ' કહેવાય છે તે મન પર્યવજ્ઞાન, ઋજુમતિ અને વિપુલ મતિ ભેદથી બે પ્રકારનુ છે

(૧) મનરૂપે પરિણત થયેલા દ્રવ્યોનો થોડાક પર્યાયો સહિત સાક્ષાત્કાર કરાવનારો બોધ તે 'ઋજુમતિ મન પર્યવ જ્ઞાન' કહેવાય છે જેમ કે, કોઈ મનુષ્ય ઘટનો વિચાર કરતો હોય તો ઋજુમતિ એટલુ કહી શકે કે તે ઘટનો વિચાર કરે છે

(૨) મનરૂપે પરિણત થયેલા દ્રવ્યોનો ઘણા પર્યાયોની સાથે વિશિષ્ટાકારે સાક્ષાત્કાર કરાવનારો બોધ તે વિપુલ

મતિ મન પર્યવ જ્ઞાન ' જેમ કે, વિપુલમતિ સોનાનો, પાટલિપુત્રનો, આજનો, મોટો, ઓરડામા રહેલો, ફ્લથી ઢ કાયેલો ઈત્યાદિ વિશિષ્ટ પ્રકારના ઘટનો વિચાર કરે છે વિપુલમતિ, ઋજુમતિ કરતા વધારે શુદ્ધ છે (૧૯+૪૧૯)

आद्यज्ञान कदाचित्प्रच्यवते द्वितीय तु न कदापीत्यन योर्वपम्यम् ॥ २० ॥

અર્થ — ઋજુમતિ રૂપ (આદ્ય) પ્રથમ જ્ઞાન, કદાચિત પડી જાય છે અર્થાત્ કેવલજ્ઞાન થાય ત્યા સુધી ટકી રહે એવો નિયમ નથી બીજુ વિપુલમતિ જ્ઞાન કદાચિત્ પડતુ નથી અર્થાત્ કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સુધી રહે છે આમ આ બનેનો ભેદ સમજવો (૨૦+૪૨૦)

ઇતિ-પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ નિરૂપણ નામક પ્રથમ કિરણ

परोक्षज्ञाननिरूपण
द्वितीय• किरण•

व्यवहितात्मद्रव्यजन्य ज्ञान परोक्षम् ॥ १ ॥

પરોક્ષ જ્ઞાનનું લક્ષણ

અર્થ —જે જ્ઞાન, સાક્ષાત્ કેવલ આત્માથી જ પેદા થતું નથી પરંતુ વચ્ચે વ્યવધાનકારક વિશિષ્ટ નિમિત્તરૂપ ઇંદ્રિય-મનની અપેક્ષા રાખી થતું જ્ઞાન- તેવું જ્ઞાન વિશિષ્ટ નિમિત્ત સાપેક્ષ હોઇ વ્યવહિત આત્મ દ્રવ્યજન્યજ્ઞાન 'પરોક્ષ જ્ઞાન' કહેવાય છે (૧+૪૨૧)

इन्द्रियमनोजन्यो विशदावभासस्साव्यवहारिकप्रत्यक्षम् ॥ २ ॥

સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ

અર્થ —ઇન્દ્રિયથી કે મનથી અથવા ઇન્દ્રિય અને મનથી (ઉભયથી) પેદા થનારો વિશદ (સ્પષ્ટ-સાકાર) બોધ રૂપ અવભાસ 'સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ' કહેવાય છે [સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષમાં બહિરંગઅપેક્ષાકારણરૂપ પ્રકાશ, વિષય, અંતરંગ અપેક્ષાકારણ ઇન્દ્રિયો છે પરંતુ પારમાર્થિક કારણરૂપ સર્વ જ્ઞાન સાધારણક્ષયોપશમ છે] (૨+૪૨૨)

મતિ મન પર્યવ જ્ઞાન ' જેમ કે, વિપુલમતિ સોનાનો, પાટ લિપુત્રનો, આજનો, મોટો, ઓરડામા રહેલો, ફુલથી ઢકાયેલો ઈત્યાદિ વિશિષ્ટ પ્રકારના ઘટનો વિચાર કરે છે વિપુલમતિ, ઋજુમતિ કરતા વધારે શુદ્ધ છે (૧૯+૪૧૯)

आद्यज्ञान कदाचित्प्रच्यवते द्वितीयन्तु न कदापीत्यनयोर्वैषम्यम् ॥ २० ॥

અર્થ — ઋજુમતિ રૂપ (આદ્ય) પ્રથમ જ્ઞાન, કદાચિત પડી જાય છે અર્થાત્ કેવલજ્ઞાન થાય ત્યા સુધી ટકી રહે એવો નિયમ નથી બીજુ વિપુલમતિ જ્ઞાન કદાચિત્ પડતુ નથી અર્થાત્ કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સુધી રહે છે આમ આ બનેનો ભેદ સમજવો (૨૦+૪૨૦)

ઇતિ-પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ નિરૂપણ નામક
પ્રથમ કિરણ

निर्वृत्त्युपकरण भेदेन द्रव्येन्द्रिय द्विविधम्। निर्वृत्तिराकार. ॥ ६ ॥

દ્રવ્યેન્દ્રિયનો વિભાગ

અર્થ—નિવૃત્તિ અને ઉપકરણના ભેદથી દ્રવ્યેન્દ્રિય, બે પ્રકારની છે નિર્વૃત્તિ એટલે આકાર, ઉપકારક ઉપકરણ આ બે પુદ્ગલપરિણામરૂપ છે ભાવેન્દ્રિયરૂપ ઉપયોગનુ નિમિત્ત કારણ થાય છે (૬+૪૨૬)

निर्वृत्तीन्द्रियमपि द्विविध बाह्याभ्यन्तरभेदात् । बाह्य पपटिकादि, आन्तर कदम्बपुष्पाद्याकार पुद्गलविशेष ॥७॥

નિવૃત્તિઇન્દ્રિયનો વિભાગ

અર્થ—નિવૃત્તિઇન્દ્રિય પણ (૧) બાહ્ય (૨) અભ્યતર ભેદથી બે પ્રકારની છે આ બાહ્ય અભ્યતર ભેદવાળી નિવૃત્તિ ઇન્દ્રિય, નિર્માણ નામકર્મ વિશેષથી બનેલી, ઉપયોગ ઇન્દ્રિયના અવધાનના પ્રદાનમા હેતુભૂત છે

(૧) બાહ્ય નિર્વૃત્તિઇન્દ્રિય=શ્રોત્રેન્દ્રિય આશ્રીને કાનપાપડી એ બાહ્ય આકૃતિ છે, નેત્રેન્દ્રિય આશ્રીને આખનો ડોળો, ભૂ વિ બાહ્ય આકૃતિ સમજવી

(૨) અભ્યતર નિર્વૃત્તિઇન્દ્રિય=શ્રોત્રેન્દ્રિય આશ્રીને અન્ત નિર્વૃત્તિરૂપ કદબના પુષ્પ સરખો આકાર જાણવો ચક્ષુઇન્દ્રિયની મસૂર ધા ય સમાન અભ્યતર આકૃતિ છે ઘ્રાણેન્દ્રિયની અતિ મુક્ત પુષ્પ સમાન અદરની આકૃતિ છે રસનેન્દ્રિયનો

अनुमानादिभ्यो विशेषप्रकाशनाद्विशदत्वमस्य ॥ ३ ॥

અર્થ—અનુમાન આદિ કરતા વિશેષ પ્રકાશન-નિયત વર્ણ સસ્થાન વિષયરૂપ અર્થના આકાર વિ નો પ્રતિભાસ હોઈ આ સાવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષનુ વિશદપણુ-સ્પષ્ટપણુ છે જ્ઞાનમા વિશદ અવભાસપણુ પ્રબલતર જ્ઞાનાવરણ વીર્યાન્તરાય કર્મ ક્ષયોપશમ વિશેષથી થાય છે (૩+૪૨૩)

तद्द्विविधमैन्द्रिय मानसञ्च। इन्द्रियजन्य प्रत्यक्षमैन्द्रियम्। मनोजन्यप्रत्यक्ष मानसम् ॥ ४ ॥

અર્થઃ—તે સાવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ, બે પ્રકારનુ છે (૧) ઐન્દ્રિય (૨) માનસ

(૧) ઇન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષ 'ઐન્દ્રિય' કહેવાય છે

(૨) દ્રવ્યરૂપ મનથી પેદા થતુ પ્રત્યક્ષ 'માનસ' કહેવાય છે (૪+૪૨૪)

तत्रेन्द्रिय द्रव्यभावभेदेन द्विविधम् ॥ ५ ॥

અર્થ—ત્યા સાવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષના લક્ષણમા સ્થિત ઇન્દ્રિય, દ્રવ્ય અને ભાવના ભેદથી બે પ્રકારની છે

દ્રવ્ય=પરિણામવિશેષ-પરિણત વર્ણ વિ આરવાળુ પુદ્ગલરૂપ દ્રવ્ય સમજવુ

ભાવ=આત્મપરિણામવિશેષને ભાવ સમજવો એટલે અહી પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, આકાશરૂપ ઇન્દ્રિયો માનેલ નથી (૫+૪૨૫)

(૧) લબ્ધિ રૂપ ભાવેન્દ્રિય=આત્મામા રહેલ, ગતિ જાતિ વિ નામકમ ન' ઉદયથી મનુષ્યપણુ પચેન્દ્રિયપણુ વિ ની પ્રાપ્તિ હોયે છને ઇન્દ્રિયવિષયરૂપ શબ્દ વિ મા જ જે આ વિશેષ ઉપયોગ, તેના આવરણના ક્ષયોપશમરૂપ અર્થના ગ્રહણની શક્તિ, 'લબ્ધિઇન્દ્રિય' કહેવાય છે

અર્થાત્ ગતિ જાતિ ઇત્યાદિ નામકર્મો જેના કારણરૂપ છે એવો તે તે ઇન્દ્રિયવિષયક જ્ઞાનના આવરણરૂપ કર્મનો ક્ષયોપશમ 'લબ્ધિ ઇન્દ્રિય' કહેવાય છે, (૯+૪૨૯)

अर्थग्रहणनिमित्त आत्मव्यापारपरिणामविशेष उपयोग ॥ १० ॥

ઉપયોગ ઇન્દ્રિયનુ લક્ષણ

અર્થ—વિષયરૂપ અર્થગ્રહણના નિમિત્તવાળો, આત્માના વ્યાપારરૂપ પરિણામવિશેષ 'ઉપયોગઇન્દ્રિય' કહેવાય છે અર્થાત પોતપોતાની ક્ષયોપશમરૂપ લબ્ધિ અનુસારે એટલે કે જે ઇન્દ્રિયની જે લબ્ધિ હોય તે પ્રમાણે વિષયોને વિષે થતો આત્માનો વ્યાપાર 'ઉપયોગ ઇન્દ્રિય' કહેવાય છે આ ઉપયોગ, જ્યારે દ્રવ્યેન્દ્રિયની અપેક્ષાવાળો થાય છે ત્યારે જ ઉપયોગેન્દ્રિય નામવાળો થાય છે અ યથા નહી

ઇન્દ્રિયોનો લાભ ક્રમ—

(૧) પહેલા ઇન્દ્રિયાવરણ ક્ષયોપશમ રૂપ લબ્ધિનો લાભ (૨) પછી બાહ્ય અભ્ન તર ભેદવાળી નિર્વૃત્તિ ઇન્દ્રિયના શક્તિ રૂપ ઉપકરણ ઇન્દ્રિયનો લાભ

(અરપડા) ક્ષુરપ્ર સમાન અંદરનો આકાર છે સ્પર્શનેન્દ્રિયનો અંદરનો વિવિધ આકાર છે

આ નિર્વૃત્તિઇન્દ્રિય, પુદ્ગલવિશેષ છે (૭+૪૨૭)

आन्तरेन्द्रियनिष्ठस्वस्वार्थग्रहणसामर्थ्यात्मकशक्तिविशेष उपकरणेन्द्रियम् । पुद्गलशक्तिरूपत्वादस्य द्रव्यत्वम् । अस्योपघाते च निर्वृत्तीन्द्रियसत्त्वेऽपि नार्थग्रहः ॥ ८ ॥

ઉપકરણ ઇન્દ્રિયનુ વર્ણન

અર્થ—કદંબ પુષ્પ વિગેરે આકાર રૂપ શ્રોત્રાદિ અભ્યંતર ઇન્દ્રિયમા રહેલ, પોતપોતાના વિષયરૂપ અર્થ ગ્રહણના સામર્થ્યરૂપ વિશિષ્ટ શક્તિ, ‘ ઉપકરણેન્દ્રિય ’ કહેવાય છે

પુદ્ગલશક્તિરૂપપણુ હોવાથી આ ઉપકરણેન્દ્રિયનુ દ્રવ્ય ઇન્દ્રિયપણુ જાણવું

શક્તિ વિશેષ રૂપ આ ઉપકરણેન્દ્રિયનો, વાતપિત્ત વિગેરેથી (ઉપઘાત) વિનાશ થવાથી, કદબપુષ્પાકારરૂપ શ્રોત્રાદિરૂપ અભ્યંતર નિર્વૃત્તિ ઇન્દ્રિયની વિદ્યમાનતા હોવા છતા જીવ, શબ્દાદિવિષયનુ ગ્રહણ કરી શકતો નથી (૮+૪૨૮)

भावेन्द्रियमपि द्विविधम् । लब्ध्युपयोगभेदात् । आत्मनिष्ठेन्द्रियावरणक्षयोपशमरूपार्थग्रहणशक्तिर्लब्धिः ॥ ९ ॥

ભાવેન્દ્રિયનો વિભાગ

અર્થ—ભાવેન્દ્રિય પણ (૧) લબ્ધિ (૨) ઉપયોગના ભેદથી બે પ્રકારની છે

रूपग्राहकमिन्द्रिय चक्षुरप्राप्यप्रकाशकारि । रूपं श्वेत रक्तपीतनीलकृष्णरूपेण पञ्चविधम् ॥ १३ ॥

चक्षु इन्द्रियनु लक्षण

અર્થ—અહીં ઇન્દ્રિયવ્યપદેશને ભજનાર નિવૃત્તિ-ઉપકરણ-લબ્ધિ-ઉપયોગ રૂપ 'ઇન્દ્રિય' લક્ષ્ય છે

રૂપને વિષય કરનાર જ્ઞાનના સાધનભૂત ઇન્દ્રિય 'ચક્ષુ ઇન્દ્રિય' કહેવાય છે

શંકા=ચક્ષુ વિષયભૂત પદાર્થોને સ્પર્શ કરીને જ્ઞાનને પેદા કરે છે કે સ્પર્શ કર્યો સિવાય ઉત્પન્ન કરે છે?

સમાધાન=જવાબમા શાસ્ત્રકાર કહે છે કે 'અપ્રાપ્ય પ્રકાશકારી ચક્ષુ છે' અર્થાત્ વિષયભૂતપદાર્થોનો સશ્લેષ-સ્પર્શ કર્યો સિવાય જ વસ્તુ પ્રકાશ કરનારી ચક્ષુ ઇન્દ્રિય છે ધોળો, લાલ, પીળો, નીલો, કાળો એમ રૂપના પાચ પ્રકારો છે (૧૩+૪૩૩)

रसग्राहकमिन्द्रिय रसन, प्राप्यकारि । रसश्चाम्लमधुरतिक्तकषायकटुभेदेन पञ्चविध ॥ १४ ॥

અર્થ=રસને વિષય કરનાર મતિજ્ઞાનના સાધનભૂત ઇન્દ્રિય 'રસન' ઇન્દ્રિય કહેવાય છે

આ 'રસનેન્દ્રિય' ચક્ષુની માફક અપ્રાપ્યકારી નથી પરતુ પ્રાપ્યકારી છે અર્થાત સ્વદેશમા સ્પૃષ્ટ-બદ્ધવિષયને પામીને, સબધ કરીને રસનેન્દ્રિય જ્ઞાન પેદા કરે છે

(૩) ત્યારબાદ ઇન્દ્રિયાર્થ-વિષયના ઉપયોગ (જ્ઞાન) નો લાભ થાય છે (૧૦+૪૩૦)

अयमेव प्रत्यक्ष प्रति करणम् । समुदिता-येतानि शब्दाद्यर्थं गृह्णन्ति, इन्द्रियव्यपदेशभांजि च ॥ ११ ॥

અર્થ— આ જ્ઞાનરૂપ ઉપયોગ જ સ્વપર નિર્ણયમા સાધકતમ હોઈ પ્રમાણ છે નહી કે સનિકર્ષ કે દ્રવ્યેન્દ્રિય, એ વસ્તુને કહે છે કે, આ ઉપયોગ જ સાવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષના પ્રત્યે કરણ (સાધકતમ કારણ) છે એટલે જ પ્રમાણ છે વળી શબ્દ વિ અર્થરૂપ વિષયનુ, સમુદિત મળેલી ચાર-નિર્વૃત્તિ ઇન્દ્રિય, ઉપકરણેન્દ્રિય, લબ્ધિ ઇન્દ્રિય, ઉપયોગ ઇન્દ્રિય એમ ચાર ઇન્દ્રિયો ભેગી મળીને ગ્રહણ કરે છે અર્થાત્ આ ચારો પૈકી એક પણ ઇન્દ્રિયના અભાવમા પણ જીવને શબ્દ વિ વિષયના સ્વરૂપનો બોધ કદાપિ થતો નથી એટલે મિલિત ચારે ઇન્દ્રિયોનુ શબ્દાદિ ગ્રહણ પ્રત્યે હેતુપણુ છે વળી જેને જેટની દ્રવ્ય ભાવ રૂપ ઇન્દ્રિયો છે તેની તેટલી સમુદિત (ભેગી મળેલી) ઇન્દ્રિયોમા ઇન્દ્રિય વ્યપદેશ (વ્યવહાર) થાય છે ન્યૂનોમા નહી (૧૧+૪૩૧)

तत्रेन्द्रियाणि चक्षूरसनघ्राणत्वक्श्रोत्ररूपाणि पञ्च ॥१२॥

ઇન્દ્રિય સખ્યા નિયમ

અર્થ—ત્યા ઇન્દ્રિય પ્રકરણમા (૧) ચક્ષુ (આખ) (૨) રસના (જીભ) (૩) નાક (૪) ત્વચા (ચામડી) (૫) શ્રોત્ર (કાન) એમ પાચ ' ઇન્દ્રિયો ' કહેવાય છે (૧૨+૪૩૨)

रूपग्राहकमिन्द्रिय चक्षुरप्राप्यप्रकाशकारि । रूप श्वेत रक्तपीतनीलकृष्णरूपेण पञ्चविधम् ॥ १३ ॥

ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનુ લક્ષણ

અર્થ—અહી ઇન્દ્રિયવ્યપદેશને ભજનાર નિવૃત્તિ-ઉપકરણ-લબ્ધિ-ઉપયોગ રૂપ 'ઇન્દ્રિય' લક્ષ્ય છે

રૂપને વિષય કરનાર જ્ઞાનના સાધનભૂત ઇન્દ્રિય 'ચક્ષુ ઇન્દ્રિય' કહેવાય છે

શકા=ચક્ષુ, વિષયભૂત પદાર્થોને સ્પર્શ કરીને જ્ઞાનને પેદા કરે છે કે સ્પર્શ કર્યા સિવાય ઉત્પન્ન કરે છે?

સમાધાન=જવાબમા શાસ્ત્રકાર કહે છે કે 'અપ્રાપ્ય પ્રકાશકારી ચક્ષુ છે' અર્થાત્ વિષયભૂતપદાર્થોનો સશ્લેષ-સ્પર્શ કર્યા શિવાય જ વસ્તુ પ્રકાશ કરનારી ચક્ષુ ઇન્દ્રિય છે ધોળો, લાલ, પીળો, નીલો, કાળો એમ રૂપના પાચ પ્રકારો છે (१३+६३३)

रसग्राहकमिन्द्रिय रसन, प्राप्यकारि । रसश्चाम्लमधुरति क्तकषायकटुभेदेन पञ्चविध ॥ १४ ॥

અર્થ=રસને વિષય કરનાર મતિજ્ઞાનના સાધનભૂત ઇન્દ્રિય 'રસન' ઇન્દ્રિય કહેવાય છે

આ 'રસનેન્દ્રિય' ચક્ષુની માફક અપ્રાપ્યકારી નથી પરતુ પ્રાપ્યકારી છે અર્થાત્ સ્વદેશમા સ્પૃષ્ટ-બદ્ધવિષયને પામીને, સબધ કરીને રસનેન્દ્રિય જ્ઞાન પેદા કરે છે

વળી આ રસ, ખારો, મીઠો, કડવો, તુરો, તીખો એમ પાચ પ્રકારનો છે (૧૪+૪૩૪)

गन्धज्ञानासाधारणकारणमिन्द्रियं घ्राणम्, प्राप्यकारि । गन्धोऽपि सुरभिदुर्गन्धिभेदेन द्विविधः ॥ १५ ॥

અર્થ—ગધવિષયકજ્ઞાનમા અસાધારણ કારણભૂત ઇન્દ્રિય 'ઘ્રાણેન્દ્રિય' કહેવાય છે આ ઘ્રાણેન્દ્રિય 'પ્રાપ્યકારી' છે અર્થાત્ સ્વદેશમા સ્પૃષ્ટ બદ્ધ ગધને ગ્રહણ કરે છે વળી આ ગધ, સુગધ, દુર્ગધના ભેદથી બે પ્રકારનો છે (૧૫+૪૩૫)

स्पर्शग्राहकमिन्द्रियं त्वक् प्राप्यप्रकाशकारिणी । शीतोष्णस्निग्धरूक्षमृदुकर्कशगुरुलघुरूपेणाष्टविधस्स्पर्शः ॥ १६ ॥

અર્થ—સ્પર્શ વિષયક જ્ઞાનના સાધનભૂત ઇન્દ્રિય 'ત્વગિન્દ્રિય' કહેવાય છે સ્વદેશમા પહેલા સ્પૃષ્ટ અને પછી બદ્ધવિષયને પામીને જ્ઞાન પ્રકાશ કરનારી હોઈ આ સ્પર્શ-નેન્દ્રિય 'પ્રાપ્યપ્રકાશકારિણી' કહેવાય છે

વળી આ સ્પર્શ—ઠડો, ગરમ, ચીકણો, લૂખો, કોમળ, કઠિણ, ભારે, હલકો, એવા ભેદથી આઠ પ્રકારનો છે (૧૬+૪૩૬)

शब्दग्राहकमिन्द्रियं श्रोत्रम्, प्राप्यकारि । सचित्ताचित्तमिश्रभेदात्त्रिविधश्शब्दः ॥ १७ ॥

અર્થ—શબ્દવિષયને અવગાહનારા જ્ઞાનમા જનકભૂત ઇન્દ્રિય 'શ્રોત્રેન્દ્રિય' કહેવાય છે

આ ઇન્દ્રિય, સ્વદેશમા સ્પૃષ્ટ શબ્દરૂપવિષયગ્રાહક હોઇ પ્રાપ્યકારી છે

વળી આ શબ્દ, સચિત્ત, અચિત્ત મિશ્રભેદથી ત્રણપ્રકારનો છે

(૧) સચિત્તશબ્દ—જીવથી મુખ દ્વારા બોલાતો શબ્દ તે 'સચિત્તશબ્દ' છે

(૨) અચિત્તશબ્દ—અરસપરસ બે પથ્થરોના અફળાવાથી નીકળતો શબ્દ 'અચિત્ત' કહેવાય છે

(૩) મિશ્રશબ્દ—જીવ પ્રયત્નથી વગાડાતા વાજિંત્રોમાથી પ્રગટ થતો શબ્દ 'મિશ્રશબ્દ' કહેવાય છે (૧૭+૪૩૭)

मतिश्रुतविषयीभूतार्थज्ञानसाधनमनिन्द्रिय मन , अप्राप्य प्रकाशकारि ॥ १८ ॥

મનનુ લક્ષણ

અર્થ—મતિજ્ઞાનનો કે શ્રુતજ્ઞાનનો વિષયભૂત જે પદાર્થ, તે-વિષયને અવગાહનારા જ્ઞાનમા સાધનભૂત અનિન્દ્રિય 'મન' કહેવાય છે

મન, વિષયરૂપ તેવની સાથે ચક્ષુની માફક સ્પર્શ વિસબધરૂપ સશ્લેષ કરતુ નથી, તથા વિષયકૃત અનુગ્રહ ઉપઘાતનો અભાવ હોવાથી 'અપ્રાપ્ય પ્રકાશકારી' કહેવાય છે, (૧૮+૪૩૮)

इदमपि द्रव्यभावभेदेन द्विविधम् । मनस्त्वन परिणत

मात्मप्रदेशव्यापि पौद्गलिक द्रव्यमन । तदावरणक्षयोपशम
जन्योऽर्थग्रहणोन्मुख आत्मव्यापारविशेषो भावमन ॥१९॥

મનનો વિભાગ

અર્થ —આ મન પણ (૧) દ્રવ્ય અને (૨) ભાવના ભેદથી બે પ્રકારનુ છે

દ્રવ્યમન=મનપણાએ પરિણમેલ અર્થાત્ ચિતન યોગ્ય, મનોવર્ગણાઓમાથી ગ્રહણ કરેલ અનત પુદ્ગલોથી બનેલ, સ્વસ્વ (પોત-પોતાની) કાયાના પરિમાણવાળુ, પુદ્ગલ સમુદાય રૂપ મન 'દ્રવ્યમન' કહેવાય છે

ભાવમન=મનોજન્ય જ્ઞાનના આવરણના ક્ષયોપશમથી પેદા થનાર, તે તે અર્થના ગ્રહણમા તત્પર, આત્માનો ચિતન રૂપ વિશિષ્ટ વ્યાપાર, અર્થાત્ ચિત્ત-ચેતના-યોગ-અધ્યવસાય, સ્વાન્ત -મનસ્કાર વિ શબ્દોથી વાચ્ય આત્માનો વિશિષ્ટ પરિણામ 'ભાવ મન કહેવાય છે આ જ્ઞાનરૂપ ભાવમન પણ સ્વદેહ પરિમાણવાળુ છે (૧૯+૪૩૯)

सांव्यवहारिकज्ञानमवग्रहेहावायधारणाभेदेन चतुर्विधम् ॥२०॥

સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષનો વિભાગ

અર્થ —સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ, અવગ્રહ -ઈહા - અપાય-ધારણાના ભેદથી ચાર પ્રકારનુ છે અર્થાત્ તે તે ઇન્દ્રિય નિમિત્તવાળુ ચાર પ્રકારનુ, જેમ કે, ચક્ષુ અવગ્રહ-ઇહા-અપાય-ધારણા, એવ બધી ઇન્દ્રિયો અને મનને લઇને સાવ્ય વહારિક પ્રત્યક્ષના ચાર પ્રકારો જાણવા (૨૦+૪૪૦)

विषयेन्द्रियमनोऽभिसम्बन्धजन्यदर्शनजनित सत्तात्वान्तरसामान्यवद्वस्तुविषयकं ज्ञानमवग्रहः । यथाऽयं मनुष्य इत्यादि ॥ २१ ॥

અવગ્રહનુ લક્ષણ

અર્થ—દ્રવ્યપર્યાયસ્વરૂપી અથ એ વિષય, ચક્ષુ વિ ઇન્દ્રિયો અને મન, તેઓનો ચારે બાજુથી પૂર્ણ રૂપી જે યોગ્ય સ્થાનમા અવસ્થિતિ રૂપ સબધ, જેનાથી જન્ય જે દર્શન સન્માત્રવિષયક વિશેષશૂન્યબોધ, તેનાથી જનિત જે સત્તાના અવાન્તર (પેટાભેદરૂપ) સામાન્યવાળી વસ્તુને વિષય કરનારૂ જ્ઞાન 'અવગ્રહ' કહેવાય છે જેમકે 'આ મનુષ્ય' ઇત્યાદિ અહીંયા જો કે અવગ્રહ, (૧) વ્યજનાવગ્રહ (૨) અર્થાવગ્રહ ભેદથી બે પ્રકારનો છે ત્યાં ઉપકરણેન્દ્રિય અને પરિણત શબ્દાદિદ્રવ્ય દ્રવ્યના સબધ પછી પ્રથમ સમયથી માડી અર્થાવગ્રહથી પહેલા, સુપ્ત-મત્ત-મૂર્છિત વિ પુરુષોની માફક શબ્દ વિ દ્રવ્યસબધમાત્ર વિષયવાળો, અવ્યક્ત, જ્ઞાન રૂપ, અન્તર્મુહૂર્ત પ્રમાણવાળો વ્યજનાવગ્રહ' કહેવાય છે (૧) સ્વરૂપ-નામ-જાતિ-ક્રિયા-ગુણ-દ્રવ્યની કલ્પના રહિત, સામાન્ય અથ ગ્રહણરૂપ 'અર્થાવગ્રહ' કહેવાય છે (૨) ઉપરોક્ત દૃષ્ટાતમા અમનુષ્યની વ્યાવૃત્તિ રૂપ વિશેષનો પ્રતિભાસ હોવા છતાં પણ નૈશ્ચયિક-વ્યાવહારિક રૂપથી અવગ્રહના બે પ્રકારો હોઈ અહીં વ્યાવહારિક અવગ્રહનુ દૃષ્ટાત સમજવાનુ છે કેમકે, તેના પછી ઇહા વિની પ્રવૃત્તિ થાય છે અન્યથા તેઓથી પ્રવૃત્તિ, ન જ થાય। (૨૧-૪૪૧)

सत्तामात्रावगाहिज्ञानं दर्शनमालोचनम् । यथेदं किञ्चिदिति ॥ २२ ॥

અર્થ—જેનું બીજુ નામ દર્શન છે એવા નૈશ્ચયિક અવગ્રહનું લક્ષણ—

કોઈપણ વિશેષને નહી અવગાહનાર, સત્તામાત્રનું અવગાહન કરનારૂં દર્શન (આલોચન જેનું બીજુ નામ છે) 'નૈશ્ચયિક અવગ્રહ' કહેવાય છે

જેમકે, 'આ કાઇક છે' અર્થાત્ આવા શબ્દપ્રયોગથી સમજાતું, શબ્દપ્રયોગરહિત, વિશિષ્ટ જ્ઞાન 'દર્શન' સમજવું જો અહી શબ્દોલ્લેખ માનવામા આવે તો, આન્ત મૌહૂર્તિકપણાની આપત્તિ થાય અર્થાવગ્રહ, એક સામયિક છે આવા સિદ્ધાંતનો લોપ થાય

આ પ્રસ્તુત ઉદાહરણ, નૈશ્ચયિક-અવ્યક્ત-અવ્યાવૃત વસ્તુ સામાન્યગ્રાહી છે (૨૨+૪૪૨)

योग्यतैवात्र विषयेण चक्षुर्मनसोस्सम्बन्धः । सा चानतिदूरासन्नाव्यवहितदेशाद्यवस्थानरूपा । इतरेन्द्रियेषु सश्लेषः ॥ २३ ॥

અર્થ—શંકા=અવગ્રહનું લક્ષણ જે 'વિષયેન્દ્રિય મનોઽભિસબંધ' ઇત્યાદિ કહ્યું તે લક્ષણ, અપ્રાપ્યકારી હોઇ ચક્ષુમનજન્ય અવગ્રહમા અવ્યાપ્ત (અવ્યાપ્તિ દોષવાળુ) થાય છે અર્થાત્ ચક્ષુમનજન્ય અવગ્રહમા ઘટતું નથી કેમકે,

સબધનો અભાવ છે આવી શકાના જવાબમા કહે છે કે, 'પ્રસ્તુત અવગ્રહના લક્ષણમા રૂપ વિ વિષયની સાથેનો ચક્ષુ અને મનનો સબધ, યોગ્યતા જ સમજવી, તાદૃશ સબધરૂપ યો યતા લેઈને ચક્ષુમનના અવગ્રહમા પ્રસ્તુત અવગ્રહનુ લક્ષણ ઘટાવવુ લક્ષણ, દોષરહિત છે એમ જાણવુ

યોગ્યતા=અતિદૂરવતી – અતિઆસ ન (સમીપ) વતી ભીત વિ થી વ્યવહિત પદાથનુ ગ્રહણ નહી થતુ હોવાથી અનતિદૂર – અનતિઆસન્ન – અવ્યવહિત દેશ વિમા અવ સ્થાનરૂપ યોગ્યતા એ જ અહી 'યોગ્યતા' જાણવી વળી ચક્ષુમનવગરની શ્રોત્રાદિ ઇદ્રિયોમા ઇદ્રિયોના અવગ્રહમા સશ્લેષ સબધ લઈને અવગ્રહનુ લક્ષણ ઘટાવવુ (૨૩+૪૪૩)

अवगृहीतधर्मिण्यवगृहीतसामान्यावा तरविशेषस्य पर्या लोचनमीहा । इयञ्चावगृहीतमामा यधर्मावान्तरधर्मविषय सशयाज्जायते । यथाऽय मनुष्य पौरस्त्यो वा पाश्चात्यो वति सशयाल्लक्षणविशेषेण पाश्चात्यनानेन भवितव्यमिति ॥ २४ ॥

ઇહાનુ લક્ષણ

અર્થ —અવગૃહીત ધર્મીમા (અવગ્રહથી ગ્રહણ કરાયેલા વિષયમા) અવગૃહીત સામા ય ધર્મના અવાતર ધર્મવિશેષનુ પર્યાલોચન 'ઇહા' કહેવાય છે

આ ઇહા, અવગૃહીત સામાન્યધર્મના અવાનરધર્મ વિષયના સંશયથી પેદા થાય છે

જેમકે, આ મનુષ્ય (અવગૃહીત ધર્મી) પૌરસ્ત્ય છે (પૂર્વ દેશનો કે પહેલાનો) કે પાશ્ચાત્ય (પશ્ચિમ દેશનો-પાછળ થયેલો) (અવગૃહીત સામાન્યરૂપ મનુષ્યત્વનો અવાતર ધર્મ=પૌરસ્ત્યપણુ-પાશ્ચાત્યપણું સમજવું) આવા સંશયથી -વિશિષ્ટ લક્ષણોથી પાશ્ચાત્ય મનુષ્ય હોવો જોઇએ! આને 'ઈહા' કહે છે

આ ઇહામા અન્વય (અનુકૂલ) ધર્મ અને વ્યતિરેક (પ્રતિકૂલ) ધર્મની ઉપસ્થિતિ કારકપણાએ કરી સંશય કારણ છે સંશયના ઉત્તર કાલમા વિશેષની ઉપલબ્ધિની ઇચ્છામા પ્રવર્તનરૂપ ઇહા થાય છે તેથી ઇહા, સંશયથી ભિન્ન છે

વળી નૈશ્ચયિક અવ્યક્ત વસ્તુમાત્ર ગ્રહણરૂપ અર્થાવગ્રહ બાદ 'શુ એ આ ગ્રહણ કરેલી વસ્તુ શબ્દ છે કે અશબ્દ'? આ પ્રમાણે સંશય કર્યો બાદ 'આ શબ્દ હોવો જોઇએ' આ પ્રમાણેની ભવિતવ્યતા પ્રત્યયના (પ્રતીતિ) અભિમુખવાળી 'ઇહા' જાણવી (૨૪+૪૪)

ईहाविषयविशेषधर्मनिर्णयोऽवायः । यथाऽयं पाश्चात्य एवेति । अयमेव प्रत्यक्षप्रमाणमुच्यते, न त्ववग्रहेहे तयोरनिर्णयरूपत्वात् ॥ २५ ॥

અપાયનુ નિરૂપણ

અર્થ—ઇહાના વિષયભૂત પાશ્ચાત્યત્વ વિ રૂપ વિશેષ

ધર્મનો યથાર્થ નિર્ણય 'અપાય' કહેવાય છે જેમકે, 'આ મનુષ્ય પાશ્ચાત્ય જ છે' અહીં જકારથી પૌરસ્ત્યત્વાદિ ધર્મનો નિષેધ છે અને પાશ્ચાત્યત્વ ધર્મનુ વિધાન છે

કેમકે, તે પાશ્ચાત્યના વિશેષ લિંગ ચિહ્ન-લક્ષણો દેખાય છે વળી નૈશ્ચયિક અપાય તો જેમકે, 'આ શબ્દ જ' એવો સમજવો

જોકે સ્વ-સ્વ વિષયમા સમ્યગ્ અર્થ નિર્ણયઆત્મકપણુ હોઇ, અવગ્રહ અને ઇહાનુ અપાયથી સર્વથા ભિન્નપણુ નહી હોઈ પ્રમાણઆત્મકપણુ હોવા છતા પણ ઉત્તર ઉત્તર અપેક્ષાથી અવગ્રહનુ સામાન્યમાત્ર વિષયપણુ હોઇ —પર્યાલોચન રૂપ હોવાથી ઇહાનો હેય ઉપાદેય વસ્તુનો તિરસ્કાર સ્વીકારનો સ્પષ્ટપણાએ સામર્થ્યનો અભાવ હોઇ વિશિષ્ટ નિશ્ચયાત્મક અપાયનું જ વિશિષ્ટ પ્રમાણપણુ છે આ આશયથી કહે છે કે, 'આ અપાય જ પ્રત્યક્ષપ્રમાણ તરીકે કહેવાય છે પરંતુ અવગ્રહ અને ઇહા, પ્રત્યક્ષપ્રમાણ રૂપ કહેવાતા નથી, કેમકે તે અવગ્રહ અને ઇહા, અનિર્ણયરૂપ છે (૨૫+૪૪૫)

स्मरणोत्पत्त्यनुकूलोऽपायो धारणा । इयञ्च सङ्ख्येयामङ्ख्येयकालवर्त्तिनी ज्ञानरूपा संस्कारशब्दवाच्या च । अवग्रहादयस्त्वान्तर्मौहूर्तिकाः ॥ २६ ॥

ધારણાનુ લક્ષણ

અર્થ —અતીત પદાર્થના ચિંતનરૂપ સ્મરણની ઉત્પત્તિમા અનુકૂલ (સ્મૃતિનુ પરિણામિ કારણ) સંસ્કારવાસના જેનુ

બીજુ નામ છે એવા જ્ઞાન રૂપ અપાય જ ધારણા કહેવાય છે

અર્થાત્ અપાયરૂપે જ નિશ્ચિત કરેલ અર્થને મનદ્વારા ધારી રાખવું તે 'ધારણા' જાણવી આ ધારણાના (૧) અવિચ્યુતિ (૨) વાસના (૩) સ્મૃતિ એમ ત્રણ પ્રકારો છે

(૧) એક વસ્તુ પરત્વે યથાયોગ્ય કાલપર્યંત ઉપયોગ રાખવો તે 'અવિચ્યુતિ'

(૨) આ અવિચ્યુતિ રૂપ ધારણા દ્વારા ગ્રહણ થયેલો અને સ્મૃતિઉત્પન્ન કરવામા કારણભૂત એવો જે સસ્કાર તે 'વાસના'

(૩) જે પદાર્થ સબધી પ્રથમ અનુભવ થયો હોય તે પદાર્થનુ કાલાતરે 'તે જ' એવા ઉલ્લેખ રૂપે યાદ આવવુ તે 'સ્મૃતિ'

આ ધારણા, અર્થાત્ અવિચ્યુતિથી ઉત્પન્ન થનારા સસ્કારરૂપ વાસનારૂપ ધારણાનો કાળ, સખ્યાત અથવા અસખ્યાત છે કેમકે, જે વ્યક્તિને વાસના ઉદ્ભવી હોય તે વ્યક્તિના આયુષ્ય ઉપર આનો આધાર છે સખ્યાતા વર્ષના આયુષ્યવાળા જીવોને ઉદ્દેશીને સખ્યાતો કાળ, અસખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા જીવોને લક્ષીને અસખ્યાતો કાળ છે વળી ઉપયોગકાળ પર્યંત રહેનારા બોધરૂપ અવિચ્યુતિનું કાળમાન અન્તર્મુહૂર્તનુ છે એટલે જ આ ધારણા, સખ્યાત, અસખ્યાત કાળ સુધી રહેનારી, જ્ઞાનરૂપ, સસ્કારશબ્દ

વાચ્ય છે વળી નિશ્ચયનય અનુસાર અર્થાવગ્રહનો કાળ એક સમયનો છે અને વ્યવહારનય પ્રમાણે અ તમુહૂર્તનો છે ઈહા અને અપાયનો કાળ પણ અન્તમુહૂર્તનો છે માટે જ કહ્યુ છે કે 'અવગ્રહ ઈહા વિ આન્તર્મૌહૂર્તિક (અન્તમુહૂર્ત કાળવર્તી) છે'
(૨૬+૪૪૬)

क्वचित्तु आत्मशक्तिविशेष एव संस्कारशब्दवाच्योऽव्यवहितस्मृतिहेतुश्च, न धारणा, क्षायोपशमिकोपयोगाना युगपद् भावविरोधात्। परम्परया तस्यास्त हेतुत्वे न किञ्चिद्दूषणमिति प्राहु ॥ २७ ॥

અર્થ —કેટલાક (શ્રીમદ્ વાદિદેવસૂરિ પુગવો) કહે છે કે, આત્મશક્તિ વિશેષ જ, સ સ્કાર શબ્દ વાચ્ય, સાક્ષાત્ (અવ્યવહિત) સ્મૃતિના પ્રત્યે હેતુ છે ઉપયોગરૂપ કે જ્ઞાન રૂપ ધારણા હેતુ નથી અર્થાત્ સ્મરણના પ્રત્યે અન તર સાક્ષાત્ હેતુ વિશિષ્ટ આત્મશક્તિ છે કેમકે, સ્મૃતિકાલપર્યંત, ધારણા ટકી શકતી (અનુવૃત્તિ) નથી કેમકે, છાદ્મસ્થિક ઉપયોગો, અન્તમુહૂર્ત કાલ સુધી રહે છે

જો જે પદાર્થની કાલાતરમા સ્મૃતિ થવાની છે તેટલા કાલ સુધી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનાત્મક ધારણાની અનુવૃત્તિ છે, એમ માનવામા આવે તો જ્યા સુધી એક પદાથ સ સ્કાર રૂપ પ્રત્યક્ષ, પુરૂષમા હોય, ત્યા સુધી અપર પદાર્થનુ સ વેદન જ ઉદયમા ન આવે ! કેમકે, ક્ષાયોપશમિક ઉપયોગોમા યુગપત ઉત્પત્તિનો અભાવ (વિરોધ) છે માટે આત્મશક્તિવિશેષજ,

સ્મૃતિના પ્રત્યે સાક્ષાત્કારણ છે

સ્મૃતિના પ્રત્યે ધારણાનું પરંપરા (અવ્યવહિત–પ્રયોજક) કારણપણામા વિરોધ–દૂષણ નથી આ પ્રમાણે તેઓ કહે છે (૨૭+૪૪૭)

एषाञ्च द्रव्यार्थिकनयापेक्षयैक्यं पर्यायार्थिकनयापेक्षया च भिन्नत्वम् ॥ २८ ॥

અર્થ —શંકા=મતિજ્ઞાનનું પ્રમાણપણું છે, તો અનિર્ણય આત્મક અવગ્રહ ઈહાનું કેવી રીતે યથાર્થ નિર્ણયાત્મક પ્રમાણપણું ? આવી શંકાના જવાબ રૂપે કહે છે કે,

'આ મતિજ્ઞાનના પ્રભેદરૂપ અવગ્રહ આદિનું, દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાથી (એક જીવ દ્રવ્યતાદાત્મ્યથી) ઐક્ય–એક પણું–અભિન્નપણું છે અને પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાથી (અપૂર્વ અપૂર્વ વસ્તુપર્યાયનુ પ્રકાશકપણું હોવાથી ભિન્ન સ્વભાવ રૂપે અનુભવાતો હોવાથી, ક્રમથી પેદા થનાર હોવાથી) ભિન્નપણું છે

અર્થાત ભિન્નરૂપે અનુભવાતા હોવાથી અવગ્રહ આદિનો ભેદ હોવા છતા એક જીવ દ્રવ્યની સાથે તાદાત્મ્ય હોવાથી અભેદ છે માટે પ્રમાણપણાનો વ્યાઘાત નથી (૨૮+૪૪૮)

तथा चायं क्रमः, इन्द्रियार्थयोर्योग्यताख्ये सम्बन्धे मति सन्मात्रं दर्शनाख्यं प्रथमतस्समुन्मीलति, इदं किञ्चिदिति । ततः केनचिज्जात्यादिनाऽवग्रहोऽयं मनुष्य इति ततोऽनिर्धा

रितरूपण मशयोऽय पौरस्त्यो वा पाश्चात्यो वेति। ततो नियताकारण सम्भावनात्मिकहाऽनेन पाश्चात्येन भवितव्यमिति। अन तरमीहिताकारेण निर्णयात्मकोऽपायोऽय पाश्चात्य एवेति। तत काला तरस्मृतिहेतुत्वेन धारणोदेतीति ॥ २९ ॥

દર્શન આદિનો ઉત્પત્તિક્રમ

અર્થ—કથચિત્ તે અવગ્રહ વિ ને ભેદ હોવાથી, તે પ્રમ એ અનુભવ હોવાથી–તે પ્રમાણે તે તે આવરણનો ક્ષયોપશમ હોવાથી ઉત્પત્તિક્રમ —

(૧) ઇન્દ્રિય અને અર્થ (વિષય)નો યોગ્યતાનામક સબધ અથવા સશ્લેષરૂપ સબધ હોયે છતે પહેલા સન્માત્ર "દર્શન" નામનો નિરાકાર બોધ પ્રગટ થાય છે જેમકે, 'આ કાઇક છે'

(૨) ત્યારબાદ અર્થાત્ દર્શન બાદ (કેમકે જેનુ દર્શન નથી થયુ તે અર્થનો અવગ્રહ થતો નથી) કોઇ એક મનુષ્યત્વ આદિ જાતિવિશિષ્ટ 'અવગ્રહ' થાય છે જેમકે, 'આ મનુષ્ય' છે [આ વ્યાવહારિક અવગ્રહ અને નૈશ્ચયિક અપાય કહેવાય છે]

(૩) અવગ્રહ બાદ (અવગ્રહ સિવાય સદેહ થતો નથી માટે) અનિશ્ચિત રૂપે સશય પ્રગટ થાય છે કોઇપણ વિશેષ ધર્મની પ્રાપ્તિ નહિ હોવાથી વિવિધ ધર્મ પ્રકારરૂપે સશય થાય છે જેમકે, 'આ મનુષ્ય' પૌરસ્ત્ય છે કે પાશ્ચાત્ય છે?

(૪) સંશય વગર ઈહાની પ્રવૃત્તિ થતી નથી માટે સંશય બાદ યત્કિંચિત્ વિશેષ ધર્મના અનુભવથી અર્થાત્ નિયત આકાશ રૂપે સંભાવના રૂપી 'ઇહા' પ્રગટ થાય છે જેમકે, 'આ મનુષ્ય પાશ્ચાત્ય હોવો જોઈએ'

(૫) ઇહા સિવાય અપાયની પ્રવૃત્તિ નહિ હોવાથી, ઉત્પત્તિ પછી ઇહાના વિષયરૂપના આકારે નિર્ણયઆત્મક 'અપાય' ઉત્પન્ન થાય છે જેમકે, 'આ મનુષ્ય પાશ્ચાત્ય જ છે'

(૬) નિર્ણીત પદાર્થની જ ધારણા થતી હોવાથી નિર્ણય બાદ નિર્ણયજન્ય વાસનાસંસ્કારશબ્દ વાચ્ય, અવિચ્યુતિ રૂપ કે આત્મશક્તિવિશેષરૂપ, કાલાંતરસ્મૃતિહેતુભૂતા ધારણા પ્રગટ થાય છે ઉપરોક્ત ક્રમથી અવગ્રહ વિ ઉત્પન્ન થાય એ નહિ કે ઉત્ક્રમ-વ્યતિક્રમથી કે ન્યૂનતાથી કેમકે, શેષવિષયક ક્ષયોપશમનો આ પ્રમાણે જ્ઞાનોત્પાદક સ્વભાવ છે (૨૯+૪૪૯)

इन्द्रियमनोऽपतरजन्योऽभिलापनिरपेक्षस्स्फुटावभासो मतिज्ञानम् ॥ ३० ॥

મતિજ્ઞાનનુ લક્ષણ

અર્થ—ઇંદ્રિય અથવા મનથી જે જન્ય હોય, શ્રુતનુ અનુસારી જે ન હોય તે સ્પષ્ટ અવભાસ (પ્રકાશ) રૂપ જ્ઞાન 'મતિજ્ઞાન' કહેવાય છે, (૩૦+૪૫૦)

इन्द्रिय प्रत्येकन्द्रियैर्मनसा चावग्रहान्क्रिमेण जायमानत्वा चतुर्विंशतिविधम्। रसनादीन्द्रियैश्चतुर्भिरेव चतुर्विधो व्यञ्जनावग्रहो भवति न चक्षुर्मनोभ्यां विषयेन्द्रियसंश्लेषाभावात् स्पर्शनादीन्द्रियाणामुपकरणात्मकानां स्पर्शाद्याकारेण परिणत पुद्गलानाञ्च य परस्पर मश्लेषस्मा व्यञ्जनेत्युच्यते। सोऽयं चतुर्विधो व्यञ्जनावग्रह इति मिलित्वाष्टाविंशतिविध मति ज्ञानम्। श्रुतज्ञाने तु नावग्रहादयो भवन्ति ॥ ३१ ॥

મતિજ્ઞાનના ભેદો

અર્થ— આ મતિજ્ઞાન, પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયોથી મનથી અવગ્રહ વિ ના ક્રમથી પેદા થતું હોવાથી ચોવીશ (૨૪) પ્રકારનુ છે

વળી પ્રાપ્યકારી રસનેન્દ્રિય વિ ચાર ઇન્દ્રિયોથી જ ચાર પ્રકારના વ્યજનાવગ્રહો પેદા થાય છે અપ્રાપ્યકારી ચક્ષુ અને મનથી વ્યજનાવગ્રહો પેદા થતા નથી કેમકે, વિષય અને ઇન્દ્રિયનો સશ્લેષનામક સબધનો અભાવ છે સ્પર્શ નેંદ્રિય વિ ચાર પ્રાપ્યકારી ઉપકરણઆત્મક ઇન્દ્રિયોનો સ્પર્શ વિ વિષયાકારે પરિણત પુદ્ગલોનો જ પરસ્પર સશ્લે ષનામક સબધ તે વ્યજના (વ્યજન) કહેવાય છે

તે આ ચાર પ્રકારનો વ્યજનાવગ્રહ એમ ચોવીશની સાથે ચાર મળીને અઠ્ઠાવીસ (૨૮) પ્રકારનું મતિજ્ઞાન છે શ્રુતજ્ઞા જ્ઞાનમા તો અવગ્રહ વિ ભેદો સભવતા નથી, (૩૧+૪૫૧)

मतिज्ञानापेक्षो वाच्यवाचकभावपुरस्कारेण शब्दसंस्पृष्टार्थग्रहणविशेषः श्रुतज्ञानम् । तदनुकूलोपयोगोऽपि श्रुतम् ॥ २२ ॥

શ્રુતજ્ઞાનનું લક્ષણ

અર્થ—મતિજ્ઞાનની અપેક્ષાવાળું, [શ્રુતના પ્રત્યે ધારણા રૂપે મતિજ્ઞાનનું હેતુપણું છે] વાચ્ય-વાચક ભાવપૂર્વક, શબ્દ સાથે સંબંધ ધરાવનારા—પદાર્થના વિશિષ્ટ ગ્રહણરૂપ 'શ્રુતજ્ઞાન' કહેવાય છે શ્રુતજ્ઞાનમાં અનુકૂલભૂત ઉપયોગ પણ 'શ્રુતજ્ઞાન' કહેવાય છે અર્થાત્ શ્રુતનો ઉપયોગ વિરત થવા છતા પણ મતિજ્ઞાનનો ઉદય હોવાથી મતિ ઉપયોગ અને શ્રુત ઉપયોગની એકતા નથી માટે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન ભિન્ન છે (૩૨+૪૫૨)

तथाक्षरानक्षरसंज्ञ्यसंज्ञिसम्यङ्मिथ्यात्वसाद्यनादिसपर्यवसितापर्यवसितगमिकागमिकाङ्गप्रविष्टानङ्गप्रविष्टश्रुतभेदेन चतुर्दशविधम् ॥ २३ ॥

શ્રુતજ્ઞાનના ભેદો

અર્થ— (૧) અક્ષરશ્રુત (૨) અનક્ષરશ્રુત (૩) સંજ્ઞિ શ્રુત (૪) અસંજ્ઞિ શ્રુત (૫) સમ્યક્ત્વ શ્રુત (૬) મિથ્યાત્વ શ્રુત (૭) સાદિ શ્રુત (૮) અનાદિ શ્રુત (૯) સપર્યવસિત શ્રુત (૧૦) અપર્યવસિત શ્રુત (૧૧) ગમિક શ્રુત (૧૨) અગમિક શ્રુત (૧૩) અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત (૧૪) અનંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત એમ શ્રુતજ્ઞાન ચૌદ (૧૪) પ્રકારનું છે (૩૩+૪૫૩)

सन्नाव्यञ्जनलब्धि यन्यतमवर्ण्तक्षरश्रुमतम् । यथाक्रमेण लिपिविशेषो भाष्यमाणाकारादिस्तद्व मनोनिमित्तश्चश्रुतोपयोग । भावश्रुतहेतुरुच्छ्वासादिरनक्षरश्रुतम् ॥ ३४ ॥

અર્થ — (૧) સ જ્ઞાઅક્ષર (૨) વ્યજનાક્ષર (૩) લબ્ધિઅક્ષર એમ અક્ષરશ્રુતના ત્રણ પ્રકારો છે

(૧) સ જ્ઞાઅક્ષર—અકાર વિ અક્ષરના વિશિષ્ટ આકારરૂપ લિપિવિશેષો 'સ જ્ઞાક્ષર' કહેવાય છે બ્રાહ્મી વિ લિપિઓના ભેદથી 'સ જ્ઞાક્ષર' અનેક પ્રકારનો છે તે ઉપચારથી શ્રુત કહેવાય છે

(૨) વ્ય જનઅક્ષર—અર્થપ્રકાશપણાએ ઉચ્ચારાતો (બોલાતો) અકાર વિ વર્ણોનો સમુદાય 'વ્ય જનાક્ષર' કહેવાય છે આ પણ ઉપચારથી શ્રુત કહેવાય છે

(૪) લબ્ધિઅક્ષર—ઇન્દ્રિય અને મનના નિમિત્તથી જન્ય, શ્રુતગ્રથના અનુસારે શ્રુતજ્ઞાનનો ઉપયોગ અને શ્રતજ્ઞાનાવરણ કર્મક્ષયોપશમ 'લબ્ધિ અક્ષર' કહેવાય છે આ ભાવ (યથાર્થ) શ્રુતજ્ઞાન કહેવાય છે

આ લબ્ધિ અક્ષર રૂપ ભાવશ્રત, પાચ ઇન્દ્રિયો અને મનથી પેદા થતું હોવાથી છ (૬) પ્રકારનું છે

(૨) અનક્ષર શ્રુત–ભાવશ્રુતના હેતુભૂત, ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ ખાસી, છીક વિ વ્યાપાર 'અનક્ષરશ્રુત' કહેવાય છે (૩૪+૪૫૪)

समनस्कस्य श्रुतं संज्ञिश्रुतम्। तद्विपरीतमसंज्ञिश्रुतम् ॥ १५ ॥

સંજ્ઞિશ્રુત અને અસંજ્ઞિશ્રુતનું વર્ણન

અર્થ—(૧) મનવાળાજીવોનુ–ગર્ભજતિર્યંચ, ગર્ભજ મનુષ્ય, દેવ, નારકી જીવોનુ શ્રુત 'સંજ્ઞિશ્રુત' કહેવાય છે

(૨) મનવગરના–દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞાવગરના એકેન્દ્રિય આદિ જીવોનુ શ્રુત 'અસંજ્ઞિશ્રુત' કહેવાય છે (૩૫+૪૫૫)

सम्यग्दृष्टिना श्रुत सम्यक्श्रुतम्। मिथ्यादृष्टिना श्रुत मिथ्याश्रुतम् ॥ १६ ॥

સમ્યગ્—અને મિથ્યાત્વ શ્રુતનું લક્ષણ

અર્થ—(૧) સમ્યક્ત્વવાળા સમ્યગ્દૃષ્ટિઓનુ શ્રુત 'સમ્યક્ શ્રુત' કહેવાય છે દૃષ્ટિનુ સમ્યક્ત્વ હોઇ, યથાસ્વરૂપનું જ્ઞાન હોઇ સઘળુ શ્રુત સમ્યગ્દૃષ્ટિ માટે સમ્યક્ શ્રુત બને છે

(૨) મિથ્યાદૃષ્ટિવાળાઓનુ શ્રુત 'મિથ્યાત્વશ્રુત' કહેવાય છે કારણ કે, મિથ્યાત્વના ઉદયથી વિપરીતદૃષ્ટિ હોઇ સઘળુ શ્રુત મિથ્યાદૃષ્ટિઓનુ 'મિથ્યા ત્વ' શ્રુત છે

આ પ્રમાણે જ મિથ્યાત્વના ઉદયથી જેમ શ્રુત મિથ્યા બને છે તેમ મતિજ્ઞાન અને અવધિજ્ઞાન પણ મતિ અજ્ઞાન અને વિભંગજ્ઞાન રૂપે પરિણમે છે એમ સમજવુ (૩૬+૪૫૬)

आदिमच्छ्रुत सादिश्रुत, इद पर्यायार्थिकनयापेक्षया। आदिशून्य श्रुतमनादिश्रुत, इदन्तु द्रव्यार्थिकनयापेक्षया ॥१७॥

સાદિશ્રુત અને અનાદિશ્રુતનુ વર્ણન

અર્થ —(૧) સાદિશ્રુત=ઉપયોગ રૂપ પર્યાનુ સાદિ પણુ હોઈ કાર્યભૂત શ્રુત પણ સાદિ કહેવાય છે અર્થાત આદિશ્રુત 'સાદિશ્રુત' આ પર્યાયાર્થિકનયની અપેક્ષાએ જાણવું

(૨) અનાદિશ્રત=આદિ (ઉત્પત્તિ) વગરનુ શ્રુત 'અનાદિ શ્રુત' કહેવાય છે કેમ કે, શ્રુતના આધારભૂત આત્મદ્રવ્યો અનાદિ છે તેથી અનાદિભૂત આત્મદ્રવ્યાભિન્ન શ્રુતપણુ 'અનાદિ શ્રુત' છે આ દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ સમજવાનુ છે (૩૭+૪૫૭)

अन्तवच्छ्रुत सपर्यवसितश्रुतम् । अनन्तवच्छ्रुतमपर्यवसितश्रुतम्, इमे अपि तथैव ॥१८॥

સપર્યવસિતશ્રુત અને અપર્યવસિતશ્રુતનુ વર્ણન

અર્થ —(૧) અન્તવાળુ શ્રુત 'સપર્યવસિત' શ્રુત કહેવાય છે કેમકે, ઉપયોગ રૂપ પર્યાયનુ સાન્તપણુ હોઈ કાર્યભૂત શ્રુત પણ સાન્ત છે

(૨) અનન્તવાળુ શ્રુત 'અપર્યવસિત' શ્રુત કહેવાન છે કેમકે, શ્રુત અભિન્ન જીવદ્રવ્યનુ અનન્તપણુ હોઇ જીવની સાથે તાદાત્મ્ય હોઈ શ્રુત પણ અપર્યવસિત' કહેવાય છે અહી પણ પર્યાયાર્થિકનયની અપેક્ષાએ સાન્તપણુ અને દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ અનન્તપણુ સમજવુ (૩૮+૪૬૮)

मायस्सदृशपाठात्मक श्रुत गमिकश्रुतं, तद्विपरीतमगमिकम् ॥ ३९ ॥

गमिक श्रुत अने अगमिक श्रुत

અર્થ — (૧) પ્રાય સરખાપાઠરૂપ શ્રુત 'ગમિકશ્રુત' કહેવાય છે જેમકે, પ્રાય દૃષ્ટિવાદ

(૨) સરખાપાઠવગરનુ શ્રુત 'અગમિકશ્રુત કહેવાય છે જેમકે, પ્રાય આચારાગ આદિ કાલિકશ્રુત (૩૯+૪૫૯)

द्वादशांगगत श्रुतमङ्गमविष्टं, यथा आचाराङ्गादि, तद्भिन्न स्थविरकृत श्रुतमनङ्गमविष्टश्रुत यथा आवश्यकादि ॥ ४० ॥

અર્થ —(૧) ત્રિપદીરૂપ તીર્થંકરના આદેશથી નિષ્પન્ન, ગણધરકૃત, ધ્રુવ જે દ્વાદશાગીગત શ્રુત તે 'અગપ્રવિષ્ટ' કહેવાય છે જેમકે, આચારાગાદિ શ્રુત

(૨) દ્વાદશાગીથી ભિન્ન, સ્થવિરકૃત, ચલ જે શ્રુત તે 'અનગપ્રવિષ્ટ' શ્રુત કહેવાય છે જેમકે, આવશ્યકાદિ શ્રુત (૪૦+૪૬૦)

मतिश्रुतयोर्बहुवक्तव्यत्वेऽपि विस्तरभिया नोच्येते ॥४१॥

અર્થ —અહી મતિજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાનના વિષયમા ઘણુ ઘણુ કહેવાનુ છે પણ ગ્રથગૌરવના ભયથી વિસ્તારપૂર્વક મતિજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન કહેવાતા નથી

આ પ્રમાણે સાવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષનુ નિરૂપણ પૂર્ણ થાય છે (૪૧+૪૬૧)

卐 ઇતિ દ્વિતીય કિરણ સમાપ્ત 卐

अनुमानपरिकरनामक तृतीय किरण

अनुभवमात्रजन्य ज्ञान स्मृति । यथा स घट इत्यादि, अत्र प्रायेण तत्तोल्लिख्यते । अनुभवोऽत्र प्रमाणरूपः । आत्मशक्तिरूपसंस्कारो द्वारम् । प्रबोधस्सहकारी । पूर्वानुभूतविषयीविषयम् । अर्थाविसंवादकत्वाच्चास्याः प्रामाण्यम् । इति स्मृतिनिरूपणम् ॥ १ ॥

અર્થ—મતિશ્રુતના કાર્યભૂત, પ્રત્યભિજ્ઞાદિમા હેતુભૂત સ્મૃતિનુ નિરૂપણ —

અનુભવ (ધારણાપણાએ ગ્રહણ કરેલ અવિચ્યુતિ કે સસ્કાર) સિવાય બીજાથી પેદા નહી થતુ અનુભવથી જ પેદા થતુ જે જ્ઞાન તે 'સ્મૃતિ' કહેવાય છે, જેમકે, 'તે ઘડો' ઇત્યાદિ અહી પ્રાયે કરી તે શબ્દના ઉલ્લેખવાળુ સ્મરણ જાણવુ (અહી પ્રાય શબ્દથી તે શબ્દની ઉલ્લેખ યોગ્યતા પણ અપેક્ષિત છે એમ સૂચિત થાય છે, અહી અનુભવ, પ્રમાણરૂપ સમજવાનો છે ભ્રમાત્મક નહી અહી સ્મરણાત્મક જ્ઞાનમા, આત્મશક્તિ રૂપ સસ્કાર, દ્વાર છે અર્થાત્ સ્મરણના પ્રત્યે આત્મશક્તિરૂપ સસ્કાર દ્વારા, અવિ

સ્મૃતિરૂપ ધારણા, કારણ છે તે સંસ્કાર, સંખ્યાત-અસંખ્યાત કાલવર્તી છે

વળી અહિ ઉદ્બુદ્ધ સંસ્કાર, સ્મૃતિજનક છે કેવલ સંસ્કાર નહી માટે કહ્યુ છે કે 'સહકારી પ્રબોધ છે' અર્થાત્ સ્મરણના પ્રત્યે પ્રબોધરૂપ સહકારી સહકૃત આત્મશક્તિરૂપ સંસ્કાર કારણ છે

અહી સંસ્કારના ઉદ્બોધક, આવરણક્ષયોપશમ સદૃશ દર્શન આદિ સામગ્રી સમજવી

આ સ્મૃતિ, પૂર્વે જે વિષય, અનુભવ્યો હોય તે વિષય વાળી છે એથી જ પૂર્વાનુભૂત વિષયરૂપ અર્થનુ અવિસંવાદીપણુ હોવાથી આ સ્મૃતિનુ પ્રમાણપણુ છે આ પ્રમાણે સ્મૃતિનિરૂપણ સમાપ્ત થાય છે (૧+૪૬૨)

अनुभवस्मरणोभयमात्रज य ज्ञान प्रत्यभिज्ञानम् । इद तत्तेदन्तोल्लेखनयोग्यमेकत्वमादृश्यवैलक्षण्यप्रतियोगित्वादिविषयकसङ्कलनज्ञानावरणपर्यायमतीतवर्तमानोभयकालावच्छिन्नवस्तुविषयकञ्च ॥ २ ॥

પ્રત્યભિજ્ઞાનું લક્ષણ

અર્થ —અનુભવ (પ્રત્યક્ષાત્મક) અને સ્મરણ આ બનેથી જ ઉપજતુ જ્ઞાન 'પ્રત્યભિજ્ઞાન' કહેવાય છે

આ પ્રત્યભિજ્ઞાન–તત્તા (તત્ શબ્દ) અને ઇદંતા (ઇદં શબ્દ) ના ઉલ્લેખની યોગ્યતાવાળુ, એકત્વવિષયક, સાદૃશ્યવિષયક,

વૈલક્ષણ્યવિષયક, પ્રતિયોગિત્વાદિ વિષયક, જેનુ બીજુ નામ સકલનજ્ઞાન છે વળી અતીત અને વર્તમાન એમ બે કાલથી વિશિષ્ટ વસ્તુને વિષય કરનારૂ છે (૨+૩૬૩)

तत्रैकत्वविषय स एवाय देवदत्त इत्यादि ज्ञानम् सादृश्य विषयक गोसदृशो गवय इत्यादि अत्रैवोपमानस्यान्तर्भाव । वैलक्षण्यविषयक गोविसदृशो महिष इत्यादि, प्रतियोगित्व-विषयकश्चेद तस्माद्दूर समीपमल्प महद्वेत्याद्युदाहरणानि बोध्यानि इति प्रत्यभिज्ञाननिरूपणम् ॥ ३ ॥

ક્રમથી પ્રત્યભિજ્ઞાનના દૃષ્ટાતો

અર્થ — (૧) એકત્વ વિષયક પ્રત્યભિજ્ઞાન=જેમકે, 'આ તે જ દેવદત્ત છે' ઈત્યાદિ જ્ઞાન અર્થાત્ અહી તે દેશ તે કાલવર્તી દેવદત્ત અને આ દેશ આ કાલવર્તી દેવદત્તમા પૂર્વ અપર પર્યાયવ્યાપિ દેવદત્ત રૂપ દ્રવ્યાત્મક ઉર્ધ્વતા સામાન્યનુ અવલબન કરી, એકત્વ વિષય તરીકે કરાય છે

(૨) સાદૃશ્ય વિષયક પ્રત્યભિજ્ઞાનનુ ઉદાહરણ=જેમકે, ગાયના સરખો ગવય (રોઝ) છે ઈત્યાદિ જ્ઞાન અર્થાત્ અહી સાદૃશ્યવિશિષ્ટપિડના દર્શન બાદ, ગાયના સ્મરણ પછી સકલનાત્મક 'ગાય સરખો ગવ્ય છે, એવુ જ્ઞાન પેદા થાય છે આ સદૃશપરિણામરૂપ તિર્યક્ સામાન્યવિષયક છે આ પ્રત્યભિજ્ઞાન રૂપ જ્ઞાનમા, ઉપમાન પ્રમાણનો અન્તર્ભાવ જાણવો, માટે ઉપમાન નામક જુદુ પ્રમાણ બીજુ નથી

સ્મુતિરૂપ ધારણા, કારણ છે તે સસ્કાર, સખ્યાત-અસખ્યાત કાલવતી છે

વળી અહિ ઉદ્‌બુદ્ધ સસ્કાર, સ્મૃતિજનક છે કેવલ સસ્કાર નહી માટે કહ્યુ છે કે 'સહકારી પ્રબોધ છે' અર્થાત્ સ્મરણના પ્રત્યે પ્રબોધરૂપ સહકારી સહકૃત આત્મશક્તિરૂપ સસ્કાર કારણ છે

અહી સસ્કારના ઉદ્‌બોધક, આવરણક્ષયોપશમ સદૃશ દર્શન આદિ સામગ્રી સમજવી

આ સ્મૃતિ, પૂર્વે જે વિષય, અનુભવ્યો હોય તે વિષય વાળી છે એથી જ પૂર્વાનુભૂત વિષયરૂપ અર્થનુ અવિસ વાદીપણુ હોવાથી આ સ્મૃતિનુ પ્રમાણપણુ છે આ પ્રમાણે સ્મૃતિનિરૂપણ સમાપ્ત થાય છે (૧+૪૬૨)

अनुभवस्मरणोभयमात्रजन्य ज्ञान प्रत्यभिज्ञानम् । इद तदेदन्तोल्लेखनयोग्यमेकत्वसादृश्यवैलक्षण्यप्रतियोगित्वादिवि षयकसङ्कलनज्ञानापरपर्यायमतीतवर्त्तमानोभयकालावच्छिन्नव स्तुविषयकञ्च ॥ २ ॥

પ્રત્યભિજ્ઞાનુ લક્ષણ

અર્થ —અનુભવ (પ્રત્યક્ષાત્મક) અને સ્મરણ આ બનેથી જ ઉપજતુ જ્ઞાન 'પ્રત્યભિજ્ઞાન' કહેવાય છે

આ પ્રત્યભિજ્ઞાન=તત્તા (તત્ શબ્દ) અને ઇદ તા (ઇદ શબ્દ) ના ઉલ્લેખની યોગ્યતાવાળુ, એકત્વવિષયક, સાદૃશ્યવિષયક,

વૈલક્ષણ્યવિષયક, પ્રતિયોગિત્વાદિ વિષયક, જેનુ બીજુ નામ સકલનજ્ઞાન છે વળી અતીત અને વતમાન એમ બે કાલથી વિશિષ્ટ વસ્તુને વિષય કરનારૂ છે (૨+૩૬૩)

तत्रैकत्वविषय स एवाय देवदत्त इत्यादि ज्ञानम् सादृश्य विषयक गोसदृशो गवय इत्यादि अत्रैवोपमानस्यान्तर्भावः । वैलक्षण्यविषयक गोविसदृशो महिष इत्यादि, प्रतियोगित्व-विषयकश्चेद् तस्माद्दूर समीपमल्प महद्वेत्याद्युदाहरणानि बोध्यानि इति प्रत्यभिज्ञाननिरूपणम् ॥ ३ ॥

ક્રમથી પ્રત્યભિજ્ઞાનના દષ્ટાતો

અર્થ — (૧) એકત્વ વિષયક પ્રત્યભિજ્ઞાન=જેમકે, 'આ તેજ દેવદત્ત છે' ઈત્યાદિ જ્ઞાન અર્થાત્ અહી તે દેશ તે કાલવર્તી દેવદત્ત અને આ દેશ આ કાલવર્તી દેવદત્તમા પૂર્વ અપર પર્યાયવ્યાપિ દેવદત્ત રૂપ દ્રવ્યાત્મક ઉર્ધ્વતા સામાન્યનુ અવલબન કરી, એકત્વ વિષય તરીકે કરાય છે

(૨) સાદશ્ય વિષયક પ્રત્યભિજ્ઞાનનુ ઉદાહરણ=જેમકે, ગાયના સરખો ગવય (રોઝ) છે ઈત્યાદિ જ્ઞાન અર્થાત્ અહી સાદશ્યવિશિષ્ટપિડના દર્શન બાદ, ગાયના સ્મરણ પછી સકલનાત્મક 'ગાય સરખો ગવ્ય છે, એવુ જ્ઞાન પેદા થાય છે આ સદશપરિણામરૂપ તિયક્ સામાન્યવિષયક છે આ પ્રત્યભિજ્ઞાન રૂપ જ્ઞાનમા, ઉપમાન પ્રમાણનો અન્તર્ભાવ જાણવો, માટે ઉપમાન નામક જુદુ પ્રમાણ બીજુ નથી

(૩) વૈલક્ષણ્યવિષયક પ્રત્યભિજ્ઞાનનું ઉદાહરણ—જેમકે, 'ગોવિસદૃશ (ગાયના સરખો નહી એવો) મહિષ (પાડો) છે ગોદર્શનના સંસ્કારવાળાને મહિષના દર્શન બાદ થતી આ પ્રતીતિ, સંકલનાત્મક હોવાથી પ્રત્યભિજ્ઞાન, વિસદૃશ (અસમાન) વિષયક છે

(૪) પ્રતિયોગિત્વ વિષયક પ્રત્યભિજ્ઞાનનું ઉદાહરણ-જેમકે, આ (વસ્તુ) તેનાથી (તે વસ્તુથી) દૂર છે અથવા સમીપ છે નાનું છે અથવા મોટું છે ઈત્યાદિ ઉદાહરણો સમજવા (અહી તેનાથી એ વાક્યમા પંચમી વિભક્તિનો અર્થ, અવધિ જેનું બીજું નામ છે એ પ્રતિયોગિત્વ કહેવાય છે) તથા ચ આ, તદ્વધિક તત્પ્રતિયોગિક દૂરત્વવાળું છે ઈત્યાદિ આ પ્રમાણે પ્રત્યભિજ્ઞાનનું નિરુપણ સમાપ્ત થાય છે (૩+૪૬૪)

उपलम्भानुपलम्भादिजन्य व्याप्त्यादिविषयक ज्ञान तर्कं यथा वह्नौ सत्येव धूमो भवति वह्न्यावभति धूमो न भवत्येवेति ज्ञान व्याप्तिविषयकम् ॥ ५ ॥

તર્કપ્રમાણ નિરૂપણ

અર્થ— ક્ષયોપશમ પ્રમાણે એકવાર કે અનેકવાર પ્રમાણ માનથી સાધ્ય (કારણરૂપ અનુમાનસ્થલીય સાધ્ય) (કાર્યરૂપ અનુમાનસ્થલીય સાધન) સાધનના ગ્રહણ અગ્રહણરૂપ ઉપલંભ અનુપલંભ જન્ય વ્યાપ્તિવિષયક જ્ઞાન (આદિપદથી અથવા આવાપ (અનુવૃત્તિ) અને ઉદ્વાપ (વ્યાવૃત્તિ) જન્ય વાચ્યવાચકભાવના આલંબનવાળું જ્ઞાન) 'તર્ક' કહેવાય છે

દા ત જેમકે, પ્રત્યક્ષથી એકવાર કે અનેકવાર વહ્નિ અને ધૂમના ગ્રહણ અગ્રહણ બાદ જે કોઇ ધૂમ છે અર્થાત્ ધૂમમાત્ર (કાર્યરૂપ) (કારણરૂપ) વહ્નિના અસ્તિત્વમા હોય છે, વહ્નિના અભાવમા ધૂમ હોતો નથી જ આ પ્રમાણે સર્વ દેશ-કાલને આવરતું સાધ્ય-સાધન સબધવિષયક જ્ઞાન, ઉદ્દ યમા આવે છે તેથી આ તર્ક કહેવાય છે

અહી સર્વ દેશ કાલવાળો સાધ્ય-સાધન સબધ 'વ્યાપ્તિ' કહેવાય છે અને તદ્દવિષયક 'તર્ક' કહેવાય છે તેનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે છે કે, 'આ હોયે છતે જ આ હોય છે, આ ન હોયે છતે આ નથી હોતુ' અર્થાત્ વહ્નિ હોયે છતે જ ધૂમ હોય છે, વહ્નિના અભાવમા ધૂમ હોતો નથી જ આવુ જ્ઞાન, વ્યાપ્તિવિષયક હોઇ 'તર્ક' કહેવાય છે (૪+૪૬૫)

यथा वा घटजातीयश्शब्दो घटजातीयस्य वाचको घट जातीयोऽर्थो घटजातीयशब्दवाच्य इति ज्ञान वाच्यवाचक-भावसम्बन्धविषयकम् ॥ ५ ॥

અર્થ —આદિપ'થી ગ્રાહ્ય, વાચ્ય-વાચક સબધવિષયક તર્કનુ દૃષ્ટાત—

અથવા જેમકે, ઘટજાતીય (રૂપ) શબ્દ, ઘટજાતીય (રૂપ) અર્થનો વાચક છે ઘટજાતીય અર્થ, ઘટજાતીય શબ્દથી વાચ્ય છ

આવું જ્ઞાન, વાચ્ય વાચકભાવ સબધવિષયક છે (૫+૪૬૬)

व्याप्तिज्ञानकाले सकृदुपलम्भान-

पलम्भाभ्या साक्षादेव जायते । क्वचित्तु पूर्वमसकृदुपलम्भा नुपलम्भाभ्यामेव कालान्तरे साधनग्रहणप्राग्दृष्टसाध्यसाधन स्मरणप्रत्यभिज्ञानपरम्परया जायते । उपलम्भश्च साध्यसत्त्व एव हेतूपलम्भ इति । अनुपलम्भश्च साध्याभावे हेतोरनुपलम्भ इति । साध्यसाधनग्रहणाग्रहणात्मकाविमौ प्रमाणमात्रेणा भिमतौ ॥ ६ ॥

અર્થ—તર્કના પ્રત્યે ઉપલભ અને અનુપલભ, કેવી રીતે કારણ થાય છે તેનુ વર્ણન—

(૧) વ્યાપ્તિજ્ઞાનકાલમા, વ્યાપ્તિવિષયકજ્ઞાન એકવાર ઉપલભ અને અનુપલભથી તથાવિધ ક્ષયોપશમબલથી, સાક્ષાત્ જ [સ્મરણ-પ્રત્યભિજ્ઞાનની અપેક્ષા વગરજ] ઉત્પન્ન થાય છે

(૨) ક્વચિત્ [કોઇ આત્મામા] પહેલા અનેકવાર ઉપલભ અને અનુપલભથી જ કાલાતરે સાધનના ગ્રહણ પહેલા દેખેલ સાધ્ય-સાધનના સ્મરણ અને પ્રત્યભિજ્ઞાનની પરપરાથી તર્ક ઉત્પન્ન થાય છે

ઉપલભનો અર્થ—સાધ્ય (કારણરૂપ)ની સત્તામાજ હેતુ [કાર્યરૂપ]ની સત્તા અર્થાત સાધ્ય-સાધનના ગ્રહણરૂપ ઉપ લભ કહેવાય છે

અનુપલભનો અર્થ— સાધ્ય (કારણરૂપ સાધ્યના) ના

અભાવમા હેતુનો (કાર્યરૂપ હેતુનો) અભાવ અર્થાત સાધ્ય સાધનના અગ્રહણરૂપ અનુપલભ કહેવાય છે

તથા ચ-ધૂમના આધારમા વહ્નિનુ દર્શન, વહ્નિના અભાવના આધારમા ધૂમાભાવનુ દર્શન એ અહી ભાવાર્થ સમજવો

આ સાધ્યસાધન ગ્રહણ અગ્રહણ આત્મક, આ ઉપલભ અને અનુપલભ, પ્રમાણમાત્રથી અભિમત છે એમ જાણવુ જેથી અતીન્દ્રિયસાધ્યહેતુવાળા સ્થલોમા દોષ નથી (૬+૪૬૭)

वाच्यवाचकभावसम्बन्धज्ञानं तु क्वचिदावापोद्वापाभ्या समुदेति । यथा प्रयोजकवृद्धप्रयुक्तगामानयेति वाक्यश्रवणसमनन्तरगवानयनप्रवृत्तिमत्प्रयोज्यवृद्धचेष्टाप्रेक्षणज यैतद्वाक्यजन्यैतदर्थविषयकज्ञानवानयमित्यनुमानज्ञानंततोऽपि बालस्य तत्तदर्थविशेष्यकतद्वाक्यघटिततत्तत्पदवाच्यत्वसशयवत कालान्तरीयप्रयोजकवृद्धप्रयुक्तगा नयाश्वमानयेति गोशब्दानयनशब्दविषयकावापोद्वापवद्वाक्यश्रवणजन्यप्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तितो गोजातीयोऽर्थो गोशब्दस्य वाच्यो गोजातीयश्च शब्दो गोजातीयस्य वाचक इत्येवस्वरूपस्तर्कस्समुज्जृम्भति । क्वचिच्चाप्तपुरुषप्रयुक्तेन परार्थतर्करूपणेदृशोऽर्थ ईदृशशब्दवाच्य इदृशशब्दश्चेदृशार्थस्य वाचक इति वाक्येन वाच्यवाचकभावप्रतिपत्तिः । तर्कं चानुभवस्स्मृति प्रत्यभिज्ञानञ्च कारणम् । इति तर्कनिरूपणम् ॥७॥

"વાચ્ય-વાચક ભાવસબધ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિનુ વિધાન

અર્થ — વાચ્ય-વાચક ભાવસબધનુ જ્ઞાન તો ક્વચિત્ આવાપ (અનુવૃત્તિ) અને ઉદ્‌વાપ (વ્યાવૃત્તિ)થી પેદા થાય છે જેમકે, અહી આ અભિપ્રાય છે કે, જે કોઈને પણ જણાવે છે (કહે છે) તે પ્રયોજક વૃદ્ધ કહેવાય છે (૧)

જેને કહેવામા જણાવવામા આવે છે તે પ્રયોજ્ય વૃદ્ધ કહેવાય છે (૨)

જે પ્રયોજ્યવૃદ્ધની પ્રવૃત્તિથી પ્રયોજક વૃદ્ધે કહેલ વાક્યના અર્થને જાણે છે તે બાલ કહેવાય છે હવે પ્રયોજકવૃદ્ધે પ્રયોજ્યવૃદ્ધને કહ્યું કે 'ગાય લાવ' આવા વાક્યને સાભળ્યા પછી ગાયને લાવવાની પ્રવૃત્તિવાળા પ્રયોજ્યવૃદ્ધની ચેષ્ટાને જોયા પછી આ વાક્યનો આ અર્થ છે આવા વિષયના જ્ઞાનવાળો આ, આવા પ્રકારના અનુમાન જ્ઞાનવાળો એવો પણ બાલ, તે તે અર્થમા, તે વાક્યમા રહેલ તે તે પદની વાચ્યતાનો સશયવાળો જ્યારે થાય છે ત્યારે તે બાલને કાલાતરે પ્રયોજકવૃદ્ધે કહેલ કે 'ગાય લાવ, ઘોડાને લઈ જા' આવા – ગોશબ્દવિષયક આનયન શબ્દવિષયક આવાપ ઉદ્‌વાપવાળા વાક્યના શ્રવણથી પેદા થયેલ પ્રયોજ્યવૃદ્ધની પ્રવૃત્તિથી 'ગોજાતીય અર્થ ગોશબ્દ વાચ્ય છે અને ગોજાતીય શબ્દ, ગોજાતીય અર્થનો વાચક છે' આવા પ્રકારનો તર્ક પ્રગટ થાય છે

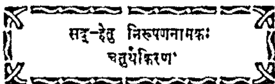
ક્વચિત્ આપ્ત પુરુષે દર્શાવેલ, 'આવો અર્થ', આવા, શબ્દથી વાચ્ય છે, આવો શબ્દ, આવા અર્થનો વાચક છે આવા પદાર્થતર્કરૂપ વાક્યથી વાચ્યવાચક ભાવની પ્રતિપત્તિ (સ્વીકાર) થાય છે

વળી વાચ્યવાચક ભાવવિષયક તર્કના પ્રત્યે અનુભવ, સ્મૃતિ અને પ્રત્યભિજ્ઞાન કારણ છે અર્થાત્ વાચ્યવાચક ભાવ વિષયક તર્કમા અનુભવ, સ્મૃતિનુ કારણપણું નિયત ? (પ્રત્ય ભિજ્ઞાન, અનિયત કારણ છે) (૭+૪૬૮)

આ પ્રમાણે તર્ક નિરુપણ સમાપ્ત થાય છે '

卐 તૃતીય કિરણ સમાપ્ત 卐

हेतुज्ञानव्याप्तिस्मरणकारणक साध्यविज्ञानमनुमानम्, यथा पर्वतो वह्निमानिति विज्ञानम् ॥ १ ॥

હવે સ્મૃતિ, પ્રત્યભિજ્ઞાન તર્ક રૂપ અનુમાન પરિકરના કાર્યભૂત—

અનુમાનનુ નિરૂપણ

અર્થ —(૧) જેનુ સ્વરૂપ આગળ કહેવાતુ છે એવા) હેતુનુ નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન અને અવિનાભાવરૂપ વ્યાપ્તિનુ સ્મરણ અર્થાત્ હેતુજ્ઞાન અને વ્યાપ્તિસ્મરણરૂપ બે કારણોથી થતુ (જેનુ સ્વરૂપ આગળ કહેવાશે એવા) સાધ્યનુ નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન, તે 'અનુમાન' કહેવાય છે

દા ત જેમકે; ધૂમજ્ઞાનવાળાને અને વ્યાપ્તિ સ્મરણવાળાને જે 'પર્વત, વહ્નિવાળો છે' આવુ વિજ્ઞાન, પ્રગટ થાય છે તે અનુમાન છે (૧+૪૬૯)

निश्चितव्याप्तिमान् हेतु' यथा वह्नौ साध्ये धूम., व्याप्तिमत्त्वमेव हेतो रूप न तु पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वात्मक

त्रिरूप, अबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वाभ्या पञ्चरूप वा असा
रणत्वाभावात् ॥ २ ॥

હેતુનુ લક્ષણ

અર્થ—નિશ્ચિત વ્યાપ્તિની સાથે નિત્યસબંધવાળો 'હેતુ' કહેવાય છે અર્થાત્ નિશ્ચિત વ્યાપ્તિવાળો 'હેતુ' કહેવાય છે જેમકે, વહ્નિ સાધ્ય હોયે છતે ધૂમ એ હેતુ છે

અહી વ્યાપ્તિમત્તા જ (વ્યાપ્તિ જ) હેતુનુ રૂપ (સ્વરૂપ) છે નહી કે પક્ષસત્ત્વ (હેતુનુ પક્ષમા રહેવુ) સપક્ષસત્ત્વ (હેતુનુ દષ્ટાતમા રહેવુ) વિપક્ષ અસત્ત્વ, (પક્ષવિરૂદ્ધ વિપક્ષમા નહી રહેવુ) એમ ત્રણ રૂપો, અથવા અબાધિતપણુ અને અસત્પ્રતિપક્ષપણુ એમ બે મેળવી પાચરૂપો હેતુનુ સ્વરૂપ નથી કારણ કે અવિનાભાવનિયમના નિશ્ચયથી જ અસિદ્ધત્વ, વિરૂદ્ધત્વ, અનૈકાતિકત્વ, બાધિતત્વ, સત્પ્રતિપક્ષત્વ રૂપ પાચ દોષોનો પરિહાર થતો હોઈ અવિનાભાવ—વ્યાપ્તિ એ જ અસાધારણ રૂપ છે માટે અસિદ્ધત્વપરિહાર માટે પક્ષસત્ત્વ, વિરૂદ્ધત્વના પરિહાર માટે સપક્ષસત્વ, અનૈકાન્તિકત્વના પરિ હાર માટે વિપક્ષસત્વ, બાધના પરિહાર માટે અબાધિતત્વ, સત્પ્ર તિપક્ષના પરિહાર માટે અસત્પ્રતિપક્ષિતત્વ એમ પાચ માનવાની જરૂર નથી કેમકે, તેઓમા અસાધારણત્વ નથી માટે અસા ધારણત્વ રૂપ અવિનાભાવ વ્યાપ્તિ એ જ હેતુનુ રૂપ છે

(૨+૪૭૦)

हेतौ साध्याभाववदवृत्तित्वं व्याप्तिः । इयमेवाऽ यथाऽनुपपत्तिप्रतिबन्धाविनाऽभावशब्दैरुच्यते । वह्निं विना धूमस्यानुपपत्तेर्वह्निसत्त्व एव धूमोपपत्तेश्च वहनिनिरूपिताऽन्यथाऽनुपपत्त्यादिशब्दवाच्या व्याप्तिधूमे वर्तते । अतो धूमो व्याप्यो निरूपकश्च वह्निर्व्यापकः । तथा च व्याप्यसत्त्वेऽवश्य व्यापकसत्त्वं, व्यापकसत्त्व एव च व्याप्येन भवितव्यमिति व्याप्यव्यापकभावनियमः सिद्ध्यति ॥ ३ ॥

વ્યાપ્તિનુ લક્ષણ

અર્થ —જે સઘળા ધર્મિમા (નિશ્ચિત સાધ્યવાળામા) વ્યાપક (કારણરૂપ) સાધ્ય છે ત્યા જ હેતુનુ રહેવુ (અયોગ વ્યવચ્છેદની અપેક્ષાએ) જે ધર્મીમા (વસ્તુમા) સાધ્ય નથી ત્યા હેતુનો અભાવ જ છે (અન્યયોગ વ્યવચ્છેદ ી અપેક્ષાએ અવધારણ જાણવુ)

આવી રીતે હેતુમા રહેલી વ્યાપ્તિ જાણવી અર્થાત્ હેતુ નિષ્ઠ સાધ્યાભાવવદ્ અવૃત્તિત્વ, વ્યાપ્તિનુ લક્ષણ અર્થાત્ સાધ્યના (વહ્નિના) અભાવવાળા હ્રદ વિ મા હેતુનુ અસત્ત્વ એમ હેતુનિષ્ઠવ્યાપ્તિ જાણવી

આ જ વ્યાપ્તિ, અન્યથાઽનુપપત્તિ, પ્રતિબ ધ, અવિનાભાવ શબ્દોથી બોલાવાય છે, અર્થાત્ આ વ્યાપ્તિના ત્રણ બીજા નામો છે

એવ ચ-વહ્નિ સિવાય ધૂમની અનુપપત્તિ (અભાવ) છે આ વાકયથી કારણઅભાવપ્રયુક્ત કાર્યાભાવ રૂપ વ્યતિરેક રૂપ

અન્યથાઽનુપપત્તિ આવ્રૃતી, વહ્નિના સત્ત્વમા જ ધૂમની ઉપપત્તિ અન્વયરૂપ તથોપપત્તિ દર્શાવેલ છે અર્થાત્ વહ્નિ નિરૂપિત, અન્યથાનુપપત્તિ (પ્રતિબંધ અવિનાભાવ) રૂપ શબ્દથી વાચ્ય એવી વ્યાપ્તિ, ધૂમમા વર્તે છે

હેતુ વ્યાપ્ય (વ્યાપ્તિ આશ્રય) કહેવાય છે

સાધ્ય, નિરૂપક, વ્યાપક કહેવાય છે

અર્થાત્ વહ્નિ નિરૂપિત વ્યાપ્તિનો આશ્રય હોવાથી ધૂમ, વહ્નિ વ્યાપ્ય કહેવાય છે ધૂમવૃત્તિનિરૂપક હોવાથી વહ્નિ, ધૂમ વ્યાપક કહેવાય છે, આમ હોવાથી 'ધૂમ, વ્યાપ્ય છે વહ્નિ, નિરૂપક અને વ્યાપક છે,' તથા ચ–વ્યાપ્યના સત્ત્વમા અવશ્ય વ્યાપકનુ સત્ત્વ છે (ધૂમની સત્તામા વહ્નિની સત્તા જ) વ્યાપકના સત્ત્વમા જ વ્યાપ્યનુ રહેવુ હોવુ જોઈએ (વહ્નિની સત્તામા ધૂમની સત્તાની ભવિતવ્યતા) આવો વ્યાપ્ય–વ્યાપક ભાવ નિયમસિદ્ધ થાય છે (૩+૪૭૧)

सोऽय व्याप्त्यपरपर्यायो नियमो द्विविध सहभावनियम, क्रमभावनियमश्चेति ॥ ४ ॥

અર્થ — તે આ જેનુ વ્યાપ્તિ એવું બીજુ નામ છે એવો નિયમ બે પ્રકારનો છે

(૧) સહભાવ નિયમ=એક કાળમા વિદ્યમાન હેતુ સાધ્યનો નિયમ

(૨) ક્રમભાવ નિયમ=પૂર્વ અપર ક્રમથી પેદા થતા હેતુ સાધ્યનો નિયમ (૪+૪૭૨)

हेतौ साध्याभाववदवृत्तित्वं व्याप्तिः। इयमेवाऽन्यथाऽनु-पपत्तिप्रतिबन्धाविनाभावशब्दैरुच्यते। वह्निं विना धूमस्या-नुपपत्तेर्वह्निसत्त्व एव धूमोपपत्तेश्च वह्निनिरूपिताऽन्यथाऽनु पपत्त्यादिशब्दवाच्या व्याप्तिधूमे वर्तते। अतो धूमो व्याप्यो निरूपकश्च वह्निर्व्यापकः। तथा च व्याप्यसत्त्वेऽवश्य व्यापकसत्त्वं, व्यापकसत्त्व एव च व्याप्येन भवितव्यमिति व्याप्यव्यापकभावनियमः सिद्ध्यति ॥ ३ ॥

વ્યાપ્તિનુ લક્ષણ

અર્થ —જે સઘળા ધર્મિમા (નિશ્ચિત સાધ્યવાળામા) વ્યાપક (કારણરૂપ) સાધ્ય છે ત્યા જ હેતુનુ રહેવું (અયોગ વ્યવચ્છેદની અપેક્ષાએ) જે ધર્મીમા (વસ્તુમા) સાધ્ય નથી ત્યા હેતુનો અભાવ જ છે (અન્યયોગ વ્યવચ્છેદની અપેક્ષાએ અવધારણ જાણવુ)

આવી રીતે હેતુમા રહેવી વ્યાપ્તિ જાણવી અર્થાત્ હેતુ નિષ્ઠ સાધ્યાભાવવદ્ અવૃત્તિત્વ, વ્યાપ્તિનુ લક્ષણ અર્થાત્ સાધ્યના (વહ્નિના) અભાવવાળા હ્રદ વિ મા હેતુનુ અસત્ત્વ એમ હેતુનિષ્ઠ વ્યાપ્તિ જાણવી

આ જ વ્યાપ્તિ, અન્યથાઽનુપપત્તિ, પ્રતિબ ધ, અવિનાભાવ શબ્દોથી બોલાવાય છે, અર્થાત આ વ્યાપ્તિના ત્રણ બીજા નામો છે

એવ ચ-વહ્નિ સિવાય ધૂમની અનુપપત્તિ (અભાવ) છે આ વાકયથી કારણઅભાવપ્રયુક્ત કાર્યાભાવ રૂપ વ્યતિરેક રૂપ

અન્યથાઽનુપપત્તિ જાણવી, વહ્નિના સત્ત્વમા જ ધૂમની ઉપપત્તિ અન્વયરૂપ તથોપપત્તિ દર્શાવેલ છે અર્થાત્ વહ્નિ નિરૂપિત, અન્યથાનુપપત્તિ (પ્રતિબ ધ અવિનાભાવ) રૂપ શબ્દથી વાચ્ય એવી વ્યાપ્તિ, ધૂમમા વર્તે છે

હેતુ વ્યાપ્ય (વ્યાપ્તિ આશ્રય) કહેવાય છે

સાધ્ય, નિરૂપક, વ્યાપક કહેવાય છે

અર્થાત્ વહ્નિ નિરૂપિત વ્યાપ્તિનો આશ્રય હોવાથી ધૂમ વહ્નિવ્યાપ્ય કહેવાય છે ધૂમવૃત્તિનિરૂપક હોવાથી વહ્નિ, ધૂમ વ્યાપક કહેવાય છે, આમ હોવાથી 'ધૂમ, વ્યાપ્ય છે વહ્નિ, નિરૂપક અને વ્યાપક છે,' તથા ચ-વ્યાપ્યના સત્ત્વમા અવશ્ય વ્યાપકનુ સત્ત્વ છે (ધૂમની સત્તામા વહ્નિની સત્તા જ) વ્યાપકના સત્ત્વમા જ વ્યાપ્યનુ રહેવુ હોવુ જોઇએ (વહ્નિની સત્તામા ધૂમની સત્તાની ભવિતવ્યતા) આવો વ્યાપ્ય-વ્યાપક ભાવ નિયમસિદ્ધ થાય છે (૩+૪૭૧)

सोऽय व्याप्त्यपरपर्यायो नियमो द्विविध सहभावनियम , क्रमभावनियमश्चेति ॥ ४ ॥

અર્થ — તે આ, જેનુ વ્યાપ્તિ એવુ બીજુ નામ છે એવો નિયમ બે પ્રકારનો છે

(૧) સહભાવ નિયમ=એક કાળમા વિદ્યમાન હેતુ સાધ્યનો નિયમ

(૨) ક્રમભાવ નિયમ=પૂર્વ અપર ક્રમથી પેદા થતા હેતુ સાધ્યનો નિયમ (૪+૪૭૨)

हेतौ साध्याभाववदवृत्तित्वं व्याप्तिः । इयमेवाऽन्यथाऽनुपपत्तिप्रतिबन्धाविनाभावशब्दैरुच्यते । वह्निं विना धूमस्यानुपपत्तेर्वह्निमत्त्व एव धूमोपपत्तेश्च वह्निनिरूपिताऽन्यथाऽनुपपत्त्वादिशब्दवाच्या व्याप्तिधूमे वर्तते । अतो धूमो व्याप्यो निरूपकश्च वह्निर्व्यापकः । तथा च व्याप्यसत्त्वेऽवश्यं व्यापकसत्त्वं, व्यापकसत्त्व एव च व्याप्येन भवितव्यमिति व्याप्यव्यापकभावनियमः सिद्ध्यति ॥ ३ ॥

વ્યાપ્તિનુ લક્ષણુ

અર્થ—જે સઘળા ધર્મિમા (નિશ્ચિત સાધ્યવાળામા) વ્યાપક (કારણુરૂપ) સાધ્ય છે ત્યા જ હેતુનુ રહેવું (અયોગ વ્યવચ્છેદની અપેક્ષાએ) જે ધર્મીમા (વસ્તુમા) સાધ્ય નથી ત્યા હેતુનો અભાવ જ છે (અન્યયોગ વ્યવચ્છેદની અપેક્ષાએ અવધારણુ જાણુવુ)

આવી રીતે હેતુમા રહેલી વ્યાપ્તિ જાણુવી અર્થાત્ હેતુ નિષ્ઠ સાધ્યાભાવવદ્ અવૃત્તિત્વ, વ્યાપ્તિનુ લક્ષણુ અર્થાત્ સાધ્યના (વહ્નિના) અભાવવાળા હ્રદ વિ મા હેતુનુ અસત્વ એમ હેતુનિષ્ઠવ્યાપ્તિ જાણુવી

આ જ વ્યાપ્તિ, અન્યથાઽનુપપત્તિ, પ્રતિબ ધ, અવિનાભાવ શબ્દોથી બોલાવાય છે, અર્થાત્ આ વ્યાપ્તિના ત્રણુ બીજા નામો છે

એવ ચ-વહ્નિ સિવાય ધૂમની અનુપપત્તિ (અભાવ) છે આ વાકયથી કારણુઅભાવપ્રયુક્ત કાર્યાભાવ રૂપ વ્યતિરેક રૂપ

જેઓનો ક્રમભાવ નિયમ છે તેઓનુ કથન–

અર્થ —(૧) પૂર્વભાવિકૃત્તિકાનક્ષત્રના ઉદય અને ઉત્તર ભાવિ રોહિણીનક્ષત્રના ઉદયનો ક્રમ (પૂર્વ અપર ભાવ) ભાવ નિયમ કહેવાય છે

અહી કાર્યકારણભાવનો ક્રમભાવ નિયમ નથી પરંતુ અકાર્યકારણનો ક્રમભાવ નિયમ છે

(૨) કાર્ય=ધૂમ અને કારણ વહ્નિનો ક્રમભાવ નિયમ હોય છે

અહી અન્યથાનુપપત્તિ (વ્યતિરેક) તથોપપત્તિ (અન્વય) રૂપ વ્યાપ્તિ નિયમ સમજવો (૬+૪૭૪)

प्रमाणाबाधितमनिर्णीत सिषाधयिषित साध्यम् । यथा वह्निमत्पर्वतः । अस्यैव च पक्ष इति नामान्तरम् । साध्य विशिष्टत्वेन धर्मिण एव सिषाधयिषितत्वात् । इदञ्चानुमान ज पत्रतिपत्तिकालापेक्षया ॥ ७ ॥

સાધ્યના લક્ષણનુ વર્ણન–

અર્થ — કોઈપણ પ્રમાણથી અબાધિત, અનિર્ણીત સાધવાની ઇચ્છાના વિષયભૂત (સિષાધયિષિત) 'સાધ્ય' કહેવાય છે જેમકે, દા ત 'વહ્નિવિશિષ્ટપર્વત' સાધ્ય તરીકે કહેવાય છે આનુ બીજુ નામ પક્ષ છે

અર્થાત્-નિયત સાધ્યરૂપ ધર્મરૂપ વિશેષણ વિશિષ્ટપણા એ ધર્મીને સાધવાની ઇચ્છા હોવાથી સાધ્યવિશિષ્ટધર્મીને

तत्र सहभावनियम एकसामग्रीप्रसूतयो रूपरसयोर्व्याप्यव्यापकयोश्च शिंशपात्ववृक्षत्वयोर्भवति ॥ ५ ॥

જેઓનો સહભાવ નિયમ છે તેઓનુ કથન-

અર્થ—સહ (સાથે) ભાવ (ઉત્પત્તિ કે સ્થિતિ)નો નિયમ તે 'સહભાવનિયમ' આવી વ્યુત્પત્તિને મનમા રાખી સહભાવનિયમનુ વર્ણન કરે છે કે,

(૧) એક સામગ્રી પ્રસૂત= જનક સામગ્રી એક હોવાથી રૂપ અને રસની સાથે જ ઉત્પત્તિ હોઇ રૂપરસનો ઉત્પત્તિની અપેક્ષાએ 'સહભાવનિયમ' કહેવાય છે અહી વ્યાપ્યત્વ વ્યાપકત્વ, બન્નેનુ ઐચ્છિક છે

(૨) વ્યાપ્ય (ન્યૂનદેશવર્તી) શિશપાત્વ અને વ્યાપક (અધિકદેશવર્તી) વૃક્ષત્વનો સ્થિતિની અપેક્ષાએ સહભાવ નિયમ' છે

રૂપશિવાય રસની અનુપપત્તિ (અભાવ) હોવાથી રૂપના સત્ત્વમા રસની ઉપપત્તિ (સત્તા) હોવાથી સહભાવનિયમ સિદ્ધ છે

વૃક્ષત્વ શિવાય શિંશપાત્વની અનુપપત્તિ (અભાવ) હોવાથી, વૃક્ષત્વના સત્ત્વમા શિશપાત્વની ઉપપદ્ધિ (સત્તા) હોવાથી આ બનેનો નિયમ-સહભાવનિયમ સિદ્ધ થાય છે (૫+૪૭૩)

क्रमभावनियमस्तु कृत्तिकोदयरोहिण्युदययो पूर्वोत्तरभाविनो, कार्यकारणयोश्च धूमवह्न्योर्भवति ॥ ६ ॥

જેઓનો ક્રમભાવ નિયમ છે તેઓનુ કથન-

અર્થ —(૧) પૂર્વભાવિકૃત્તિકાનક્ષત્રના ઉદય અને ઉત્તર ભાવિ રોહિણીનક્ષત્રના ઉદયનો ક્રમ (પૂવ અપર ભાવ) ભાવ નિયમ કહેવાય છે

અહી કાય કારણભાવનો ક્રમભાવ નિયમ નથી પરંતુ અકાય કારણનો ક્રમભાવ નિયમ છે

(૨) કાય=ધૂમ અને કારણ વહ્નિનો ક્રમભાવ નિયમ હોય છે

અહી અ યથાનુપપત્તિ (વ્યતિરેક) તથોપપત્તિ (અન્વય) રૂપ વ્યાપ્તિ નિયમ સમજવો (૬+૪૭૪)

प्रमाणाबाधितमनिर्णीत सिषाधयिषित साध्यम् । यथा वह्निमत्वतः । अस्यैव च पक्ष इति नामा तरम् । साध्य विशिष्टत्वेन धर्मिण एव सिषाधयिषितत्वात् । इदञ्चानुमान ज यमतिपत्तिकालापेक्षया ॥ ७ ॥

સાધ્યના લક્ષણનુ વર્ણન-

અર્થ — કોઈપણ પ્રમાણથી અબાધિત, અનિર્ણીત સાધવાની ઇચ્છાના વિષયભૂત (સિષાધયિષિત) 'સાધ્ય' કહેવાય છે જેમકે, દા ત 'વહ્નિવિશિષ્ટપર્વત' સાધ્ય તરીકે કહેવાય છે આનુ બીજુ નામ પક્ષ છે

અર્થાત્-નિયત સાધ્યરૂપ ધર્મરૂપ વિશેષણ વિશિષ્ટપણા એ ધર્મીને સાધવાની ઇચ્છા હોવાથી સાધ્યવિશિષ્ટધર્મીને

સાધ્ય તરીકે કહેવાય છે અને કથામાં પક્ષતરીકેનો વ્યવહાર થાય છે પ્રયોગકાલની અપેક્ષાએ સાધ્યવિશિષ્ટધર્મી, સાધ્ય શબ્દવાચ્ય થાય છે (૭+૪૭૫)

व्याप्तिग्रहणसमयापेक्षया तु साध्यं धर्म एव साध्य ॥८॥

અર્થ—વ્યાપ્તિના ગ્રહણના સમયમાં વહ્નિ આદિ ધર્મ જ સાધ્ય તરીકે (સાધવાને યોગ્ય તરીકે) કહેવાય છે આ પ્રમાણે અનુમાનના ત્રણ (૩) અંગો છે (૧) ધર્મી (પક્ષ) સાધ્યધર્મના આધારરૂપે અંગ છે (૨) સાધન (હેતુ) ગમકરૂપે અંગ છે (૩) સાધ્ય, ગમ્યત્વરૂપે અંગ છે અથવા અનુમાનના બે અંગો છે (૧) સાધ્યધર્મવિશિષ્ટ ધર્મી પક્ષ, ધર્મધર્મીની અભેદ અપેક્ષાએ (૨) હેતુ પૂર્વે જે ત્રણ કહ્યા તે ધર્મધર્મીની ભેદ અપેક્ષાએ એમ સમજવું (૮+૪૮૬)

धर्मिणश्च प्रसिद्धिः प्रमाणाद्विकल्पादुभयतो वा ज्ञेया। यथाऽस्ति सर्वज्ञ इत्यत्र धर्मिणस्सर्वज्ञस्य विकल्पात्सिद्धिः। पर्वतो वह्निमानित्यत्र पर्वतस्य प्रत्यक्षप्रमाणात्, शब्द परिणामीत्यादौ कालत्रयवर्तिशब्दधर्मिण उभयस्मात्॥ ९ ॥

અર્થ—વળી ધર્મીની પ્રસિદ્ધિ, પ્રમાણથી, (નિશ્ચિત પ્રામાણ્યવાળા પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણથી) વિકલ્પથી (અનિશ્ચિત પ્રામાણ્ય-અપ્રામાણ્યવાળા જ્ઞાનથી) અથવા ઉભયથી-પ્રમાણથી અને વિકલ્પથી છે

(૧) વિકલ્પપ્રસિદ્ધધર્મીનુ ઉદાહરણ=જેમકે, 'સર્વજ્ઞ છે' અહીં ધર્મીરૂપ સર્વજ્ઞની વિકલ્પથી પ્રસિદ્ધિ છે

(२) પ્રમાણપ્રસિદ્ધધર્મીનું દષ્ટાંત=જેમકે 'પર્વત વહ્નિવાળો છે' અહીં પ્રત્યક્ષપણાથી પર્વતની પ્રસિદ્ધિ છે

અર્થાત પ્રમાણથી વ્યવસ્થાપિત થયેલ પર્વત વિ જ વિષયભાવને ભજતો ધર્મિત્વ વિ ને પામે છે

(૨) ઉભયથી પ્રસિદ્ધધર્મીનું દષ્ટાંત= જેમકે, શબ્દ, પરિણામી છે'

અહીં ત્રણેકાળમા રહેનાર શબ્દ ધર્મીની પ્રસિદ્ધિ ઉભયથી-પ્રમાણથી અને વિકલ્પથી છે

અર્થાત્-સકલશબ્દોનો શ્રવણથી પ્રત્યક્ષનો અસભવ હોઇ કેટલાક શબ્દોની પ્રત્યક્ષથી અને કેટલાક શબ્દોની વિકલ્પથી પ્રસિદ્ધિ છે (૯+૪૭૭)

हेतुर्द्विविधो विधिस्वरूव प्रतिषेधस्वरूपश्चेति । तथा विधिस्वरूपो हतुर्द्विधा, विधिसाधको निषधसाधश्चेति, एव प्रतिषधस्वरूपो हेतुरपि ॥ १० ॥

હેતુઓનો વિભાગ

અર્થ —હેતુ, બે પ્રકારનો છે (૧) વિધિસ્વરૂપ (૨) પ્રતિષેધસ્વરૂપ-તેમજ વિધિસ્વરૂપ હેતુ, બે પ્રકારનો છે (૧) વિધિસાધક (૨) નિષેધસાધક પ્રતિષેધસ્વરૂપ હેતુ પણ બે પ્રકારનો છે (૧) વિધિસાધક (૨) નિષેધ સાધક (૧૦+૪૭૮)

तत्र विधिसाधको विधिरूपो हेतुर्व्याप्यकार्यकारणपूर्वो

त्तरमहचरभेदात् षोढा विधिस्तु सदसदात्मके पदार्थे सदंशः असदंशश्च प्रतिषेध ॥ ११ ॥

વિધિરૂપ વિધિસાધક હેતુના છ પ્રકારો–

અર્થ — હેતુઓના ભેદોપૈકી વિધિરૂપવિધિસાધકહેતુ, વ્યાપ્ય કાર્ય-કારણ-પૂર્વચર-ઉત્તરચર સહચરના ભેદથી છ પ્રકારનો છે અહી વિધિપ્રતિષેધ શબ્દના અર્થને કહે છે કે,

સદ્ અસદ્અશ પદાર્થમા જે સદ્રૂપ અશ તે જ વિધિ કહેવાય છે અને જે અસદ્અશ છે જેનુ બીજુ નામ અભાવ છે તે પ્રતિષેધ કહેવાય છે (૧૧+૪૭૯)

प्रतिषेधश्चतुर्धा प्रागभावप्रध्वसाभावान्योऽन्याभावात्यन्ताभावभेदात्–यन्निवृत्तावेव कार्यविर्भाव स प्रागभाव यथा घट प्रति मृत्पिण्ड ॥१२॥

અર્થ —પ્રસ ગથી અભાવની સર્વથા ભાવસ્વરૂપથી ભિન્નતાને દ્યોતિત કરવા માટે પ્રતિષેધનો વિભાગ કરી તેના સ્વરૂપનુ વર્ણન

પ્રતિષેધ=(અભાવ) પ્રાગભાવ પ્રધ્વ સાભાવ અન્યોઽન્યાભાવ અત્ય તાભાવના ભેદથી ચાર પ્રકારનો છે

પદાર્થોના અસ્તિત્વમાત્રસ્વીકારમા સઘળા અભાવોનો અપલાપ થવાથી સર્વને, સર્વાત્મક થવાનો પ્રસ ગ દોષ આવે પ્રાગભાવના અસ્વીકારમા દ્રવ્ય, નિર્વિકાર બની જાય! તેથી દ્રવ્યના વિકારભૂત ઘટપટ વિ ના અભાવ થઇ જાય! પ્રધ્વ સાભાવના અસ્વીકારમા કટક (ક કણ) કુ ડલ વિ મા અન તપણાનો પ્રસ ગદોષ આવે!

અન્યોઽન્યાભાવના અપલાપમા જીવ, અજીવરૂપ થાય! અજીવ, જીવરૂપ થાય! એટલે સર્વાત્મકત્વનો પ્રસંગ થવાથી તે બંનેનો લક્ષણભેદ ન થાય!

અત્યંતાભાવના અસ્વીકારમા, જીવમા અજીવત્વપ્રાપ્તિ થાય અને અજીવમા જીવત્વની પ્રાપ્તિ થાય!

તેથી વસ્તુનો જેમ અસ્તિત્વપર્યાય છે, તેમ નાસ્તિત્વ પણ અપેક્ષાએ પર્યાય છે

(૧) પ્રાગભાવનુ લક્ષણ=વિલક્ષણ પરિણામ વિશિષ્ટ મૃતપિંડનો મૃતપિંડત્વરૂપે વિનાશ થયે છતે ઘટરૂપપણાએ મૃતપિંડ, પરિણમિત થાય છે તેથી ઘટરૂપપણાએ ઉત્પત્તિના પહેલા અવ્યવહિતપરિણામવિશિષ્ટ મૃદ્દ્રવ્ય જ તેનો (ઘટનો) પ્રાગભાવ તરીકે કહેવાય છે નહી કે, મૃતપિંડથી સર્વથા બીજો પદાર્થ

અર્થાત્ જેની નિવૃત્તિ (વિનાશ) થયે છતે જ કાર્યનો પ્રાદુર્ભાવ તે 'પ્રાગભાવ' કહેવાય છે જેમકે ઘટના પ્રત્યે મૃતપિંડ (૧૨+૪૮૦)

यदुत्पत्तिनिबन्धन कार्यविघटन स प्रध्वसाभाव । यथा घट प्रति कपालकदम्बकम् ॥ १६ ॥

અર્થ — જેની ઉત્પત્તિના કારણભૂત કાર્યનો ધ્વંસ તે તે 'પ્રધ્વંસરૂપ અભાવ' કહેવાય છે જેમકે, કપાલ કદંબકની ઉત્પત્તિ થતા પહેલા અવશ્ય ઘટનો ધ્વંસ થાય છે માટે કપાલ કદંબક જ ઘટનો પ્રધ્વંસાભાવ કહેવાય છે

અર્થાત્ ઘટના નાશજન્ય ઘટના ઉત્તરકાલવર્તી ઘટના આકાર રહિત-કપાલકદમ્બકઆકારવાળુ મૃદ્દ્રવ્ય, ઘટપ્રધ્વંસ રૂપ અભાવ કહેવાય છે (૧૩+૪૮૧)

स्वरूपान्तरात्स्वरूपव्यवच्छेदोऽन्योऽन्याभावः यथा पट-स्वभावाद् घटस्वभावस्य ॥ १४ ॥

અર્થ—અન્યોડન્યાભાવનુ લક્ષણ=સ્વભાવાંતરથી (અન્યસ્વભાવથી (અન્યના) સ્વભાવનો વ્યવચ્છેદ 'અન્યોડન્યાભાવ' કહેવાય છે

જેમકે, પટસ્વભાવથી ઘટસ્વભાવનો વ્યવચ્છેદ, 'અન્યાપોહ' અન્યોડન્યાભાવનુ બીજુ નામ છે (૧૪+૪૮૨)

कालत्रयेऽपि तादात्म्यपरिणतिनिवृत्तिरत्यन्ताभावः यथा जीवाजीवयोः । सोऽयं प्रतिषेधः कथञ्चिदधिकरणाद्भिन्नाभिन्नः ॥ १५ ॥

અર્થ—અત્યંતાભાવનુ લક્ષણ=ભૂત, ભવિષ્ય, વર્તમાન રૂપ ત્રણ કાલની અપેક્ષાએ પણ જે બન્નેનો તાદાત્મ્ય પરિણતિનો (એકત્વપરિણામનો) અભાવ, 'અત્યંતાભાવ' કહેવાય છે

જેમકે, દા ત જીવ અને અજીવનો અત્યંતાભાવ (જીવતાદાત્મ્ય પરિણતિનિવૃત્તિવાળો અજીવ, અજીવતાદાત્મ્ય પરિણતિ નિવૃત્તિવાળો જીવ,) વળી વસ્તુનો અસ્તિત્વપર્યાય જેમ છે તેમ નાસ્તિત્વપર્યાય છે

પર્યાય-પર્યાયીનો કથંચિત્ અભેદ હોવાથી અધિકરણભિન્ન સર્વથા અભાવ નથી આજ વસ્તુને કહે છે કે, 'તે આ પ્રતિષેધરૂપ અભાવ, કથંચિત્ (અપેક્ષાએ, અધિકરણથી ભિન્ન અભિન્ન છે (૧૫+૪૮૩)

विध्यात्मको हेतुस्साध्याविरुद्धप्रतिषेध्यविरुद्धभेदेन द्विधा, एवं निषेधात्मकोऽपि ॥ १६ ॥

વિધિરૂપ હેતુના પ્રકારોનું વર્ણન-

અર્થ—વિધિરૂપ હેતુ, સાધ્ય અવિરુદ્ધ પ્રતિષેધ્યવિરુદ્ધ ભેદથી બે પ્રકારનો છે અર્થાત્ (૧) સાધ્યઅવિરુદ્ધ વિધિરૂપ હેતુ, વિધિસાધક (૨) પ્રતિષેધ્ય વિરુદ્ધવિધિરૂપ હેતુ, પ્રતિષેધસાધક, (૩) આ પ્રમાણે પ્રતિષેધ્ય અવિરુદ્ધ નિષેધરૂપ હેતુ, પ્રતિષેધ સાધક (૪) સાધ્યવિરુદ્ધ નિષેધરૂપ હેતુ વિધિ સાધક (૧૬+૪૮૪)

अत्र शब्दः परिणामी प्रयत्ननान्तरीयकत्वादिति व्याप्यो विधिहेतुः ॥ १७ ॥

પૂર્વોક્ત વ્યાપ્ય વિ. છ પ્રકારના આદ્ય અવિરુદ્ધ વિધિસાધક વિધિરૂપહેતુઓના ઉદાહરણો—

અર્થ— (૧) 'શબ્દ, પરિણામી છે' પ્રયત્ન વિના ઉત્પન્ન થતો નહી હોવાથી (न अन्तरा-विना भव 'छ' अव्ययस्य टिलोप स्वार्थे क) 'શબ્દ પરિણામી' આવી પ્રતિજ્ઞામાં ધર્મી શબ્દ છે, સાધ્ય, ધર્મ પરિણામ છે, પ્રયત્નનાન્તરીયકત્વ, હેતુ છે, (પ્રયત્ન એટલે ચેતન વ્યાપાર, તેના બાદ પેદા થયેલ

ચેતનવ્યાપારથી જન્ય) જ્યા જ્યા પ્રયત્નનાન્તરીયકત્વ છે, ત્યા ત્યા પરિણામ છે જેમકે, ઘટ વિ ઇતિ ઉદાહરણ પ્રયત્નનાન્તરીયક શબ્દ છે ઇતિ ઉપનય, તેથી આ પરિણામી છે ઇતિ નિગમન એમ સાધર્મ્યથી ૫ચ અવયવનો પ્રયોગ સમજવો અહી કથચિત સાધ્યની સાથે તાદાત્મ્ય પરિણામ પ્રાપ્ત, કાર્યાદિવિલક્ષણહેતુસ્વરૂપની વિવક્ષા હોવાથી વ્યાપ્ય (વિશિષ્ટ વ્યાપ્તિ યુક્ત) વિધિહેતુ જાણવો (આનુ બીજુ નામ સ્વભાવોપલબ્ધિ છે) પરિણામીનુ ક્ષેત્ર, પ્રયત્નજ યત્વના ક્ષેત્રથી મોટુ છે માટે પ્રયત્નજન્યત્વવ્યાપ્ય છે એમ પણ સમજવુ (૧૭+૪૮૫)

पर्वतो वह्निमान् धूमादिति कार्यात्मक ॥ १८ ॥

(૨) સાધ્ય અવિરુદ્ધ કાર્યરૂપ વિધિહેતુ ઉદાહરણ—

અર્થ— જેમકે દા ત 'પર્વત, વહ્નિવાળો છે, ધૂમ હોવાથી' અહી વહ્નિનુ કાય ધૂમ છે માટે આ ધૂમરૂપ હેતુ કહેવાય છે (૧૮+૪૮૬)

भविष्यति वृष्टिर्विलक्षणमेघोपलम्भादिति कारणात्मक ॥ १९ ॥

(૩) સાધ્ય અવિરુદ્ધ કારણરૂપ વિધિ હેતુનુ દષ્ટાત-

અર્થ— જેમકે, દા ત વરસાદ પડશે, વિલક્ષણ (સાતિશય ઉન્નતત્વ આદિ ધર્મ સહિત) મેઘ-વાદળો દેખાતા હોવાથી, અહી વિલક્ષણ પ્રકારનુ વાદળુ એ કારણ છે, અને

વૃષ્ટિ એ કાર્ય છે એટલે અહીં વિલક્ષણ મેઘરૂપ કારણ એ હેતુ હોઇ કારણરૂપે હેતુ કહેવાય છે (૧૯+૪૮૭)

उदेष्यति शकटं कृत्तिकोदयादिति पूर्वचरः ॥ २० ॥

સાધ્ય અવિરુદ્ધ પૂર્વચરરૂપ વિધિ હેતુનું વર્ણન–

અર્થ — શકટનો ઉદય થશે, અત્યારે કૃત્તિકાનો ઉદય થયેલો હોવાથી કૃત્તિકાના ઉદય પછી એક મુહૂર્ત વીત્યા બાદ શકટનો (રોહિણી નક્ષત્રનો) ઉદય થાય છે એવો નિયમ છે એથી કૃત્તિકાનો ઉદય એ શકટના ઉદયની પૂર્વનો છે એટલે અત્ર હેતુ 'પૂર્વચર' છે (૨૦+૪૮૮)

उदिता चित्रा स्वात्युदयादित्युत्तरचरः ॥ २१ ॥

સાધ્ય અવિરુદ્ધ ઉત્તરચરરૂપ વિધિ હેતુનું કથન–

અર્થ — ચિત્રાનો ઉદય થઇ ગયો છે અત્યારે સ્વાતિનો ઉદય હોવાથી

ચિત્રાનો ઉદય થયા પછી એક મુહૂર્તે સ્વાતિનો ઉદય થાય છે

સ્વાતિનો ઉદય એ 'ઉત્તરચર' છે (૨૧+૪૮૯)

रूपवान् रसादिति सहचरः इतीमान्यविरुद्धविधिहेतोरुदाहरणानि ॥ २२ ॥

સાધ્ય અવિરુદ્ધ સહચરરૂપ વિધિ હેતુનું દર્શન–

અર્થ — રૂપવાળું (બીજોરું) છે, રસવાળું હોવાથી, રૂપ

અને રસ, સહભાવી હોવાથી આ હેતુ 'સહચર' છે (૨૨+૪૯૦)

विरुद्धविधिहेतु प्रतिषेधसाधक प्रतिषेध्यस्वभावविरुद्धत द्व्याप्यादिभेदेन सप्तप्रकार ॥ २३ ॥

અર્થ — પ્રતિષેધ્યની સાથે વિરુદ્ધ વિધિ હેતુ, પ્રતિષેધ સાધક, (૧) પ્રતિષેધ્ય સ્વભાવ વિરુદ્ધ (૨) પ્રતિષેધ્ય વિરુદ્ધ વ્યાપ્ય (૩) પ્રતિષેધ્ય વિરુદ્ધ કાર્ય (૪) પ્રતિષેધ્ય વિરુદ્ધ કારણ (૫) પ્રતિષેધ્ય વિરુદ્ધ પૂર્વચર (૬) પ્રતિષેધ્ય વિરુદ્ધ ઉત્તરચર (૭) પ્રતિષેધ્ય વિરુદ્ધ સહચર ભેદથી સાત (૭) પ્રકારનો છે (૨૩+૪૯૧)

नास्त्येव सर्वथैका तोऽनेकान्तोपलम्भादिति प्रतिषेध्यस्य यस्स्वभावस्सर्वथैकान्तत्व तेन साक्षाद्विरुद्धो विधिहेतु ॥२४॥

પ્રતિષેધ્ય સ્વભાવ વિરુદ્ધોપલભરૂપ વિધિ

હેતુનુ કથન-

અર્થ — સર્વથા એકાન્ત સ્વરૂપવાળી વસ્તુ નથી, અને કાતનો ઉપલભ (પ્રાપ્તિ) હોવાથી, આ પ્રમાણે અહીં સર્વથા એકાતરૂપ પ્રતિષેધ્યનો જે સ્વભાવ-સર્વથા એકાન્તત્વ છે તેની સાથે સાક્ષાદ્ વિરુદ્ધ કથચિત્ સદ્ અસદ્ આદિ આત્મ કત્વ સ્વરૂપવાળા અનેકાતના ઉપલભરૂપ વિધિરૂપહેતુ જાણવો (૨૪+૪૯૨)

नास्य तत्तत्त्वनिश्चयस्तत्प्रशयादिति प्रतिषेध्यस्य तत्त्वनिश्चयस्य विरुद्धेनानिश्चयेन व्याप्य ॥ २५ ॥

પ્રતિષેધ્ય વિરુદ્ધ વ્યાપ્યરૂપ વિધિહેતુનુ કથન–

અર્થ — આ વ્યક્તિને નવતત્ત્વનો નિશ્ચય નથી તેમા સશય હોવાથી અહી નવતત્ત્વ નિશ્ચયરૂપ પ્રતિષેધ્યની સાથે વિરુદ્ધ અનિશ્ચયની સાથે નવતત્ત્વનો સશય વ્યાપ્ય [વ્યાપ્ત વ્યાપ્તિ વિશિષ્ટ) છે

અનિશ્ચય અને સશયનો વ્યાપ્ય-વ્યાપકભાવ સમજવો અર્થાત્ અનિશ્ચય સિવાય સદેહનો કદાપિ સભવ નથી અનિશ્ચયનું ક્ષેત્ર મોટુ છે માટે વ્યાપક છે, સદેહનુ ક્ષેત્ર, નાનું છે માટે વ્યાપ્ય છે (૨૫+૪૯૩)

नास्त्यत्र शीत धूमादिति प्रतिषेध्यशीतविरुद्धवह्नि कार्यरूप ॥ २६ ॥

પ્રતિષેધ્ય વિરુદ્ધ કાર્યરૂપ વિધિહેતુનુ વર્ણન–

અર્થ —અહી શીતસ્પર્શ નથી, ધૂમ હોવાથી, આ પ્રમાણે અહી શીતસ્પશરૂપ પ્રતિષેધ્યની સાથે વિરૂદ્ધવહ્નિના કાર્યરૂપ ધૂમ હોઇ પ્રતિષેધ્યવિરુદ્ધકાર્યરૂપ ધૂમરૂપ વિધિહેતુ, સમજવો (૨૬+૪૯૪)

न देवदत्ते सुखमस्ति हृदयशल्यादिति प्रतिषेध्यसुख विरुद्ध दुःखकारणरूप ॥ २७ ॥

પ્રતિષેધ્ય વિરુધ્ધ કારણ રૂપ વિધિહેતુનુ કથન

અર્થ —દેવદત્તમા સુખ નથી હૃદયમા શલ્ય હોવાથી આ પ્રમાણે અહી પ્રતિષેધ્ય છે તેનાથી વિરુદ્ધ

અને રસ, સહભાવી હોવાથી આ હેતુ 'સહચર' છે (૨૨+૪૯૦)

विरुद्धविधिहेतु प्रतिषेधसाधक प्रतिषेध्यस्वभावविरुद्धत द्व्याप्यादिभेदेन सप्तप्रकार ॥ २१ ॥

અર્થ — પ્રતિષેધ્યની સાથે વિરુદ્ધ વિધિ હેતુ, પ્રતિષેધ સાધક, (૧) પ્રતિષેધ્ય સ્વભાવ વિરુદ્ધ (૨) પ્રતિષેધ્ય વિરુદ્ધ વ્યાપ્ય (૩) પ્રતિષેધ્ય વિરુદ્ધ કાર્ય (૪) પ્રતિષેધ્ય વિરુદ્ધ કારણ (૫) પ્રતિષેધ્ય વિરુદ્ધ પૂર્વચર (૬) પ્રતિષેધ્ય વિરુદ્ધ ઉત્તરચર (૭) પ્રતિષેધ્ય વિરુદ્ધ સહચર ભેદથી સાત (૭) પ્રકારનો છે (૨૩+૪૯૧)

नास्त्येव सर्वथैकान्तोऽनेकान्तोपलम्भादिति प्रतिषेध्यस्य यस्स्वभावस्सर्वथैकान्तस्तेन साक्षाद्विरुद्धो विधिहेतु ॥२४॥

પ્રતિષેધ્ય સ્વભાવ વિરુદ્ધોપલભરૂપ વિધિ

હેતુનુ કથન-

અર્થ — સવથા એકાત સ્વરૂપવાળી વસ્તુ નથી, અને કાતનો ઉપલભ (પ્રાપ્તિ) હોવાથી, આ પ્રમાણે અહીં સર્વથા એકાતરૂપ પ્રતિષેધ્યનો જે સ્વભાવ-સર્વથા એકાન્તત્વ છે તેની સાથે સાક્ષાદ્ વિરુદ્ધ કથચિત્ સદ્ અસદ્ આદિ આત્મ કત્વ સ્વરૂપવાળા અનેકાતના ઉપલભરૂપ વિધિરૂપહેતુ જાણવો. (૨૪+૪૯૨)

नास्य तत्त्वतत्त्वनिश्चयस्तत्संशयादिति प्रतिषेध्यस्य तत्त्वतत्त्वनिश्चयस्य विरुद्धेनानिश्चयेन व्याप्य ॥ २५ ॥

પ્રતિષેધ્ય વિરુદ્ધ વ્યાપ્યરૂપ વિધિહેતુનુ કથન-

અર્થ — આ વ્યક્તિને નવતત્ત્વનો નિશ્ચય નથી તેમા સશય હોવાથી, અહી નવતત્ત્વ નિશ્ચયરૂપ પ્રતિષેધ્યની સાથે વિરુદ્ધ અનિશ્ચયની સાથે નવતત્ત્વનો સશય વ્યાપ્ય [વ્યાપ્ય વ્યાપ્તિ વિશિષ્ટ) છે

અનિશ્ચય અને સશયનો વ્યાપ્ય-વ્યાપકભાવ સમજવો અર્થાત્ અનિશ્ચય સિવાય સદેહનો કદાપિ સભવ નથી અનિશ્ચયનું ક્ષેત્ર મોટુ છે માટે વ્યાપક છે, સદેહનું ક્ષેત્ર, નાનું છે માટે વ્યાપ્ય છે (૨૫+૪૯૩)

नास्त्यत्र शीत धूमादिति प्रतिषेध्यशीतविरुद्धवह्नि कार्यस्य ॥ २६ ॥

પ્રતિષેધ્ય વિરુદ્ધ કાર્યરૂપ વિધિહેતુનુ વર્ણન-

અર્થ —અહી શીતસ્પર્શ નથી, ધૂમ હોવાથી, આ પ્રમાણે અહી શીતસ્પર્શરૂપ પ્રતિષેધ્યની સાથે વિરુદ્ધવહ્નિના કાર્યરૂપ ધૂમ હોઇ પ્રતિષેધ્યવિરુદ્ધકાર્યરૂપ ધૂમરૂપ વિધિહેતુ, સમજવો. (૨૬+૪૯૪)

न दस्दन्ते सुखमस्ति हृदयशल्यादिति प्रतिषेध्यसुख विरुद्धदु खकारणरूप ॥ २७ ॥

પ્રતિષેધ્ય વિરુદ્ધ કારણ રૂપ વિધિહેતુનુ કથન

અર્થ —દેવદત્તમા સુખ નથી હૃદયમા શલ્ય હોવાથી, આ પ્રમાણે અહી સુખ, પ્રતિષેધ્ય છે તેનાથી વિરુદ્ધ દુ ખ,

તેનુ કારણ હૃદયશલ્ય હોઈ પ્રતિષેધ્ય સુખવિરુદ્ધ દુ:ખ કારણ રૂપ વિધિહેતુ જાણવો. (૨૭+૪૯૫)

मुहूर्तान्ते नोदेष्यति शकटं रेवत्युदयादिति प्रतिषेध्यश कटोदयविरुद्धाश्विन्युदयपूर्वचरः । मुहूर्तात्प्राङ्नोदगाद्भरणि पुष्योदयादिति प्रतिषेध्यभरण्युदयविरुद्धपुनर्वसूदयोत्तरचरः । नास्त्यस्य मिथ्याज्ञानं सम्यग्दर्शनादिति प्रतिषेध्यमिथ्याज्ञान-विरुद्धसम्यग्ज्ञानसहचरः इति ॥ २८ ॥

પ્રતિષેધ્ય વિરુદ્ધ પૂર્વચર-વિરુદ્ધોત્તરચર વિરુદ્ધ

સહચરનુ વર્ણન

અર્થ—(૧) મુહુર્તના અંતે શકટનો ઉદય થશે નહી, રેવતીનો ઉદય હોવાથી અહી શકટનો ઉદય, પ્રતિષેધ્ય છે તેનાથી વિરુદ્ધ અશ્વિનીનો ઉદય, તેનાથી પૂર્વચર રેવતીનો ઉદય છે માટે પ્રતિષેધ્યવિરુદ્ધપૂર્વચર રૂપ વિધિ હેતુ, આ, જાણવો

(૨) મુહુર્તના પહેલા ભરણીનો ઉદય થયો નથી, પુષ્યનો ઉદય હોવાથી, આ પ્રમાણે પ્રતિષેધ્યરૂપ ભરણીના ઉદયથી વિરુદ્ધ પુનર્વસુના ઉદયથી ઉત્તરચરરૂપ આ વિધિ હેતુ જાણવો

(૩) આ મહાનુભાવનુ જ્ઞાન, મિથ્યાજ્ઞાન નથી, સમ્યગ્દર્શન હોવાથી આ પ્રમાણે અહી પ્રતિષેધ્યરૂપ મિથ્યાજ્ઞાનથી વિરુદ્ધ સમ્યગ્ જ્ઞાનની સાથે સહચરરૂપ સમ્યગ્ દર્શન છે માટે પ્રતિ

षेध्यविरुद्धसहचररूप विधिहेतु, आ, छे એम समजवु
(२८+४९१)

प्रतिषेध्य अविरुद्ध वस्तुना अनुपलब्धिरूप प्रतिषेध हेतुઓના ભેદોનુ વર્ણન—

अविरुद्धनिषेधात्मको हेतु प्रतिषेधसाधने स्वभावव्यापककार्यकारणपूर्वचरोत्तरचरसहचरभेदेन सप्तधा ॥ २९ ॥

અર્થ —પ્રતિષેધ્ય અવિરુદ્ધ નિષેધરૂપહેતુ, પ્રતિષેધસાધક, (૧) સ્વભાવાનુપલબ્ધિ (૨) વ્યાપકાનુપલબ્ધિ (૩) કાર્યાનુપલબ્ધિ (૪) કારણાનુપલબ્ધિ (૫) પૂર્વચરાનુપલબ્ધિ (૬) ઉત્તરચરાનુપલબ્ધિ (૭) સહચરાનુપલબ્ધિ ભેદથી સાત પ્રકારનો છે (૨૯+૪૯૭)

भूतलेऽत्र कुम्भो नास्ति दृश्यत्वे सति तत्स्वभावानुपलम्भादित्यविरुद्धस्वभावानुपलब्धिरूपो निषेधात्मको हेतु ॥ ३० ॥

પ્રતિષેધ્ય પદાર્થ પ્રતિષેધજ્ઞાપક, સ્વભાવાનુપલબ્ધિરૂપ પ્રતિષેધ હેતુનુ કથન-

અર્થ — (૧) આ ભૂતલમા ઘડો નથી, દશ્ય કુભ સ્વભાવની અનુપલબ્ધિ (અભાવ) હોવાથી (નેત્રાદિ સામગ્રી હોવા છતા તેનુ દર્શન નહી થતું હોવાથી) આ પ્રમાણે અહી પ્રતિષેધ્યની સાથે અવિરુદ્ધ દશ્ય કુભ સ્વભાવ (સ્વરૂપ) ની અનુપલબ્ધિરૂપ નિષેધ હેતુ, સમજવો (૩૦+૪૯૮)

अत्र शिंशपा नास्ति वृक्षाभावादित्यविरुद्धव्यापकानुपलब्धिर्नास्त्यत्र सामर्थ्यवद्बीजमङ्कुरानवलोकनादित्यविरुद्धकार्यानुपलब्धिः। नास्त्यत्र धूमो वह्न्यभावादित्यविरुद्धकारणानुपलब्धिः ॥ ११ ॥

વ્યાપકાનુપલબ્ધિ-કાર્યાનુપલબ્ધિ-કારણાનુપલબ્ધિ હેતુઓનુ વર્ણન-

(૨) અહી શિંશપા નથી, વૃક્ષનો અભાવ હોવાથી આ પ્રમાણે અહી પ્રતિષેધ્યરૂપ શિંશપાથી અવિરુદ્ધ વ્યાપકરૂપ વૃક્ષની અનુપલબ્ધિદ્વારા શિંશપાનો પ્રતિષેધ કરાય છે

(૩ અહી સામર્થ્યવાળુ બીજ નથી, અંકુરની અનુપલબ્ધિ હોવાથી અહી પ્રતિષેધ્ય સામર્થ્યવાળા બીજની સાથે અવિરુદ્ધ અંકુરરૂપ કાર્યની અનુપલબ્ધિરૂપહેતુ જાણવો

(૪) અહી ધૂમ નથી વહ્નિનો અભાવ હોવાથી આ પ્રમાણે અહી પ્રતિષેધ્યરૂપ ધૂમની સાથે અવિરુદ્ધ વહ્નિરૂપ કારણાનુપલબ્ધિરૂપ હેતુ જાણવો (૩૧+૪૯૯)

न भविष्यति मुहूर्तान्ते शकटं कृत्तिकोदयानुपलब्धेरित्यविरुद्धपूर्वचरानुपलब्धिः। नोदगाद्भरणिर्मुहूर्तात्प्राक्कृत्तिकोदयानुपलम्भादित्यविरुद्धोत्तरचरानुपलब्धिः नास्त्यस्य सम्यग्ज्ञानं सम्यग्दर्शनानुपलम्भादित्यविरुद्धसहचरानुपलब्धिः

॥ १२ ॥

પૂર્વાચરાનુપલબ્ધિ-ઉત્તરચરાનુપલબ્ધિ-સહચરાનુપલબ્ધિરૂપ હેતુઓનુ વર્ણન-

અર્થ— (૫) મુહૂર્તના અતે શકટનો ઉદય થશે નહી, કૃત્તિકાના ઉદયની અનુપલબ્ધિ હોવાથી આ પ્રમાણે અહી પ્રતિષેધ્યરૂપ શકટના ઉદયની સાથે અવિરુદ્ધ પૂર્વચર કૃત્તિકાના ઉદયની અનુપલબ્ધિરૂપ હેતુ, જાણવો

(૬) મુહૂર્તના પહેલા ભરણીનો ઉદય થયો ન હતો, અત્યારે કૃત્તિકાનો ઉદય નહી થયેલો હોવાથી આ પ્રમાણે અહી પ્રતિષેધ્યરૂપ ભરણીના ઉદયની સાથે અવિરુદ્ધ ઉત્તરચર કૃત્તિકાના ઉદયની અનુપલબ્ધિરૂપ હેતુ જાણવો

(૭) આ વ્યક્તિનુ જ્ઞાન, સમ્યગ્જ્ઞાન નથી તેનામા સમ્યગ્દર્શનની અનુપલબ્ધિ હોવાથી, આ પ્રમાણે અહીં પ્રતિષેધ્યરૂપ સમ્યગ્જ્ઞાનની સાથે અવિરુદ્ધ સહચર સમ્યગ્ દર્શનની અનુપલબ્ધિરૂપ, આ હેતુ જાણવો (૩૨+૫૦૦)

विरुद्धनिषेधात्मको हेतुर्विधिप्रतीतौ कार्यकारणस्वभाव व्यापकसहचरभेदेन पञ्चधा ॥ ३३ ॥

(૧) સાધ્યવિરુદ્ધ કાર્યવ્યાપાર અનુપલબ્ધિ રૂપ નિષેધ હેતુ (૨) સાધ્યવિરુદ્ધ કારણઅનુપલબ્ધિ રૂપ નિષેધ હેતુ (૩) સાધ્યવિરુદ્ધ સ્વભાવ અનુપલબ્ધિરૂપ નિષેધહેતુ (૪) સાધ્ય વિરુદ્ધ વ્યાપક અનુપલબ્ધિરૂપ નિષેધ હેતુ (૫) સાધ્યવિરુદ્ધ સહચર અનુપલબ્ધિરૂપ નિષેધરૂપ નિષેધહેતુ (૩૩+૫૦૧)

अत्र शरीरिणि रोगातिशयो वर्त्तते नीरोगव्यापारानु-

पलब्धेरिति साध्यविरुद्धारोग्यकार्यव्यापारानुपलब्धिरूपो नि षेधहेतु । अस्त्यस्मिन् जीवे कष्टमिष्टसंयोगाभावादिति साध्यविरुद्धसुखकारणानुपलब्धि । सर्वं वस्त्वनेकान्तात्मकमेकान्तस्वभावानुपलम्भादिति साध्यविरुद्धस्वभावानुपलब्धि ॥३४॥

વિધિસાધક વિરુદ્ધ અનુપલબ્ધિરૂપ હેતુના દષ્ટાતો

અર્થ —(૧) આ વ્યક્તિમા રોગનો અતિશય છે, આરોગ્યના વ્યાપારના ચિહ્નોની અનુપલબ્ધિ હોવાથી આ પ્રમાણે અહી સાધ્યવિરુદ્ધ આરોગ્યકાર્ય વ્યાપારની અનુપલબ્ધિરૂપ નિષેધહેતુ, જાણવો

(૨) આ જીવમા કષ્ટ છે ઇષ્ટ સયોગનો અભાવ હોવાથી, આ પ્રમાણે અહી સાધ્યવિરુદ્ધ સુખકારણની અનુપલબ્ધિરૂપ હેતુ, જાણવો

(૩) બધી વસ્તુ, અનેકાત સ્વભાવવાળી છે, એકાન્ત સ્વભાવની અનુપલબ્ધિ હોવાથી, આ પ્રમાણે અહી સાધ્યવિરુદ્ધ સ્વભાવની અનુપલબ્ધિરૂપ હેતુ, જાણવો, (૩૪+૫૦૨)

अस्त्यत्र छाया औष्ण्यानुपलब्धेरिति साध्यविरुद्धतापव्यापकानुपलब्धि । अस्त्यस्य मिथ्याज्ञान सम्यग्दर्शनानुपलब्धेरिति साध्यविरुद्धसम्यग्ज्ञानसहचरानुपलब्धि ॥३५॥

અર્થઃ— (૪) અહી છાયા છે, ઉષ્ણતાની અનુપલબ્ધિ

હોવાથી, આ પ્રમાણે અહી સાધ્યવિરુદ્ધતાપરૂપ વ્યાપકની અનુપલબ્ધિરૂપ હેતુ જાણવો.

(૫) આ વ્યક્તિનુ જ્ઞાન, મિથ્યાજ્ઞાન છે, સમ્યગ્ દર્શનની અનુપલબ્ધિ હોવાથી આ પ્રમાણે અહી સાધ્યવિરુદ્ધ સમ્યગ્જ્ઞાન સહચર સમ્યગ્દર્શનની અનુપલબ્ધિરૂપ નિષેધ હેતુ જાણવો. (૩૫+૫૦૩)

अनुमान द्विविध स्वार्थं परार्थञ्च । वचननिरपेक्ष विशिष्ट साधनात्साध्यविज्ञान स्वार्थम् । यथाहि वह्निधूमयोर्गृहीता विनाभाव पुरुष कदाचिद्भूधरादिसमीपमेत्य तत्राविच्छि न्नधूमलेखा पश्यन् यो यो धूमवान् स स वह्निमानिति स्मृतव्याप्तिक' यततो वह्निमानिति प्रत्येति । इदमेव स्वाथ मुच्यते ॥ २६ ॥

અનુમાનનો વિભાગ

અર્થ — અનુમાન, (૧) સ્વાર્થાનુમાન (૨) પરાર્થાનુમાનના ભેદથી બે પ્રકારનુ છે

(૧) સ્વાર્થાનુમાન=પૂર્વે કહેલ પક્ષ–હેતુ પ્રતિપાદક શબ્દ વિશેષરૂપ-વચનની અપેક્ષા વગરનુ, નિશ્ચિત વ્યાપ્તિવાળા વિશિષ્ટ સાધનથી સાધ્યનુ વિજ્ઞાન, સ્વાર્થ (પોતાના આત્મામા સાધ્ય નિશ્ચયરૂપ પ્રતિપત્તિના હેતુવાળુ) અનુમાન કહેવાય છે, અર્થાત્ પોતાને પદાર્થના વિશિષ્ટ નિર્ણય વિષયમા શબ્દ પ્રયોગની અપેક્ષા વગર સ્વયમેવ નિશ્ચિત વ્યાપ્તિવિશિષ્ટ સાધનથી સાધ્યજ્ઞાન જે ઉદય પામે છે તે સ્વાર્થાનુમાન કહ

વાય છે તેની ઉત્પત્તિનો પ્રકાર કહે છે કે, 'તે આ પ્રમાણે- વહ્નિ અને ધૂમની, એકવાર કે અનેકવાર ઉપલભ અને અનુપલભથી તર્ક દ્વારા વ્યાપ્તિને ગ્રહણ કરનારો પુરુષ, કદાચ, પર્વત વિ ની પાસે આવીને ત્યા (પરત આદિમા) અવિ ચ્છિન્ન-અખંડ ધૂમની શ્રેણીને જોતો 'જે જે ધૂમવાળો તે તે અગ્નિવાળો' આવી વ્યાપ્તિને સ્મરણ કરનારો, 'પર્વત અગ્નિ વાળો' છે એમ પ્રતીતિ કરે છે આ જ આકારરૂપે વહ્નિ વિશિષ્ટ પર્વતજ્ઞાન જ સ્વાર્થ (સ્વગત વ્યામોહ વિનાશ સમર્થ હોવાથી) અનુમાન કહેવાય છે (૩૬+૫૦૪)

वचनमापन्नं विशिष्टसाधनात्साध्यविज्ञानं परार्थम् उप चाराद्वचनमपि परार्थम् ॥ ३७ ॥

પરાર્થ અનુમાનનુ સ્વરૂપ

અર્થ — પોતે નિશ્ચિત કરેલ અનુમાન, બીજાના તરફ પ્રતિબોધ કરવા માટે વચન વગર અસભવિત હોઇ વચનની, અપેક્ષાવાળુ, જે નિશ્ચિત વ્યાપ્તિવાળા (વિશિષ્ટ) સાધનજન્ય, સાધ્ય વિજ્ઞાન તે (પરગત વ્યામોહ વિનાશ સમર્થ હોઈ) 'પરાર્થ અનુમાન' કહેવાય છે

વળી ઉપચારથી (કારણમા કાર્યના ઉપચારથી) વચન પણ પરાર્થ અનુમાન તરીકે કહેવાય છે (૩૭+૫૦૫)

वचनञ्च प्रतिज्ञाहेत्वात्मकम् । मन्दमतिमाश्रित्य तूदाहर- णोपनयनिगमनान्यपि ॥ ३८ ॥

પરપુરુષ, જેટલા વચનોથી વ્યાપ્તિવાળા હેતુને જાણે છે તે વચનોનુ વર્ણન—

અર્થ — જેની આગળ પ્રતિપાદન કરવાનુ છે તે પ્રતિ પાદ્ય, ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના હોય છે કેટલાક વ્યુત્પન્નમતિ વાળા હોય છે, કેટલાક મદમતિવાળા હોય છે તો વ્યુત્પન્ન-મતિની અપેક્ષાએ (૧) પ્રતિજ્ઞારૂપ વચન અને (૨) હેતુ-વચન, ઉપયોગી છે પરતુ મદમતિ પ્રતિપાદ્યને સમજવા માટે (૧) પ્રતિજ્ઞાવચન (૨) હેતુવચન (૩) ઉદાહરણવચન (૪) ઉપનયરૂપ વચન (૫) નિગમનરૂપ વચન ઉપયોગી થાય છે આ પ્રતિજ્ઞા વિ પાદ્ય, પરાર્થાનુમાનરૂપ કાર્યના અગભૂત હોઇ 'અવયવો' કહેવાય છે (૩૮+૫૦૬)

अनुमेयधर्मविशिष्टधर्मिबोधकशब्दप्रयोग प्रतिज्ञा, यथा पर्वतो वह्निमानिति वचनम् ॥ ३९ ॥

પ્રતિજ્ઞાનુ લક્ષણ-

અર્થ — અનુમેય, (સાધ્યરૂપ) જે ધર્મ વહ્નિ આદિ, તેનાથી વિશિષ્ટ ધર્મિનો બોધક 'પર્વત અગ્નિવાળો' એવો જે શબ્દપ્રયોગ, તે 'પ્રતિજ્ઞાવાક્ય' કહેવાય છે

દા ત જેમકે, 'પર્વત અગ્નિવાળો' આવુ વચન (૩૯+૫૦૭)

उपपत्त्यनुपपत्तिभ्या हेतुप्रयोगो हेतुवचनम् । यथा तथैव धूमोपपत्ते धूमस्या यथानुपपत्तेरिति च । एकत्रोभयो॰ प्रयोगो नावश्यक॰ । अ यतरणैव सा यसिद्धे ॥ ४० ॥

હેતુવચનનુ લક્ષણ-

અર્થ — તથોપપત્તિ (અન્વય) અને અન્યથાનુપપત્તિ (વ્યતિરેક) થી (પચમી વિભક્તિ અન્ત=તૃતીયા વિભક્તિ અત વાળો) હેતુપ્રતિપાદક શબ્દપ્રયોગ 'હેતુ વચન' કહેવાય છે

દા ત જેમકે તથત્ર-વહ્નિ હોયે છતે જ ધૂમની ઉપપત્તિ (સત્તા) હોવાથી, અને વહ્નિના અભાવમા ધૂમની અન્યથાનુ પપત્તિ (અભાવ) હોવાથી

વળી એક સાધ્ય હોયે છને બનેનો (તથોપપત્તિ-અન્ય થાનુપપત્તિનો) પ્રયોગ આવશ્યક નથી અર્થાત્ એક સાધ્યમા બે પ્રકારના પ્રયોગની નિષ્ફલતા છે કેમકે, તથોપપત્તિ કે અન્યથાનુપપત્તિથી જ (એક પ્રકારના કોઇ એક પ્રયોગથી) સાધ્યની સિદ્ધિ થાય છે (૪૦+૫૦૮)

दृष्टा तबोधकशब्दप्रयोग उदाहरणम् साधर्म्यतो वैधर्म्यतो वा व्याप्तिस्मरणस्थान दृष्टात यथा महानसादिर्हृदादिश्च ॥४१॥

મદમતિની અપેક્ષાએ આવશ્યક ઉદાહરણ વચનનુ નિરૂપણ-

અર્થ — દષ્ટાત પ્રતિપાદક વચન 'ઉદાહરણ' કહેવાય છે તે દષ્ટાત બે પ્રકારનુ છે (૧) સાધર્મ્ય દષ્ટાત (૨) વૈધર્મ્ય દષ્ટાત દષ્ટાત=જે કે વ્યાપ્તિ બે પ્રકારની છે (૧) અન્તર્વ્યાપ્તિ (૨) બહિર્વ્યાપ્તિ (૧) પક્ષમા જ સાધ્યની સાથે સાધનની વ્યાપ્તિ 'અન્તર્વ્યાપ્તિ' કહેવાય છે (૨) પક્ષની બહાર દષ્ટાત આદિમા સાધ્યની સાથે સાધનની વ્યાપ્તિ 'બહિર્વ્યાપ્તિ' કહે

વાય છે તથાચ-કથિત બહિર્વ્યાપ્તિ સ્મરણ જ્યા થાય છે તે દષ્ટાત કહેવાય છે

(૧) સાધર્મ્ય દષ્ટાત=કારણસત્ત્વે કાર્યસત્ત્વ એ રૂપ અન્વયરૂપ સાધર્મ્યની અપેક્ષાએ વ્યાપ્તિસ્મરણસ્થાનરૂપ દષ્ટાત 'સાધર્મ્ય દષ્ટાત' દા ત જેમકે વહ્નિરૂપ કારણસત્તાપ્રયુક્ત ધૂમરૂપ કાર્યસબધિ હોઇ 'મહાનસ' વિ સાધર્મ્ય દષ્ટાત કહેવાય છે

(૨) વૈધર્મ્ય દષ્ટાત=કારણાભાવે કાર્યાભાવ એ રૂપ વ્યતિરેકરૂપ વૈધર્મ્યની અપેક્ષાએ વ્યાપ્તિસ્મરણસ્થાનરૂપ દષ્ટાત 'વૈધર્મ્ય દષ્ટાત' કહેવાય છે દા ત જેમકે, વહ્નિરૂપ કારણાભાવપ્રયુક્ત ધૂમરૂપ કાર્યાભાવ સબધિ હોઇ 'હ્રદ' વિ એ વૈધર્મ્ય દષ્ટાત કહેવાય છે

સારાશ કે સાધ્ય, વ્યાપક હોય છે અને સાધન, વ્યાપ્ય હોય છ વળી વ્યાપક, વ્યાપ્યની સત્તામા કે અભાવમા હોય છે પરતુ વ્યાપ્ય તો વ્યાપકની સત્તામા હોય છે એટલે વ્યાપક (સાધ્ય) સત્તાપ્રયુક્ત વ્યાપ્ય (સાધન) સત્તાયોગિ દષ્ટાતપ્રતિપાદક વચન 'સાધર્મ્ય દષ્ટાત' કહેવાય છે વ્યાપક (સાધ્ય) અભાવપ્રયુક્ત વ્યાપ્ય (સાધન) અભાવ-યોગિ દષ્ટાત પ્રતિપાદક વચન 'વૈધર્મ્ય દષ્ટાત' કહેવાય છે જો કે અહી વ્યાપ્ય-વ્યાપક ભાવની અપેક્ષાએ સાધ્યાભાવ, 'વ્યાપ્ય' કહેવાય છે અને સાધનાભાવ 'વ્યાપક' કહેવાય છે (વ્યાપ્યનુ વચન પહેલા હોય છે અને વ્યાપકનુ વચન

પછી કહેવાય છે આવો નિયમ હોઇ અન્વય વ્યાપ્તિમા હેતુનો પહેલા નિર્દેશ છે અને પછીથી સાધ્યનો નિર્દેશ છે)

વ્યતિરેકવ્યાપ્તિમા સાધ્યાભાવનો પહેલા નિર્દેશ છે અને પછી હેતુ અભાવનો નિર્દેશ છે માટે અન્વયવ્યાપ્તિમા ધૂમ વ્યાપ્ય છે અને વહ્નિ વ્યાપક છે જ્યારે વ્યતિરેક વ્યાપ્તિમા વહ્નિ અભાવ વ્યાપ્ય છે અને ધૂમાભાવ વ્યાપક છે (૪૧+૫૦૯)

दृष्टान्तप्रदर्शितसाधनस्य साध्यधर्मिण्युपसहारवचन उपनय । यथा तथा चायमिति ॥ ४२ ॥

અર્થ — દષ્ટાતમા પ્રદર્શિત સાધનનુ (સાધ્યવ્યાપ્ય હેતુનુ) સાધ્યના ધર્મિમા–પક્ષમા ઉપસહાર વચન 'ઉપનય' કહેવાય છે દા ત જેમકે, મહાનસ, વહ્નિવ્યાપ્ય ધૂમ વાળો છે તેમ આ પર્વત, વહ્નિવ્યાપ્ય ધૂમવાળો છે (૪૨+૫૧૦)

साध्यधर्मस्य धर्मिण्युपसहारवचन निगमनम् । यथा तस्मात्तथेति ॥४३॥ इति सद्धेतुनिरूपणम् ॥

દાર્ષ્ટાન્તિકમા હેતુની યોજના બાદ જે આકાક્ષાવાળો છે તેના તરફ નિગમનની આવશ્યકતા હોઇ નિગમનના સ્વરૂપનુ વર્ણન—

અર્થ –સાધ્યધર્મ રૂપ વહ્નિ આદિનુ સાધ્યધર્મનાધર્મી રૂપ પર્વત આદિમા જે વચનથી ઉપસહાર થાય છે તે ઉપસહાર વચન 'નિગમન' કહેવાય છે

દા ત જેમકે, તસ્માત્ (તેથી) વહ્નિ વ્યાપ્યધૂમવાળો હોવાથી જેમ મહાનસ, અગ્નિવાળો છે તેમ પર્વત, અગ્નિ વાળો છે

આ વ્યાપ્તિપ્રતિપાદક, વાક્યના એકદેશરૂપ પ્રતિજ્ઞા આદિ પાચ અવયવો દર્શાવ્યા છે એ આશયથી કહે છે કે આ પ્રમાણે, સદ્હેતુ નિરૂપણ-વ્યાપ્તિવિશિષ્ટહેતુ નિરૂપણ સમાપ્ત થાય છે (૪૩+૫૧૧)

ઇતિ સદ્હેતુ નિરૂપણ નામક ચતુર્થ કિરણ સમાપ્ત

आभासनिरूपण
पञ्चम. किरण

असिद्धविरुद्धानैकान्तिकास्त्रयो हेत्वाभासा ॥ १ ॥

અર્થ — અસિદ્ધ-વિરુદ્ધ-અનૈકાતિક એમ ત્રણ હેતુ આભાસ કહેવાય છે હેત્વાભાસ=જો કે હેતુનુ સ્વરૂપ નિશ્ચિત વ્યાપ્તિમત્ત્વ છે છતા તે સ્વરૂપના અપ્રતીતિ-વિપર્યાસ-સદેહ દ્વારા અને પચમી વિભક્તિ અન્ત દ્વારા હેતુની માફક આભાસ વાળા હોઇ અસિદ્ધ-વિરુદ્ધ-અનૈકાતિકરૂપ હેતુઓ હેતુ આભાસ -દુષ્ટ હેતુઓ કહેવાય છે આ દુષ્ટ હેતુઓ ત્રણ છે વધારે નથી તમામ દુષ્ટ હેતુઓનો આ ત્રણમા જ સમાવેશ છે

(૧+૫૧૨)

हेतुस्वरूपाप्रतीतिप्रयुक्ताप्रतीतव्याप्तिको हेतुरसिद्ध ॥२॥

અસિદ્ધનામક હેત્વાભાસનુ લક્ષણ-

અર્થ — અસિદ્ધ=હેતુના સ્વરૂપની અપ્રતીતિજન્ય અપ્રતીતવ્યાપ્તિવાળો હેતુ 'અસિદ્ધ' કહેવાય છે અર્થાત્ અસિદ્ધિ નામક દોષથી દુષ્ટ હેતુ કહેવાય છે [પક્ષ-ધર્મીમા હેતુનુ અસત્ત્વ (નહી રહેવુ) તે અસિદ્ધિ દોષ કહેવાય છે તે દોષથી યુક્ત હેતુ અસિદ્ધ કહેવાય છે]

(૨+૫૧૩)

म द्विविधो वादिप्रतिवाद्युभयासिद्धोऽन्यतरासिद्धश्चेति । तत्राद्यो यथा शब्दोऽनित्यश्चाक्षुषत्वादिति, अत्र शब्दस्य चाक्षुषत्वं नोभयस्य सिद्धम् ॥ ३ ॥

અસિદ્ધના ભેદોનુ વર્ણન–

અર્થ — તે અસિદ્ધ હેતુ (૧) વાદી અને પ્રતિવાદી ઉભય અસિદ્ધ (૨) અન્યતર અસિદ્ધ ભેદથી બે પ્રકારનો છે

(૧) વાદી પ્રતિવાદી ઉભયાસિદ્ધ=પૂર્વપક્ષ કરનારો વાદી કહેવાય છે અને ઉત્તરપક્ષ કરનારો પ્રતિવાદી કહેવાય છે વાદીની અપેક્ષાએ અને પ્રતિવાદીની અપેક્ષાએ અર્થાત્ બંનેની અપેક્ષાએ અસિદ્ધ તે વાદી પ્રતિવાદી ઉભય અસિદ્ધ કહેવાય છે દા ત જેમકે, શબ્દ, અનિત્ય છે, ચાક્ષુષ હોવાથી (આંખથી ગ્રહણ યોગ્ય હોવાથી) નિત્યત્વવાદી અને અનિત્યત્વવાદી બંનેને શબ્દમા ચાક્ષુષત્વ સમત નથી એટલે ચાક્ષુષત્વરૂપ હેતુ વાદી પ્રતિવાદી ઉભયની અપેક્ષાએ અસિદ્ધ કહેવાય છે અર્થાત્ શબ્દરૂપ પક્ષમા ચાક્ષુષત્વરૂપ હેતુનો અસભવ છે એટલે અસિદ્ધિનામક દોષથી દુષ્ટ ચાક્ષુષત્વ હેતુ છે

(૨) અન્યતરાસિદ્ધ=વાદીની અપેક્ષાએ અથવા પ્રતિવાદીની અપેક્ષાએ અસિદ્ધ 'અન્યતરાસિદ્ધ' કહેવાય છે (૩+૫૧૪)

वाद्यसिद्धो यथा शब्दः परिणामी उत्पत्तिमत्त्वादिति । अत्र शब्दस्योत्पत्तिमत्त्वं वादिनस्सांख्यस्यासिद्धम् ॥ ४ ॥

અર્થ — વાદી અસિદ્ધનુ ઉદાહરણ=દા ત જેમકે, પ્રતિવાદી અનુમાન કરે છે કે 'શબ્દ, પરિણામી છે, ઉત્પત્તિ

વાળો હોવાથી, અહી શબ્દમા ઉત્પત્તિમત્ત્વરૂપ હેતુ વાદી એવા સાખ્યની અપેક્ષાએ અસિદ્ધ છે સાખ્યમતમા અસતથી ઉત્પત્તિ થતી નથી અને સતુનો વિનાશ થતો નથી પરતુ ઉત્પાદ-વિનાશ, આવિર્ભાવ-તિરોભાવરૂપ હોઈ પ્રાગભાવ પ્રતિયોગિમત્ત્વરૂપ ઉત્પત્તિમત્ત્વરૂપ-હેતુ, અસિદ્ધ છે (અનિત્ય-કાર્ય-ઉત્પત્તિમાન્, પ્રાગભાવ પ્રતિયોગિ કહેવાય છે) (૪+૫૧૫)

द्वितीये प्रतिवाद्यसिद्धो यथा वृक्षा अचेतना मरणरहितत्वादिति । हेतुरयं वृक्षे जैनस्य प्रतिवादिनोऽसिद्धः प्राणवियोगरूपमरणस्य स्वीकारात् ॥ ५ ॥

અર્થ — પ્રતિવાદી અસિદ્ધ=દા ત જેમકે, બૌદ્ધવાદી અનુમાન કરે છે કે, 'વૃક્ષો અચેતન છે, જ્ઞાનેન્દ્રિય-આયુષ્યના નિરોધ-વિયોગરૂપ મરણ વગરના હોવાથી, અહી આ મરણરહિતત્વરૂપ હેતુ, પ્રતિવાદીરૂપ જૈનને અસમત હોઈ અસિદ્ધ છે કારણ કે જૈનાગમોમા વૃક્ષોમા-વનસ્પતિઓમા જ્ઞાનેન્દ્રિય-આયુષ્યરૂપ પ્રાણોનુ પ્રમાણપૂર્વક પ્રતિપાદન કરેલ છે એટલે વૃક્ષો પ્રાણવાળા હોઈ સચેતન છે એમ માનેલ છે માટે વૃક્ષોમા મુદત પૂરી થતા પ્રાણવિયોગરૂપ મરણ માનેલ છે (૫+૫૧૬)

साध्यधर्मविपरीतव्याप्तिको हेतुर्विरुद्ध । यथा शब्दो नित्यः कार्यत्वादिति, अत्र कार्यत्वमनित्यत्वव्याप्यम् ॥ ६ ॥

વિરુદ્ધરૂપ હેત્વાભાસનુ લક્ષણ–

અર્થ — વિરુદ્ધ=સાધ્ય ધર્મથી વિપરીતની સાથે વ્યાપ્તિ વાળો હેતુ 'વિરુદ્ધ' કહેવાય છે અર્થાત્ કોઈ પુરુષ, સાધ્ય

ધર્મથી વિપરીતનો જ વ્યાપ્ય હેતુ ભ્રાંતિથી સાધ્ય વ્યાપ્ય પણાએ જ્યારે ઉપન્યસ્ત કરે છે ત્યારે તે હેતુ સાધ્ય ધર્મથી વિપરીતની સાથે વ્યાપ્તિવાળો હોવાથી વિરુદ્ધ કહેવાય છે દા ત જેમકે શબ્દ, નિત્ય છે કાર્ય હોવાથી આ હેતુ પક્ષ અને વિપક્ષમા વ્યાપક છે એવ ચ કાર્યત્વરૂપ હેતુ શબ્દ માત્રમા અને અનિત્ય ઘટાદિ માત્રમા વર્તે છે પરતુ નિત્ય આકાશાદિમા વર્તતો નથી અહી કાર્યત્વરૂપ હેતુ [સાધ્ય ધર્મ વિપરીત) સાધ્યાભાવ-નિત્યત્વાભાવરૂપ અનિત્યત્વની સાથે વ્યાપ્ય-વ્યાપ્તિવાળો વ્યાપ્ત છે (૬+૫૧૭)

सन्दिग्धव्याप्तिको हेतुरनैकान्तिक । स द्विविधस्स न्दिग्धविपक्षवृत्तिको निर्णीतविपक्षवृत्तिकश्चेति ॥ ७ ॥

અનૈકાતિક હેત્વાભાસનુ નિરૂપણ-

અર્થ —અનૈકાન્તિક-વ્યાપ્તિના સદેહવાળો હેતુ 'અનૈકાતિક' કહેવાય છે તે અનૈકાતિક, (૧) સદિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિક (૨) નિર્ણીતવિપક્ષવૃત્તિક ભેદથી બે પ્રકારનો છે જે હેતુની વિપક્ષમા વૃત્તિ (રહેવુ) સદિગ્ધ છે તે સદિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિક હેતુ કહેવાય છે

જે હેતુની વિપક્ષમા વૃત્તિ નિર્ણીત છે, તે નિર્ણીત-વિપક્ષવૃત્તિક કહેવાય છે (૭+૫૧૮)

आद्यो यथा विवादापन्न पुरुषो न सर्वज्ञो वक्तृत्वा दिति। अत्र विपक्षे सर्वज्ञे वक्तृत्व सन्दिग्धम् ॥ ८ ॥

વાળો હોવાથી, અહી શબ્દમા ઉત્પત્તિમત્ત્વરૂપ હેતુ વાદી એવા સાખ્યની અપેક્ષાએ અસિદ્ધ છે સાખ્યમતમા અસતથી ઉત્પત્તિ થતી નથી અને સતનો વિનાશ થતો નથી પરતુ ઉત્પાદ-વિનાશ, આવિર્ભાવ-તિરોભાવરૂપ હોઈ પ્રાગભાવ પ્રતિ યોગિમત્ત્વરૂપ ઉત્પત્તિમત્ત્વરૂપ-હેતુ, અસિદ્ધ છે (અનિત્ય-કાર્ય-ઉત્પત્તિમાન્ , પ્રાગભાવ પ્રતિયોગિ કહેવાય છે) (૪+૫૧૫)

द्वितीये प्रतिवाद्यसिद्धो यथा वृक्षा अचेतना मरणरहितत्वादिति । हेतुरयं वृक्षे जैनस्य प्रतिवादिनोऽसिद्धः प्राणवियोगरूपमरणस्य स्वीकारात् ॥ ५ ॥

અર્થ — પ્રતિવાદી અસિદ્ધ=દા ત જેમકે, બૌદ્ધવાદી અનુમાન કરે છે કે, ' વૃક્ષો, અચેતન છે, જ્ઞાનેન્દ્રિય-આયુષ્યના નિરોધ-વિયોગરૂપ મરણ વગરના હોવાથી, અહી આ મરણરહિતત્વરૂપ હેતુ, પ્રતિવાદીરૂપ જૈનને અસમત હોઈ અસિદ્ધ છે કારણ કે જૈનાગમોમા વૃક્ષોમા-વનસ્પતિઓમા જ્ઞાનેન્દ્રિય-આયુષ્યરૂપ પ્રાણોનુ પ્રમાણપૂર્વક પ્રતિપાદન કરેલ છે એટલે વૃક્ષો પ્રાણવાળા હોઈ સચેતન છે એમ માનેલ છે માટે વૃક્ષોમા મુદત પૂરી થતા પ્રાણવિયોગરૂપ મરણ માનેલ છે (૫+૫૧૬)

साध्यधर्मविपरीतव्याप्तिको हेतुर्विरुद्ध । यथा शब्दो नित्यः कार्यत्वादिति, अत्र कार्यत्वमनित्यत्वव्याप्यम् ॥ ६ ॥

વિરુદ્ધરૂપ હેત્વાભાસનુ લક્ષણ-

અર્થ — વિરુદ્ધ=સાધ્ય ધર્મ થી વિપરીતની સાથે વ્યાપ્તિ વાળો' હેતુ વિરુદ્ધ ' કહેવાય છે અર્થાત્ કોઈ પુરુષ, સાધ્ય

ધર્મથી વિપરીતનો જ વ્યાપ્ય હેતુ ભ્રાંતિથી સાધ્ય વ્યાપ્ય પણાએ જ્યારે ઉપન્યસ્ત કરે છે ત્યારે તે હેતુ સાધ્ય ધર્મથી વિપરીતની સાથે વ્યાપ્તિવાળો હોવાથી વિરુદ્ધ કહેવાય છે દા ત જેમકે શબ્દ, નિત્ય છે કાર્ય હોવાથી આ હેતુ, પક્ષ અને વિપક્ષમા વ્યાપક છે એવા કાર્યત્વરૂપ હેતુ શબ્દ માત્રમા અને અનિત્ય ઘટાદિ માત્રમા વર્તે છે પરતુ નિત્ય આકાશાદિમા વર્તતો નથી અહી કાર્યત્વરૂપ હેતુ [સાધ્ય ધર્મ વિપરીત) સાધ્યાભાવ-નિત્યત્વાભાવરૂપ અનિત્યત્વની સાથે વ્યાપ્ય-વ્યાપ્તિવાળો વ્યાપ્ય છે (૬+૫૧૭)

सन्दिग्धव्याप्तिको हेतुरनैकान्तिक । स द्विविधस्स न्दिग्धविपक्षवृत्तिको निर्णीतविपक्षवृत्तिकश्चेति ॥ ७ ॥

અનૈકાંતિક હેત્વાભાસનુ નિરૂપણ-

અર્થ —અનૈકાન્તિક-વ્યાપ્તિના સદેહવાળો હેતુ 'અનૈકાંતિક' કહેવાય છે તે અનૈકાતિક, (૧) સદિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિક (૨) નિર્ણીતવિપક્ષવૃત્તિક ભેદથી બે પ્રકારનો છે જે હેતુની વિપક્ષમા વૃત્તિ (રહેવુ) સદિગ્ધ છે તે સદિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિક હેતુ કહેવાય છે

જે હેતુની વિપક્ષમા વૃત્તિ નિર્ણીત છે, તે નિર્ણીત-વિપક્ષવૃત્તિક કહેવાય છે (૭+૫૧૮)

आद्यो यथा निरागाप न पुरुषो न सर्वज्ञो वक्तृत्वा दिति। अत्र विपक्षे सर्वज्ञे वक्तृत्व सन्दिग्धम् ॥ ८ ॥

અથ — પ્રથમ સદિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિક અનૈકાન્તિકનું ઉદા હરણ– દા ત જેમકે, વિવાદઆસ્પદ પુરુષ, સવજ્ઞ નથી, વક્તા હોવાથી અહી વિપક્ષરૂપ સર્વજ્ઞમા વક્તૃત્વરૂપ હેતુ, સદિગ્ધ છે (૮+૫૧૯)

द्वितीयो यथा पवतो वह्निमान् प्रमेयत्वादिति । अत्र विपक्षे ह्रदादौ प्रमेयत्व निर्णीतमिति ॥ ९ ॥

અર્થ — દ્વિતીય નિર્ણીતવિપક્ષવૃત્તિક અનૈકાન્તિકનુ ઉદાહરણ– દા ત જેમકે, 'પવત, અગ્નિવાળો છે, પ્રમેય હોવાથી અહી સાધ્યના અભાવવાળા, વિપક્ષરૂપ હ્રદાદિમા પ્રમેયત્વરૂપ હેતુ વૃત્તિપણાએ-વિદ્યમાનપણાએ નિર્ણીત (નિર્ણય વાળો) છે (૯+૫૨૦)

पक्षाभासस्त्रिविध' प्रतीतसाध्यधर्मविशेषणको निराकृत-साध्यधमविशेषणकोऽनभीप्सितसाध्यधमविशेषणकश्चेति ॥१०॥

પક્ષાભાસનુ વર્ણન—

અર્થ —પક્ષાભાસ–પક્ષની (ઉદ્દેશ્યની) માફક માલુમ પડે પણ તેનુ કા ન કરે તે પક્ષાભાસ અર્થાત્ પક્ષત્વના લક્ષણ વગરનો 'પક્ષાભાસ' કહેવાય છે

આ પક્ષાભાસ, પ્રતીત સાધ્યધર્મવિશેષણક-નિરાકૃત–સાધ્યધમવિશેષણક અનભીપ્સિત સાધ્યધર્મવિશેષણક ભેદથી ત્રણ પ્રકારનો છે

(૧) પ્રતીત-પ્રમાણપ્રસિદ્ધ સાધ્યધર્મરૂપ વિશેષણવાળો 'પ્રતીતસાધ્યધમવિશેષણક' પક્ષાભાસ કહેવાય છે

(२) निराकृत-प्रमाणबाधित साध्यधर्मरूपी विशेषण वाळो 'निराकृतसाध्यधर्मविशेषणक' पक्षाभास कहेवाय छे
(३) अनभीप्सित-अनिष्ट साध्यधर्मरूप विशेषणवाळो 'अनभीप्सितसाध्यधर्मविशेषणक' पक्षाभास कहेवाय छे

(१०+५२१)

आद्यो यथा महानस वह्निमदिति पक्षीकृत महानसे वह्ने प्रसिद्धत्वाद्य दोष इदमेव सिद्धसाधनमपि ॥११॥

प्रथम प्रतीत साध्यधर्म विशेषणक पक्षाभासनु दृष्टांत—

(१) दा त जेमके, 'महानस' (रसोडु) अग्निवाळु छे आ प्रमाणे अही पक्षरूप महानसमा वह्नि प्रसिद्ध होवाथी अर्थात् प्रत्यक्ष प्रमाणथी निर्णीत होवाथी वह्निनु असाध्य पण होई वह्निविशिष्टमहानसरूपी धर्मी, पक्षाभास तरीके कहेवाय छे आ पक्षाभासना 'सिद्धसाधन' 'प्रसिद्ध स बध' एवा बे बीजा नामो छे

(११+५२२)

द्वितीयो यथा वह्निरनुष्ण इति प्रत्यक्षेण निराकृतसाध्य धर्मविशेषणक । अपरिणामी शब्द इति पक्ष परिणामी शब्द इत्यनुमानेन तथा । धर्मोऽन्ते न सुखप्रद इति धर्मोन्ते सुखप्रद इत्यागमेन तथा । चैत्र क्षाण इति पक्षो विद्यमानाक्षिद्वयस्य चैत्रस्य सम्यक्स्मरतस्स्मरणेन तथा । सदृशे वस्तुनि तदेवेदमिति पक्षस्तेन तुल्यमिदमिति प्रत्यभिज्ञया तथा ॥१२॥

અર્થ — પ્રથમ સદિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિક અનૈકાન્તિકનું ઉદાહરણ- દા ત જેમકે, વિવાદઆસ્પદ પુરુષ, સર્વજ્ઞ નથી, વક્તા હોવાથી અહી વિપક્ષરૂપ સર્વજ્ઞમા વક્તૃત્વરૂપ હેતુ, સદિગ્ધ છે (૮+૫૧૯)

द्वितीयो यथा पर्वतो वह्निमान् प्रमेयत्वादिति । अत्र विपक्षे ह्रदादौ प्रमेयत्व निर्णीतमिति ॥ ९ ॥

અર્થ — દ્વિતીય નિર્ણીતવિપક્ષવૃત્તિક અનૈકાન્તિકનુ ઉદાહરણ- દા ત જેમકે 'પર્વત, અગ્નિવાળો છે, પ્રમેય હોવાથી અહી સાધ્યના અભાવવાળા, વિપક્ષરૂપ હ્રદાદિમા પ્રમેયત્વરૂપ હેતુ વૃત્તિપણાએ-વિદ્યમાનપણાએ નિર્ણીત (નિશ્ચયવાળો) છે (૯+૫૨૦)

पक्षाभासस्त्रिविधः प्रतीतसाध्यधर्मविशेषणको निराकृतसाध्यधर्मविशेषणकोऽनभीप्सितसाध्यधर्मविशेषणकश्चेति ॥१०॥

પક્ષાભાસનુ વર્ણન—

અર્થ —પક્ષાભાસ-પક્ષની (ઉદ્દેશ્યની) માફક માલુમ પડે પણ તેનુ કાર્ય ન કરે તે પક્ષાભાસ અર્થાત્ પક્ષત્વના લક્ષણ વગરનો 'પક્ષાભાસ' કહેવાય છે

આ પક્ષાભાસ, પ્રતીત સાધ્યધર્મવિશેષણક-નિરાકૃત-સાધ્યધર્મવિશેષણક અનભીપ્સિત સાધ્યધર્મવિશેષણક ભેદથી ત્રણ પ્રકારનો છે

(૧) પ્રતીત-પ્રમાણપ્રસિદ્ધ સાધ્યધર્મરૂપ વિશેષણવાળો 'પ્રતીતસાધ્યધર્મવિશેષણક' પક્ષાભાસ કહેવાય છે

આવા આગમરૂપ પ્રમાણથી (ધર્મનું અભ્યુદય નિ શ્રેયસહેતુ પણ અને અધર્મનું અભ્યુદય નિ શ્રેયસના અભાવનું હેતુપણું આગમથી સિદ્ધ હોવાથી) નિરાકૃત અને સુખદાનાભાવરૂપ સાધ્યધર્મ વિશેષણવાળો 'ધર્મ અને સુખદ નથી' એવા અનુમાનગત ધર્મરૂપ ધર્મી પક્ષાભાસ તરીકે કહેવાય છે

(૪) સ્મરણરૂપ પ્રમાણથી નિરાકૃત સાધ્યધર્મવિશેષણક પક્ષાભાસનું દૃષ્ટાંત—

દા ત જેમકે, એક વખત બે જણાએ બે આંખવાળા ચૈત્રને જોયો ત્યારબાદ કાલાંતરે બેમાંથી એક જણે ભૂલી જઈને કહ્યું કે, હે મિત્ર ! 'ચૈત્ર કાણો છે' ત્યારે સારી રીતે સ્મરણ કરનાર બીજાએ કહ્યું કે, 'નહી મિત્ર ! ચૈત્ર બે આંખ વાળો છે' એટલે 'ચૈત્ર કાણો છે' અહી સમ્યક્ સ્મરણરૂપ પ્રમાણથી સાધ્યધર્મરૂપ કાણત્વરૂપ વિશેષણવાળો ચૈત્રરૂપધર્મી (પક્ષ) પક્ષાભાસ તરીકે કહેવાય છે

(૫) પ્રત્યભિજ્ઞાન પ્રમાણથી નિરાકૃત સાધ્યધર્મવિશેષણક પક્ષાભાસનું ઉદાહરણ–

દા ત જેમકે, કોઈ સરખી વસ્તુમાં કોઈ વસ્તુની અપેક્ષા રાખીને ઊર્ધ્વતાસામાન્યભ્રાંતિથી કોઈ પુરૂષ પક્ષ કરે છે કે 'તે જ આ છે' [ગવય જ ગાય છે] અહીં 'તેના સરખું આ છે' (ગોસદશ ગવય છે) એ રૂપ તિર્યગ્ સામાન્ય અવલંબિ સમ્યક્ પ્રત્યભિજ્ઞાનથી નિરાકૃત સાધ્યધર્મ (તત્તામાત્ર વિશિષ્ટત્વ) વિશેષણક સદૃશ વસ્તુરૂપ ધર્મી

દ્વિતીય નિરાકૃત સાધ્યધર્મ વિશેષણક પક્ષાભાસના ઉદાહરણો—

અર્થ— નિરાકૃત=પ્રત્યક્ષ[1] અનુમાન[2] આગમ[3] સ્મરણ[4] પ્રત્યભિજ્ઞાન[5] તર્ક[6] લોક[7] સ્વવચનરૂપ[8] પ્રમાણથી બાધિત એવા સાધ્યધર્મ વિશેષણવાળા પક્ષાભાસોના ક્રમસર ઉદાહરણો—

(૧) પ્રત્યક્ષબાધિત સાધ્યધર્મ વિશેષણક પક્ષાભાસનુ ઉદાહરણ=દા ત, જેમકે, 'અગ્નિ, ઉષ્ણતા વગરનો છે' અહી ઉષ્ણતાવિષયકસ્પર્શન પ્રત્યક્ષથી બાધિત સાધ્યધર્મરૂપ ઉષ્ણતાભાવ વિશેષણવાળો અગ્નિરૂપ ધર્મી (પક્ષ) પક્ષાભાસ તરીકે કહેવાય છે

(૨) અનુમાનરૂપ પ્રમાણથી બાધિત સાધ્યધર્મવિશેષણક પક્ષાભાસનુ ઉદાહરણ=

દા ત જેમકે 'અપરિણામી શબ્દ છે' અહી 'શબ્દ, પરિણામી છે, ઉત્પત્તિમાન હોવાથી' આ પ્રમાણે બીજા સત્ય અનુમાનથી બાધિત અપરિણામીત્વરૂપ સાધ્યધર્મ વિશેષણવાળો શબ્દરૂપ ધર્મી (શબ્દ અપરિણામી એ રૂપ અનુમાનગત ધર્મી) પક્ષાભાસ તરીકે કહેવાય છે

(૩) આગમરૂપ પ્રમાણથી નિરાકૃત સાધ્યધર્મ વિશેષણક પક્ષાભાસનુ દૃષ્ટાંત=

દા ત જેમકે, 'અતે પરલોકમા સુખ આપનારો ધર્મ નથી' અહી 'ધર્મ અને પરલોકમા સુખ આપનારો છે'

આવા આગમરૂપ પ્રમાણથી (ધર્મનુ અભ્યુદય નિ શ્રેયસહેતુ પણુ અને અધર્મનુ અભ્યુદય નિ શ્રેયસના અભાવનુ હેતુપણુ આગમથી સિદ્ધ હોવાથી) નિરાકૃત અને સુખદાનાભાવરૂપ સાધ્યધમ વિશેષણવાળો 'ધર્મ અને સુખદ નથી' એવા અનુમાનગત ધર્મરૂપ ધર્મી પક્ષાભાસ તરીકે કહેવાય છે

(૪) સ્મરણરૂપ પ્રમાણથી નિરાકૃત સાધ્યધમ વિશેષણક પક્ષાભાસનુ દષ્ટાત=

દા ત જેમકે, એક વખત બે જણાએ બે આખવાળા ચૈત્રને જોયો ત્યારબાદ કાલાતરે બેમાથી એક જણે ભૂલી જઈને કહ્યું કે, હે મિત્ર ! 'ચૈત્ર કાણો છે' ત્યારે સારી રીતે સ્મરણ કરનાર બીજાએ કહ્યું કે, 'નહી મિત્ર ! ચૈત્ર બે આખ વાળો છે' એટલે 'ચૈત્ર કાણો છે' અહી સમ્યક્ સ્મરણરૂપ પ્રમાણથી સાધ્યધર્મરૂપ કાણત્વરૂપ વિશેષણવાળો ચૈત્રરૂપધર્મી (પક્ષ) પક્ષાભાસ તરીકે કહેવાય છે

(૫) પ્રત્યભિજ્ઞાન પ્રમાણથી નિરાકૃત સાધ્યધર્મવિશેષણક પક્ષાભાસનુ ઉદાહરણ-

દા ત જેમકે, કોઇ સરખી વસ્તુમા કોઇ વસ્તુની અપેક્ષા રાખીને ઉર્ધ્વતાસામાન્યભ્રાતિથી કોઇ પુરુષ પક્ષ કરે છે કે 'તે જ આ છે' [ગવય જ ગાય છે] અહીં 'તેના સરખુ આ છે' (ગોસદશ ગવય છે) એ રૂપ તિર્યગ્ સામાન્ય અવલબિ સમ્યક્ પ્રત્યભિજ્ઞાનથી નિરાકૃત સાધ્યધર્મ (તત્તામાત્ર વિશિષ્ટત્વ) વિશેષણક સદશ વસ્તુરૂપ ધર્મી

('સદૃશ વસ્તુમા તે જ આ છે' આવા અનુમાનગત સદૃશ વસ્તુ) પક્ષાભાસ તરીકે કહેવાય છે (૧૨+૫૨૩)

यो यो मित्रातनयस्स स श्याम इति पक्षो यो यश्शाकाद्याहारपरिणामपूर्वकमित्रातनयस्स श्याम इति तर्केण तथा। नरशिर कपाल शुचीति लोकेन तथा । नास्ति प्रत्यक्षातिरिक्त प्रमाणमिति पक्षीकुर्वतश्चार्वाकस्य पक्षोऽप स्ववचनेन तथा ॥ २३ ॥

(૬) તર્કપ્રમાણુથી નિરાકૃત સાધ્યધર્મ વિશેષણુક પક્ષાભાસનુ દૃષ્ટાત-

અર્થ — દા ત જેમકે જે જે મિત્રાતનય છે તે તે શ્યામ છે ઇતિ અનુમાનગત (મિત્રાતનયરૂપ) પક્ષ, 'જે જે શાક આદિ આહારપૂર્વક મિત્રાતનય છે તે શ્યામ છે' આવા તર્કપ્રમાણુથી બાધિત થાય છે

(૭) લોકપ્રમાણુની નિરાકૃત સાધ્યધર્મ વિશેષણુક પક્ષાભાસનુ દૃષ્ટાત-

દા ત જેમકે, નરશિર-કપાલ પવિત્ર છે' અહી લોકપ્રમાણુથી બાધિત સાધ્યધર્મરૂપ પવિત્રતારૂપ વિશેષણુ વાળો નરશિર કપાલરૂપધર્મી પક્ષાભાસ તરીકે કહેવાય છે

(૮) સ્વવચનરૂપ પ્રમાણુથી નિરાકૃત સાધ્યધર્મ વિશેષણુક પક્ષાભાસનુ દૃષ્ટાત

'પ્રત્યક્ષ સિવાય બીજુ કોઇ ભિન્ન પ્રમાણુ નથી' અહી

આ ભાવ છે કે, ચાર્વાક, (નાસ્તિક) એક પ્રત્યક્ષ જ પ્રમાણ છે બીજું અનુમાન આદિ પ્રમાણ નથી એમ સ્વીકારે છે પરંતુ જ્યારે 'પ્રત્યક્ષથી અધિક પ્રમાણ નથી' આ પ્રમાણે અનુમાન કરનાર નાસ્તિકે પોતાના વચનથી નિરાકૃત-બાધિત પ્રત્યક્ષાતિરિક્તત્વાભાવરૂપ સાધ્યધર્મરૂપ વિશેષણવાળો પ્રમાણ-રૂપપક્ષ, પક્ષાભાસ તરીકે કહેવાય છે (૧૩+૫૨૪)

तृतीयो यथा शब्दस्यानित्यत्वमिच्छतश्शब्दो नित्य इति पक्षस्तस्यानभीप्सितसाध्यधर्मविशेषणक इति ॥ १४ ॥

અર્થ — તૃતીય અનભીપ્સિત સાધ્યધર્મ વિશેષણકપક્ષા-ભાસનું દૃષ્ટાન્ત આ છે કે, શબ્દની અનિત્યતાને ઇચ્છનાર વાદીએ અનુમાન કર્યું કે 'શબ્દ, નિત્ય છે' આ પ્રમાણે અહીં સભા ક્ષોભ આદિ કારણે બોલનાર વાદિનો અનભીપ્સિત અનિષ્ટ જે નિત્યત્વરૂપ સાધ્યધર્મ, તે વિશેષણવાળો શબ્દરૂપ પક્ષ 'પક્ષાભાસ'તરીકે કહેવાય છે ઇતિશબ્દ, અહીં પક્ષાભાસની સમાપ્તિનો દ્યોતક છે (૧૪+૫૨૫)

पक्षाभासादिसमुद्भूत ज्ञानमनुमानाभासः ॥ १५ ॥

અનુમાનાભાસનું વર્ણન—

અર્થ — પૂર્વ કથિત પક્ષાભાસ હેત્વાભાસ આગળ કહેવાતા દૃષ્ટાન્તાભાસ વિગેરેથી પેદા થયેલ જ્ઞાન, અનુમાનની માફક પક્ષસાધ્યરૂપથી આભાસતું હોઇ 'અનુમાનાભાસ' કહેવાય છે (૧૫+૫૨૬)

असत्या व्याप्तौ तत्प्रत्ययस्तर्काभास यथा यो यो

मित्रातनय स म श्याम इति ॥ १६ ॥

તર્કાભાસનુ સ્વરૂપ—

અર્થ —જે બનેની વ્યાપ્તિ નથી ત્યા કેવલ આકાર માત્રથી તર્કરૂપે જે ભાસિત થાય તે 'તર્કાભાસ' કહેવાય છે દ્દા ત જેમકે, જે જે મિત્રાતનય, તે તે શ્યામ છે અહી 'તે શ્યામ છે, મિત્રાતનય હોવાથી' અહી શ્યામત્વ મિત્રાતનયત્વની વસ્તુત વ્યાપ્તિ નથી કેમકે શ્યામભિન્ન, પણ મિત્રાતનય સભવે છે (૧૬+૫૨૭)

तुल्ये वस्तु वैलक्षण्य, एकस्मिश्च तुल्यताया प्रत्यभिज्ञान प्रत्यभिज्ञाभास यथा तद्वेत्रौषधमिति एकस्मिश्च घटे तेन सदृशमिति ज्ञानम् अननुभूते तदिति बुद्धिस्स्मरणाभास यथाऽननुभूतशुक्तरूपस्य तच्छुक्लरूपमिति बुद्धि ॥१७॥

પ્રત્યભિજ્ઞાભાસ અને સ્મરણાભાસનુ વર્ણન–

પ્રત્યભિજ્ઞાભાસનુ વર્ણન—

અર્થ —તિર્યક્સામાન્યવિષયક પ્રત્યભિજ્ઞા, અને ઉર્ધ્વતા સામાન્ય વિષયક પ્રત્યભિજ્ઞા, એમ પ્રત્યભિજ્ઞાના બે પ્રકારે છે

તિર્યક્સામાન્ય સ બધિત સમાન વસ્તુમા ઉર્ધ્વતાસામાન્યા વલબિ એકતાનુ પ્રત્યભિજ્ઞાન 'પ્રત્યભિજ્ઞાનાભાસ' કહેવાય છે

(૧) જેમકે, ઔષધ અને વ્યક્તિના મધ્યમાથી તિર્યક્ સામાન્યયુક્ત, બીજાના સરખુ એમ વક્તવ્ય એક ઔષધમા

'તે જ આ ઔષધ છે' આવું ઉર્ધ્વતાસામાન્યાવલંબિ પ્રત્યભિજ્ઞાન ' પ્રત્યભિજ્ઞાભાસ તરીકે કહેવાય છે

(૨) ઉર્ધ્વતાસામાન્ય સ્વભાવવાળા એક ધર્મમાં 'તેના સરખું ' એવું તિર્યક્‌સામાન્યાવલંબિ પ્રત્યભિજ્ઞાન ' પ્રત્યભિજ્ઞાભાસ ' કહેવાય છે

સ્મરણાભાસનું કથન—

અનનુભૂત-પ્રમાણમાત્રથી કદાચિત્ પણ ઉપલબ્ધ નહી થયેલ વસ્તુમાં 'તે છે' આવી બુદ્ધિ 'સ્મરણાભાસ' કહેવાય છે

જેમકે, શુક્લરૂપના અનુભવ વગરનાની 'તે શુક્લરૂપ છે' આવી બુદ્ધિ 'સ્મરણાભાસ' કહેવાય છે (૧૭+૫૨૮)

मत्राशौ ग धर्वनगरादिज्ञान दु खादौ सुखादिप्रत्यक्षञ्चे न्द्रियानिन्द्रियनिमित्तकसाव्यवहारिकप्र यक्षाभास विभङ्गान पेरसख्यातद्वीपसमुद्रेषु सप्तद्वीपसमुद्रज्ञानमवध्याभास मन - पर्यवकेवलयोस्तु नाभासत्व सयमविशुद्धिज पत्वात्कृत्स्नावरण क्षयप्रादुर्भूतत्वाच्च ॥ १८ ॥

સાંવ્યવહારિક-પ્રત્યક્ષાભાસ અવધિજ્ઞાનાભાસનું વર્ણન—

અર્થ -(૧) સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષાભાસ=જેમકે 'મેઘવિંબમાં ગંધર્વનગર આદિનું જ્ઞાન' ઇન્દ્રિયનિમિત્તક સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષાભાસ કહેવાય છે જેમકે 'દુખ આદિમાં સુખ આદિનું ભાન' અનિન્દ્રિયનિમિત્તકસાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષાભાસ કહેવાય છે

(૨) પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષરૂપ અવધિજ્ઞાનાભાસ (જેનુ બીજુ નામ વિભગજ્ઞાન છે) નુ કથન-જેમકે અસખ્યાતદ્વીપસમુદ્રો હોવા છતા 'શિવરાજર્ષિને સપ્ત (સાત-૭) દ્વીપ અને સમુદ્રનુ જ્ઞાન' 'અવધિજ્ઞાનાભાસ' કહેવાય છે

વળી મનપર્યવજ્ઞાનનો આભાસ સભવતો નથી કેમકે-તે સયમવિશુદ્ધિથી પેદા થાય છે વળી કેવલજ્ઞાનનો આભાસ સભવતો નથી કેમકે- સકલઘાતીકર્મરૂપ આવરણના ક્ષયથી કેવલજ્ઞાન પેદા થાય છે (૧૮+૫૨૯)

आगमाभासस्त्वग्रे वक्ष्यते ॥ १९ ॥

અર્થ—આગમાભાસનુ નિરૂપણ, આગળ કહેવાશે (૧૯+૫૩૦)

दृष्टान्तवद्भासमानो दृष्टान्ताभास स द्विविधः । साधर्म्यदृष्टान्ताभासो वैधर्म्यदृष्टान्ताभासश्चेति । साधर्म्यदृष्टान्ताभासो नवविध साध्यसाधनोभयविकलसदिग्धसाध्यसाधनोभयानन्वयाप्रदर्शितान्वयविपरीतान्वयभेदात् ॥ २० ॥

દૃષ્ટાન્તાભાસનુ વર્ણન—

અર્થ — દૃષ્ટાન્તની માફક ભાસતુ દૃષ્ટાન્ત 'દૃષ્ટાન્તાભાસ' કહેવાય છે

તે દૃષ્ટાન્તાભાસ, સાધર્મ્ય દૃષ્ટાન્તાભાસ અને વૈધર્મ્યદૃષ્ટાન્તાભાસના ભેદથી બે પ્રકારનો છે

(૧) સાધર્મ્ય દૃષ્ટાન્તાભાસ=સાધ્યવિકલ[१], સાધનવિકલ[२], તદુભય[३]

વિકલ [4]સંદિગ્ધસાધ્ય, [5]સંદિગ્ધસાધન, [6]સંદિગ્ધતદુભય, [7]અનન્વય, [8]અપ્રદર્શિતાન્વય, [9]વિપરીતાન્વયભેદથી નવ પ્રકારનો છે

(૨૦+૫૩૧)

नित्यः शब्दोऽमूर्तत्वादित्यत्र दुःखस्य दृष्टान्तत्वे तस्यानित्यत्वेन साध्यधर्मविकलता परमाणोर्दृष्टान्तत्वे मूर्तत्वेन तस्य साधनविकलता घटस्य दृष्टान्तत्वे तूभयविकलता ॥ २१ ॥

અર્થ—એક જ અનુમાનમા દૃષ્ટાંતભેદ કરી પ્રથમના ત્રણ ભેદરૂપ દૃષ્ટાંતોનુ વર્ણન–

(૧) 'નિત્ય, શબ્દ છે, અમૂર્ત હોવાથી, જેમકે, દુખ અહી દુખના દૃષ્ટાન્તપણામા તે દુખનુ અનિત્યપણુ હોઇ (પુરુષપ્રયત્નજ ય હોઇ અનિત્યપણુ હોઇ) સાધ્યધમની વિકલતા–નિત્યત્વધમની શૂન્યતા હોઈ દુખરૂપ દૃષ્ટાંત, સાધ્યધમ વિકલ છે

(૨) શબ્દ, નિત્ય છે, અમૂત હોવાથી, જેમકે, પરમાણુ અહી પરમાણુના દૃષ્ટાંતપણામા તે પરમાણુનુ મૂર્તપણુ હોઇ સાધનધર્મવિકલત્વ અમૂતત્વધર્મશૂન્યત્વ હોઇ પરમાણુરૂપ દૃષ્ટાંત, સાધનધર્મ-વિકલ છે

(૩) શબ્દ નિત્ય છે, અમૂર્ત હોવાથી, જેમકે, ઘટ અહી ઘટરૂપ દૃષ્ટાંતમા ઘટની અનિત્યતા હોઇ, મૂતત્વ હોઇ સાધ્ય નિત્યત્વની અને સાધન અમૂર્તત્વની વિકલતા હોઇ ઘટરૂપ દૃષ્ટાંત, સાધ્યસાધનોભયવિકલ કહેવાય છે. (૨૧+૫૩૨)

अथ चैत्रो रागी वक्तृत्वाद्देवदत्तवदित्यत्र देवदत्ते रागित्वस्य सदिग्धतया सदिग्धसाध्यधर्मा । अथ वक्ता रागित्वा मैत्रवदिति सदिग्धसाधनधर्मा । अथ न सर्वज्ञो रागित्वान्मुनिवदिति दृष्टान्तेऽसर्वज्ञत्वारागित्वयोः सन्दिग्धत्वात्सन्दिग्धोभयधर्मा ॥ २२ ॥

સંદિગ્ધસાધ્ય-સાધન તદુભયરૂપ સાધર્મ્ય દૃષ્ટાંતાભાસનું વર્ણન—

અર્થ—(૪) 'આ ચૈત્ર, રાગી છે વક્તા હોવાથી જેમકે, દેવદત્ત અહીં દેવદત્તમા રાગિપણાનો સંદેહ હોઈ દેવદત્તરૂપ દૃષ્ટાંત, સંદિગ્ધસાધ્ય ધર્મવાળું છે

(૫) 'આ વક્તા છે, રાગી હોવાથી' જેમકે, મૈત્ર અહીં મૈત્રમા ઉક્તહેતુરૂપ રાગિત્વનો સંદેહ હોઈ મૈત્રરૂપ દૃષ્ટાંત સંદિગ્ધસાધનધર્મવાળું હોઈ દૃષ્ટાંતાભાસ કહેવાય છે

(૬) 'આ સર્વજ્ઞ નથી, રાગી હોવાથી, જેમકે, વિશિષ્ટ મુનિ અહીં વિશિષ્ટમુનિરૂપ દૃષ્ટાંતમા અસર્વજ્ઞત્વરૂપ સાધ્ય ધર્મનો અને રાગિત્વરૂપ સાધનધર્મનો સંદેહ હોવાથી વિશિષ્ટમુનિરૂપ દૃષ્ટાંત, સંદિગ્ધસાધ્યસાધનરૂપ ઉભયધર્મવાળું હોઈ દૃષ્ટાંતાભાસ કહેવાય છે (૨૨+૫૩૭)

चैत्रोऽय रागी वक्तृत्वा मैत्रवदिति दृष्टान्त साध्यहेत्वो स्सत्त्वेऽपि यो या वक्ता स स रागादिमानिति व्याप्त्यसिद्ध्याऽनन्वय ॥ २३ ॥

અનન્વયરૂપ સાધર્મ્યદૃષ્ટાંતાભાસનું વર્ણન—

અર્થ —(૭) 'આ ચૈત્ર, રાગી છે, વક્તા હોવાથી' જેમકે, મૈત્ર જોકે અભિમત મૈત્રાદિમાં વક્તૃત્વરૂપ સાધન અને રાગિત્વ રૂપ સાધ્ય છે અને પાષાણાદિમાં સાધ્ય-સાધનનો અભાવ છે તો પણ જે જે વક્તા હોય તે તે અવશ્ય રાગી હોય તેવી વ્યાપ્તિ પૂર્વોક્ત સાધ્યસાધનની સિદ્ધ થતી નથી તેથી અભિમત મૈત્રાદિરૂપ દૃષ્ટાંત અનન્વયરૂપ દૃષ્ટાંતાભાસ તરીકે કહેવાય છે (૨૩+૫૩૪)

अनित्यश्शब्दः कार्यत्वाद्घटवदित्यत्रान्वयसहचारसत्त्वेऽप्यप्रदर्शनादप्रदर्शितान्वयः । तत्रैव यदनित्यं तत्कृतकं यथा घट इत्युक्तौ विपरीतान्वयः ॥ २४ ॥

અપ્રદર્શિતાન્વય દૃષ્ટાંત અને વિપરીતાન્વય દૃષ્ટાંતનું વર્ણન–

અર્થ —(૮) 'શબ્દ અનિત્ય છે કાર્ય હોવાથી જેમકે, ઘટ જોકે અહીં અન્વયસહચાર હોવા છતાં વચનથી અપ્રકાશિત હોઈ 'અપ્રદર્શિતાન્વયરૂપ દૃષ્ટાંત' દૃષ્ટાંતાભાસ તરીકે કહેવાય છે

(૯) 'શબ્દ અનિત્ય છે કાર્ય હોવાથી' જેમકે ઘટ અહીં જે અનિત્ય છે તે કાર્ય છે' જેમકે, ઘટ આવી રીતે વિપરીત અન્વયનું વચનથી પ્રકાશન કરેલ હોઈ વિપરીત અન્વયવાળું દૃષ્ટાંત દૃષ્ટાંતાભાસ કહેવાય છે

જે કાર્ય છે તે અનિત્ય છે એમ વ્યાપ્તિનું પ્રકાશન કરવાને બદલે અહીં વિપરીત રીતે દર્શાવેલ છે (૨૪+૫૩૫)

वैधर्म्यदृष्टान्ताभासोऽपि नवविध, असिद्धसाध्यसाधनो-भयव्यतिरेकसंदिग्धसाध्यसाधनोभयव्यतिरेकाप्रदर्शितव्यतिरेकविपरीतव्यतिरेकभेदात् ॥ २५ ॥

वैधर्म्य दृष्टान्ताभासने। विभाग–

અર્થ — વૈધર્મ્ય દૃષ્ટાન્તાભાસ પણ, અસિદ્ધસાધ્યવ્યતિરેક, અસિદ્ધસાધનવ્યતિરેક, અસિદ્ધઉભયવ્યતિરેક, સંદિગ્ધ સાધ્ય વ્યતિરેક, સંદિગ્ધસાધનવ્યતિરેક, સંદિગ્ધઉભયવ્યતિરેક, અવ્યતિરેક, અપ્રદર્શિતવ્યતિરેક, વિપરીતવ્યતિરેકના ભેદથી નવ (૯) પ્રકારનો છે (૨૫+૫૩૬)

अनुमान भ्रम, प्रमाणत्वाद्यो भ्रमो न भवति स न भवति प्रमाण यथा स्वप्नज्ञानमिति दृष्टात, स्वप्नज्ञाने भ्रमत्वनिवृत्त्यसिध्या असिद्धसाध्यव्यतिरेक । निर्विकल्पक प्रत्यक्ष प्रमाणत्वात् यत्र प्रत्यक्षे न तत्प्रमाण यथानुमानमित्यत्रानुमानेऽप्रमाणत्वासिध्याऽसिद्धसाधनव्यतिरेक ॥२६॥

અસિદ્ધસાધ્યવ્યતિરેક–અસિદ્ધસાધનવ્યતિરેકનુ વર્ણન–

અર્થ –(૧) ' અનુમાન ભ્રમ છે, પ્રમાણ હોવાથી ' જે ભ્રમ નથી તે પ્રમાણ નથી જેમકે, સ્વપ્નજ્ઞાન અહી સ્વપ્નજ્ઞાનમા ભ્રમત્વરૂપ સાધ્યનો અભાવ-અસિદ્ધ-પ્રતીત હોઈ સ્વપ્નજ્ઞાનરૂપ દૃષ્ટાત, અસિદ્ધ (અપ્રતીત) સાધ્યના વ્યતિરેક (અભાવ)વાળુ કહેવાય છે

(૨) 'નિર્વિકલ્પક, પ્રત્યક્ષ છે પ્રમાણ હોવાથી' જે પ્રત્યક્ષ નથી તે પ્રમાણ નથી જેમકે, અનુમાન અહીં અનુમાન રૂપ દૃષ્ટાંતમાં પ્રમાણત્વરૂપ સાધનાભાવની અસિદ્ધિ (અપ્રતીતિ) હોવાથી અનુમાન દૃષ્ટાંત, અસિદ્ધસાધનવ્યતિરેકવાળુ છે (૨૬+૫૩૭)

घटो नित्यानित्यः सत्त्वात् यो न नित्यानित्य न स सन् यथा पट इति दृष्टान्तोऽसिद्धसाध्यसाधनोभयव्यतिरेकः ॥ २७ ॥

અસિદ્ધસાધ્યસાધનોભયવ્યતિરેકનુ દૃષ્ટાંત—

અર્થ—(૩) 'ઘટ, નિત્યાનિત્યરૂપ છે, સત્ હોવાથી' જે નિત્યાનિત્યરૂપ નથી તે સત્ નથી જેમકે, પટ અહીં પટરૂપ દૃષ્ટાંતમા નિત્યાનિત્યત્વરૂપ સાધ્યનો અને સત્ત્વરૂપ સાધનનો અભાવ, અસિદ્ધ (અપ્રતીત) હોવાથી પટરૂપ દૃષ્ટાંત, અસિદ્ધ સાધ્યસાધનઉભયના વ્યતિરેકવાળુ છે (૨૭+૫૩૮)

कपिलोऽसर्वज्ञोऽक्षणिकैकान्तवादित्वात् य नैव तन्नैव, यथा बुद्ध इति दृष्टान्तस्सर्वज्ञत्वस्य बुद्धे संदिग्धतया संदिग्धसाध्यव्यतिरेक । चैत्रोऽग्राह्यवचनो रागित्वात् य नैव तन्नैव यथा तथागत इति दृष्टान्तस्तथागतऽरागित्वस्य संशयात्संदिग्धसाधनव्यतिरेक । बुधोऽय न सर्वज्ञो रागित्वादित्यत्र यस्सर्वज्ञस्स न रागो यथा बुद्ध इति दृष्टान्ते उभयस्य संदिग्धसाध्यसा

[illegible]

મ દિગ્ધસાધ્યવ્યતિરેક—મ દિગ્ધસાધનવ્યતિરેક—મ દિગ્ધઉભયવ્યતિરેકનુ વર્ણન—

અર્થ —(૪) 'કપિલ, અસર્વજ્ઞ છે, અક્ષણિક (નિત્ય) એકાતવાદી હોવાથી, જે અસર્વજ્ઞ નથી, તે નિત્ય એકાતવાદી નથી જેમકે, બુદ્ધ

અહી બુદ્ધરૂપ દૃષ્ટાતમા, અસર્વજ્ઞત્વરૂપ સાધ્યના અભાવરૂપ સર્વજ્ઞપણાનો સદેહ હોવાથી બુદ્ધરૂપ દૃષ્ટાત, સદિગ્ધસાધ્ય વ્યતિરેકવાળુ છે

(૫) 'ચૈત્ર, અગ્રાહ્ય વચનવાળો છે, રાગી હોવાથી, જે અગ્રાહ્યવચનવાળો નથી તે રાગી નથી જેમકે, તથાગત (બુદ્ધ) અહી તથાગતરૂપ દૃષ્ટાતમા રાગિત્વરૂપ સાધનના અભાવરૂપ અરાગિપણાનો મશય હોવાથી તથાગતરૂપ દૃષ્ટાત, સદિગ્ધ સાધનવ્યતિરેકવાળુ છે

(૬) 'આ બુધ સર્વજ્ઞ નથી રાગી હોવાથી જે અસર્વજ્ઞ નથી તે રાગી નથી જેમકે બુદ્ધ અહી બુદ્ધરૂપ દૃષ્ટાતમા અસર્વજ્ઞત્વાભાવરૂપ સાધ્યાભાવનો અને રાગિત્વાભાવરૂપ સાધના ભાવનો સશય હોવાથી બુદ્ધરૂપ દૃષ્ટાત, સદિગ્ધસાધ્યસાધન ઉભયવ્યતિરેકવાળુ છ (૨૮+૫૩૯)

चैत्रोऽप्यरागी, वक्तृत्वात् नैव त नैव यथा पाषाणशकलमिति दृष्टाते साध्यसाधनोभयव्यतिरेकस्य सत्त्वेऽपि व्याप्त्या व्यतिरकामिध्येरव्यतिरक ॥ २९ ॥

અવ્યતિરેક વૈધર્મ્યદૃષ્ટાતાભાસનુ વર્ણન—

અર્થ –(૭) 'આ ચત્ર, અરાગી છે, વક્તા હોવાથી, જે અરાગી

નથી તે વચ્ના નથી જેમકે, પત્થરનો ટુકડો અહી પાષાણ શકલરૂપ દષ્ટાતમા સાધ્યાભાવ અને સાધનાભાવના સાહચર્યનું દર્શન હોવા છતા સાધ્યાભાવરૂપ રાગિત્વ અને સાધનાભાવરૂપ વક્તૃત્વાભાવની વ્યાપ્તિની અપ્રસિદ્ધિ-અપ્રતીતિ હોવાથી પાષાણશકલરૂપ દષ્ટાત અવ્યતિરેકરૂપ વૈધર્મ્યદષ્ટાતાભાસ કહેવાય છે (૨૯+૫૪૦)

अनित्यश्शब्द कृतकत्वाद्गगनवदिति दृष्टान्तो व्यतिरेकस्याप्रदर्शनादप्रदर्शितव्यतिरेक तत्रैव यन्कृतक तन्नित्यमित्युक्ते विपरीतव्यतिरेक ॥ ३० ॥

અપ્રદર્શિતવ્યતિરેક અને વિપરીત વ્યતિરેકરૂપ વૈધર્મ્ય દષ્ટાતાભાસનુ વર્ણન-

અર્થ — (૮) ‘શબ્દ અનિત્ય છે, કાર્ય હોવાથી, જેમકે ગગન અહી ગગનરૂપ દષ્ટાત વ્યતિરેકવ્યાપ્તિનુ વચનથી અપ્રકાશન હોવાથી અપ્રદર્શિત વ્યતિરેકવાળુ છે

(૯) શબ્દ અનિત્ય છે કાર્ય હોવાથી’ જે કૃતકત્વ (કાર્યત્વ)ના અભાવવાન્ છે તે અનિત્યત્વાભાવ (નિત્યત્વ) વાન છે જેમકે, ગગન

વૈધર્મ્ય સ્થલમા પહેલા સાધ્યાભાવ દર્શાવીને જ સાધનાભાવ દર્શાવવો જોઈએ પરતુ અહી તેનાથી વિપરીતપણે

એટલે પહેલા સાધનાભાવ દર્શાવી પછી સાધ્યાભાવ દર્શાવેલ હોય ગગનરૂપ દષ્ટાંત, વિપરીતવ્યતિરેકવાળું હોઈ દષ્ટાંતાભાસ કહેલ છે (૩૦+૫૪૧)

पर्वतो वह्निमान् धूमवान् यो धूमवान् स वह्निमान् यथा महानस वह्निमांश्च पर्वतो धूमश्च महानस इत्युपसंहारे उपनयाभास ॥ ३१ ॥

ઉપનયાભાસનું વર્ણન—

અર્થ—દા ત જેમકે, 'પર્વત, વહ્નિવાળો છે, ધૂમ હોવાથી, જે ધૂમવાન્ છે તે વહ્નિમાન્ છે જેમકે, મહાનસ તથા ચાયમ્ વહ્નિવાળો પર્વત અથવા ધૂમવાળું મહાનસ જો કે, સાધ્યના ધર્મીમા હેતુના કથનરૂપ ઉપસહાર, 'ઉપનય' કહેવાય છે પરંતુ ભ્રાંતિથી વહ્નિ આદિરૂપ સાધ્યના કથનરૂપ ઉપસહાર સાધ્યધર્મીરૂપ પર્વત આદિમા કરવો 'ઉપનયાભાસ' કહેવાય છે અથવા તેવી રીતે ધૂમ આદિ હેતુનો સાધ્યધર્મી ભિન્ન મહાનસ આદિમા ઉપસહાર કરવામા 'ઉપનયાભાસ' જાણવો (૩૧+૫૪૨)

तस्मात् तस्माद् धूमवान् पर्वतो वह्निमान् महानसमिति निगमने निगमनाभास इति दिक् । इत्याभासनिरूपण समाप्तश्चानुमानम् ॥ ३२ ॥

નિગમનાભાસનુ વર્ણન—

અર્થ—દા ત જેમકે, 'પર્વત, વહ્નિવાળો છે, ધૂમ

હોવાથી ' જે ધૂમવાળો છે તે અગ્નિવાળો છે જેમકે, મહાનસ તસ્માત્તથેતિ ધૂમવાન્ પર્વત વહ્નિવાળો મહાનસ જોકે સાધ્યધર્મનું સાધ્યધર્મી મા નિગમન કરવુ જોઇએ પરંતુ તેમ કર્યા સિવાય ભ્રાંતિથી સાધનરૂપ ધૂમનું સાધ્યધર્મીરૂપ પર્વત આદિમા અને સાધ્યરૂપ વહ્નિનુ દૃષ્ટાંતધર્મીરૂપ મહાનસ આદિમા જે નિગમન તે ' નિગમનાભાસ ' સમજવો

આ પ્રમાણે પ્રમાણોનુ તેમજ પ્રમાણાભાસોનુ નિરૂપણ સમાપ્ત થતા અનુમાન નિરૂપણ સમાપ્ત થાય છે (૩૨+૫૪૩)

ઇતિ આભાસનિરૂપણ નામક પંચમ કિરણ

आगमनिरूपण
षष्ठ किरण

यथार्थवक्तृवचनसम्भूतमर्थविज्ञानमागम ॥ १ ॥

અર્થ—આગમનુ લક્ષણ-યથાર્થવક્તાએ (કહેલ) રચેલ વચનથી પેદા થયેલ જે અર્થનું વિશિષ્ટ જ્ઞાન તે 'આગમ' કહેવાય છે (૧+૫૪૪)

अर्थविज्ञानहेतुत्वादाप्तशब्दोऽप्यागम उपचारात् यथा गोष्ठे गौरस्ति धर्ममाराध्य परलोकोऽस्तीत्यादय ॥ २ ॥

અર્થ—કારણમા કાર્યના ઉપચારની અપેક્ષાએ અર્થ વિષયક વિજ્ઞાનનો હેતુ હોઈ આપ્તપ્રણીત શબ્દ (વચન) પણ 'આગમ' કહેવાય છે આ શબ્દરૂપ આગમ (૧) લૌકિક (૨) શાસ્ત્રજ એમ બે પ્રકારવાળો હોઇ લૌકિક આગમનુ દૃષ્ટાંત કહે છે કે-

(૧) જેમકે, ગોશાલમા ગાય છે વિગેરે અર્થાત્ આ વાક્ય અને વાક્યજન્ય શાબ્દબોધ 'લૌકિક આગમ' કહેવાય છે

(૨) શાસ્ત્રજ આગમનુ દૃષ્ટાંત-ધર્મ, આરાધવો જોઇએ

પરલોક છે વિગેરે વિગેરે આવા વાકયો અને આવા વાકયોથી પેદા થનાર શાબ્દબોધ 'શાસ્ત્રજ આગમ' કહેવાય છે (૨+૫૪૫)

प्रक्षीणदोषो यथावस्थितार्थपरिज्ञाता यथावस्थितार्थप्ररूपणपटुः यथार्थवक्ता भव द्विविधो लौकिकः पित्रादिर्लोकोत्तरस्तीर्थंकरादि ॥ ३ ॥

યથાર્થવક્તાનુ લક્ષણ–

અર્થ—જે, દોષના અભાવવાળો, (અસાધુશબ્દત્વ આદિ શબ્દદોષ) અયથાર્થત્વાદિરૂપ અર્થદોષ, વાચ્યત્વ-વાચકત્વના અભાવરૂપ શબ્દઅર્થ ઉભયગત દોષ અર્થાત્ શબ્દદોષના અર્થદોષના અને શબ્દ અર્થ ઉભયના દોષના અભાવવાળો પ્રત્યક્ષઆદિ પ્રમાણથી યથાર્થપણાએ વાચ્યરૂપ અર્થનો જ્ઞાતા, યથાર્થ અર્થનો—જે પ્રકારે જ્ઞાન છે તે પ્રકારે ઉપદેશદાતા, અર્થાત્ જે આપ્ત પુરુષ હોય છે તે 'યથાર્થવક્તા' કહેવાય છે આ યથાર્થવક્તા બે પ્રકારનો છે (૧) પિતા વિગેરે, લૌકિક યથાર્થવક્તા કહેવાય છે (૨) તીર્થંકર-ગણધર વિગેરે, લોકોત્તર યથાર્થવક્તા કહેવાય છે (૩+૫૪૬)

शब्दश्च सङ्केतसापेक्षः स्वाभाविकार्थबोधजनकशक्तिमांश्च ॥४॥

આપ્તવચનરૂપ શબ્દનુ લક્ષણ—

અર્થ—સંકેતની અપેક્ષાવાળો (આ પદ, આ અર્થનુ વાચક છે આ પદનો અર્થ વાચ્ય છે આવા વાચ્ય વાચકના નિયમરૂપ સંકેતની અપેક્ષાવાળો) અને યોગ્યતા નામની સ્વા

ભાવિક અર્થબોધના જનકરૂપ શક્તિવાળો 'શબ્દ' કહેવાય છે
(૪+૫૪૭)

वक्तृगुणदोषाभ्याम्स्य याथार्थ्यायाथार्थ्ये ॥ ५ ॥

અર્થ—શબ્દની યથાર્થતા અને અયથાર્થતા, વક્તાના (પુરુષના) કરુણા આદિ ગુણો અને દ્વેષ આદિ દોષોથી ઉત્પન્ન થાય છે અર્થાત્ વક્તાના કરુણાદિ ગુણોથી શબ્દની યથાર્થતા અને વક્તાના દ્વેષાદિદોષોથી શબ્દની અયથાર્થતા જાણવી
(૫+૫૪૮)

सोऽयं शब्दो वर्णपदवाक्यरूपेण त्रिविधः । भाषावर्गणात्मकपरमाणुभारब्धो मूर्तिमानकारादिवर्णः । घटादिसमुदायघटकवर्णानामपि प्रत्येकमर्थवत्त्वमेव । तद्व्यत्ययेऽर्थान्तरगमनात् ॥ ६ ॥

શબ્દનુ વિભાજન–

અર્થ—પૂર્વોક્તસ્વરૂપવાળો આ શબ્દ, વર્ણ પદવાક્યરૂપથી ત્રણ પ્રકારનો છે

(૧) વર્ણરૂપ શબ્દ–આઠપ્રકારની વર્ગણાઓ પૈકી ભાષાને યોગ્ય વર્ગણારૂપ પરમાણુઓથી આરબ્ધ (જન્ય) જે મૂર્તિમાન (રૂપી) અકાર આદિ અક્ષરો, તે વર્ણ કહેવાય છે એવ ઘટ આદિ સમુદાયમા વર્તતા પ્રત્યેક વર્ણો, અર્થવાળા છે કેમકે તેના વ્યત્યયમા (ઉલટાવવામા) બીજા અર્થને પામે છે જેમકે, 'સાક્ષરા' રૂપ સમુદાયનો વ્યત્યય કરવામા આવે તો 'રાક્ષસા' એવો બીજો અર્થ થઈ જાય છે (૬+૫૪૯)

स्वार्थप्रत्यायने शक्तिमान् पदान्तरघटितवर्णापेक्षणरहितः परस्परसहकारिवर्णसंघातः पदम् ॥ ७ ॥

પદરૂપશબ્દનુ લક્ષણ–

અર્થ —પ રૂપશબ્દ–સ્વઅર્થબોધજનક શક્તિવાળો, બીજા પ૦મા રહેલ બીજા વર્ણોની અપેક્ષાવગરનો, અથના બોધજનનમા પરસ્પર સહકારીભાવથી વતતા વર્ણનો આનુપૂર્વીરૂપ સઘાત 'પ૰' કહેવાય છે (૭+૫૫૦)

स्वार्थप्रत्यायने शक्तिमान् वाक्यान्तरघटितपदापेक्षणरहित परस्परसहकारिपदसमूहो वाक्यम् ॥ ८ ॥

અર્થ —વાકયરૂપશબ્દ–પોતાના અથ બોધમા જનનશક્તિવાળો, બીજાવાકયમા રહેલ પદોની અપેક્ષાવગરનો, સ્વ વાકયમા રહેલ પરસ્પર સહકારીપણાએ વ્યવસ્થિતપદોનો સમુદાય 'વાકય' કહેવાય છે (૮+૫૫૧)

अनेकान्तात्मके पदार्थे विधिनिषेधाभ्या प्रवर्तमानोऽयं शब्दस्सप्तभङ्गीं यदानुगच्छति तदैवास्य पूर्णार्थप्रकाशकत्वात् प्रामाण्यम्। घटोऽस्तीत्यादिलौकिकवाक्यानामर्थप्रापकत्वमात्रेण लोकापेक्षया प्रामाण्येऽपि न वास्तविकं प्रामाण्यं, पूर्णार्थप्रकाशकत्वात् सप्तभङ्गीसमनुगमाभावाच्च ॥ ९ ॥

અર્થ — તે આ શબ્દ, પ્રમાણાત્મક અને નયાત્મક હોવાથી બે પ્રકારનો છે–

સપ્તભંગી સમનુગત શબ્દ, પ્રમાણાત્મક બને છે માટે પહેલા સપ્તભંગીના સ્વરૂપનું વર્ણન કરાય છે અનેકાંતરૂપ (અનંતધર્મ વિશિષ્ટ) પદાર્થમાં વિધિ દ્વારા પ્રવર્તતો આ શબ્દ, જ્યારે સપ્તભંગીને અનુસરે છે ત્યારે જ આ શબ્દનું પૂર્ણ અર્થ પ્રકાશકપણું હોઈ પ્રમાણપણું છે જો કે 'ઘડો છે' ઇત્યાદિ લૌકિક વાક્યોનું કિંચિદ્ અર્થ પ્રકાશકપણું જ હોઈ લોકની અપેક્ષાએ પ્રમાણપણું (તદ્વતિ તત્પ્રકારકત્વરૂપ લૌકિક પ્રમાણપણું) હોવા છતાં વાસ્તવિક પ્રમાણપણું નથી, કેમકે, સપ્તભંગીને અનુસરવાપણું નહીં હોઈ પૂર્ણ અર્થનું પ્રકાશકપણું નથી (૯+૫૫૨)

तत्र प्रश्नानुगुणमेकधर्मिविशेष्यकाविरुद्धविधिनिषेधात्मकप्रकारकबोधजनकसप्तवाक्यपर्याप्तसमुदायत्वं सप्तभङ्गीत्वम् ॥ १० ॥

સપ્તભંગીનું લક્ષણ—

અર્થ — પ્રશ્નકારના પ્રશ્નના જ્ઞાનથી જન્ય એકધર્મી (વસ્તુ)ને ઉદ્દેશીને અર્થાત્ એક વસ્તુમાં અવિરુદ્ધ (દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાલભાવની અપેક્ષાએ અવિરુદ્ધ) વિધિ (સત્ત્વ) નિષેધ (અસત્ત્વ) રૂપધર્મપ્રકારવાળા બોધના જનક સાત વાક્યોનો પર્યાપ્ત સમુદાય 'સપ્તભંગી' કહેવાય છે (૧૦+૫૫૩)

वाक्यानि च स्यादस्त्येव घटः, स्यान्नास्त्येव घट, स्यादस्ति नास्ति च घटः, स्यादवक्तव्य एव, स्यादस्ति

चावक्तव्यश्च, स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्च, स्यादस्ति नास्ति चावक्तव्यश्चेति ॥ '' ॥

સાત વાક્યોનુ વર્ણન—

અર્થ — ઘટરૂપ ધર્મીમા, સત્વ અસત્વ આદિ ધર્મની અપેક્ષાએ આ સાત પ્રકારના વાકયો સમજવાના છે

(૧) 'સ્યાત્ (અનેકાન્તવાચક અવ્યય છે,) અસ્તિ (અસ્તિ શબ્દ, અસ્તિત્વધર્મનો મુખ્યતયા વાચક છે) એવ (એવ શબ્દ, નિશ્ચયવાચક છે) ઘટ (સ્યાત્ નાનાધર્મવાળો ઘડો છે જ) અર્થાત્ સ્વદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવવાળા સ્વરૂપની અપેક્ષાએ નાના ધર્મવાળો ઘડો છે જ (બીજા ધર્મોનો પ્રતિષેધ નહી કરનારૂ પ્રધાનતયા વિધિબોધક અવાક્ય જાણવુ)

(૨) 'स्यान्नास्त्येवघट' 'નાનાધર્મવિશિષ્ટ, ઘડો નથી જ' પરરૂપની અપેક્ષાએ નાનાધર્મવિશિષ્ટ ઘટનો પ્રતિષેધ (અભાવ) છે અર્થાત્ ધર્માન્તરનો નિષેધ નહી કરનારૂ પ્રધાન તયા પ્રતિષેધવિષયક બોધજનક આ વાકય જાણવુ

(૩) 'स्यादस्ति नास्ति च घट' નાનાધર્મવિશિષ્ટ ઘડો છે અને નથી' ક્રમસર અપેક્ષિત પ્રધાનભૂત સત્વ અસત્વ વિશિષ્ટ ઘટનુ પ્રતિપાદન આ વાકયમા કરેલ છે અર્થાત્ પ્રધાન તયા ક્રમ અર્પિત વિધિનિષેધબોધક, આ વાકય છે

(૪) ક્રમથી અર્પિત વિધિ-નિષેધની જેમ વક્તા થતા છે તેમ સહઅર્પિત (એકી સાથે બોલવાની અપેક્ષાએ અપેક્ષિત) વિધિનિષેધ ની વક્તવ્યતા કેવી રીતે? આવો સ્વાભાવિક પ્રશ્ન

ઉપસ્થિત થતા સહઅર્પિત વિધિનિષેધની સર્વથા કહેવાની અશક્તિ હોઇ અવ્યક્તવ્યત્વરૂપ ધર્માંતરપ્રતિપાદક વાક્યની આવશ્યકતા છે માટે કહેવાય છે 'स्याद् अवक्तव्य एव 'નાના ધર્મવિશિષ્ટ ઘડો અવક્તવ્ય છે (એકી સાથે શબ્દથી વિધિ-નિષેધનુ પ્રતિપાદન અશક્ય હોઇ અવક્તવ્ય જ છે) આ અવ ક્તવ્યત્વપ્રતિપાદક વાક્ય છે

(૫) 'स्यादूअस्ति चावक्तव्यश्च' 'ક્રમાર્પિત સત્ત્વવાળો ઘડો, સહાર્પિત–વિધિ નિષેધના પ્રતિપાદનમા અશક્ત હોઇ અવક્તવ્ય છે' અહી ક્રમાર્પિતસત્ત્વવિશિષ્ટ સહાર્પિત અવ ક્તવ્યત્વરૂપ ધર્માન્તરનો સ ભવ હોઇ આ પણ વાક્ય આવશ્યક છે ક્રમાર્પિતસત્ત્વવિશિષ્ટ સહાર્પિત અવક્તવ્યત્વબોધક આ વાક્ય છે

(૬) 'स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्च' ક્રમાર્પિત અસત્ત્વવાળો ઘડો, સહાર્પિત વિધિ-નિષેધના પ્રતિપાદનમા અશક્ત હોઇ અવક્તવ્ય છે અહી ક્રમાર્પિત અસત્ત્વવિશિષ્ટ સહાર્પિત અવક્તવ્યત્વરૂપ ધર્માંતરનો સ ભવ હોઇ આ પણ વાક્ય આવશ્યક છે ક્રમાર્પિત અસત્ત્વવિશિષ્ટ સહાર્પિત અવક્તવ્યત્વબોધક આ વાક્ય છે

'स्यादस्ति नास्ति चावक्तव्यश्च' 'નાનાધર્મવિશિષ્ટ ઘડો ક્રમાર્પણની અપેક્ષાએ છે, નથી અને સહાર્પણની અપે ક્ષાએ અવક્તવ્ય છે' ક્રમાર્પિત સત્ત્વાસત્ત્વવિશિષ્ટ સહાર્પિત અવક્તવ્યત્વરૂપ ધર્માંતરની આવશ્યકતા હોઇ આ વાક્ય, સત્ત્વાસત્ત્વવિશિષ્ટ અવક્તવ્યત્વબોધક છે. (૧૧+૫૫૪)

सप्तविधप्रश्नवशात्सप्तवाक्यप्रवृत्तिः, પ્રશ્નાના સપ્ત-

विषत्वं तज्जिज्ञासायास्सप्तधात्वात्, सप्तधात्व जिज्ञासाया सप्तधा सन्नयोदयात्, सन्नयाना सप्तधात्वं तु तद्विषयधर्माणा सप्तधात्वाद्विज्ञेयम् ॥ १२ ॥

સપ્તભંગીના ક્રમનિયમનો વિચાર-

અર્થ —પ્રશ્નકારના સાત પ્રકારના પ્રશ્નોના કારણે તેના પ્રત્યુત્તરરૂપ સાત વાક્યોની પ્રવૃત્તિ છે, સાત પ્રકારની જિજ્ઞાસાના કારણે સાત પ્રકારના પ્રશ્નોની પ્રવૃત્તિ છે, સાત પ્રકારના સંશયોના ઉદયના કારણે સંશયોના નિવારણાથે સાત પ્રકારની જિજ્ઞાસાની પ્રવૃત્તિ છે, સંશય, સવિષયક હોય છે એટલે સંશયોમા વિષયભૂત ધર્મો સાત પ્રકારના હોઈ સાત પ્રકારનાજ સંશયોની પ્રવૃત્તિ છે એમ જાણવું (१२+५५५)

ते च धर्मा कथञ्चित्सत्त्व, कथञ्चिदसत्त्व, क्रमार्पितोभयम्, कथञ्चिदवक्तव्यत्व, कथञ्चित्सत्त्वविशिष्टावक्तव्यत्व, कथञ्चिदसत्त्वविशिष्टावक्तव्यत्व,क्रमार्पितोभयविशिष्टावक्तव्यत्वञ्च ॥ १३ ॥

ધર્મોનો વિભાગ-

અર્થ — સંશયમા વિષયીભૂત ધર્મો-

(૧) કથંચિત સત્ત્વ, (સ્વદ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ ભાવની અપેક્ષાએ સઘળી વસ્તુ સત્ છે) આ વસ્તુધર્મ છે તેના અસ્વીકારમા વસ્તુનું વસ્તુત્વ જ રહેવા ન પામે

(૨) કથંચિત્ અસત્ત્વ, આ પણ, પરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ

વસ્તુધમ છે જેનાથી સર્વપદાર્થોનું પરસ્પર સાંકર્ય દૂર થાય છે

(૩) ક્રમઅર્પિત ઉભયમ્=ક્રમ અર્પિત સત્ત્વઅસત્ત્વરૂપ ઉભયધર્મો જો ક્રમાર્પિત સદ્ અસદ્ ઉભયત્વ ન માનવામા આવે તો ક્રમથી સદ્અસત્ત્વવિકલ્પરાબ્દવ્યવહારનો વિરોધ થાય।

(૪) કથંચિત્ અવક્તાવ્યત્વમ્=એકી સાથે વિધિનિષેધરૂપે અવક્તવ્યત્વરૂપ ધર્મ (સહઅર્પિત અવક્તવ્યત્વરૂપ ધર્મ)

(૫) કથંચિત્ સત્ત્વ વિશિષ્ટ અવક્તાવ્યત્વમ્=ક્રમની અપેક્ષાએ સત્ત્વવિશિષ્ટ સહ (અક્રમ)ની અપેક્ષાએ અવક્તવ્યત્વ રૂપ ધર્મ

(૬) કથંચિત્ અસત્ત્વ વિશિષ્ટ અવક્તાવ્યત્વમ્=ક્રમની અપેક્ષાએ અસત્ત્વવિશિષ્ટ સહ (અક્રમ)ની અપેક્ષાએ અવક્તવ્યત્વ ધર્મ

(૭) ક્રમાપિત ઉભય વિશિષ્ટ અવક્તવ્યત્વમ્=ક્રમની અપેક્ષાએ સત્ત્વઅસત્ત્વરૂપઉભયવિશિષ્ટ સહાપિત અવક્તવ્યત્વરૂપ ધર્મ (૧૩+૫૫૬)

तत्र प्रथमे भङ्गे सत्त्वस्य प्रधानतया मान, द्वितिये ऽसत्त्वस्य प्राधान्येन, तृतीये क्रमार्पितसत्त्वासत्त्वयोश्चतुर्थेऽवक्तव्यत्वस्य, पञ्चमे सत्त्वविशिष्टावक्तव्यत्व, षष्ठेऽसत्त्वविशिष्टावक्तव्यत्वस्य,सप्तम तु क्रमार्पितसत्त्वासत्त्वविशिष्टावक्तव्यत्वस्य। अप्रधानादीनां तु गुणभावेन प्रतीति ॥ १४ ॥

પ્રધાન ગૌણ ભાવથી વિષયનિયમનુ વર્ણન—

અર્થ —સપ્તભગી વાકયમા—

(૧) પ્રથમભગમા, સત્ત્વધર્મનુ પ્રધાનતયા ભાન છે બીજા ધર્મોનુ ગૌણરૂપે ભાન છે

(૨) બીજા ભગમા, અસત્ત્વધર્મનું પ્રધાનતયા ભાન છે બીજા ધર્મોનુ ગૌણરૂપે ભાન છે

(૩) ત્રીજા ભગમા, પ્રધાનતયા ક્રમાર્પિત સત્ત્વઅસત્ત્વરૂપ ઉભયધર્મનુ ભાન છે બીજા ધર્મોનુ ગૌણરૂપે ભાન છે

(૪) ચોથા ભગમા, પ્રધાનતયા અવક્તવ્યત્વરૂપ ધર્મનુ ભાન છે, બીજા ધર્મનુ ગૌણરૂપે ભાન છે

(૫) પાચમા ભગમા, પ્રધાનતયા સત્ત્વવિશિષ્ટ અવક્તવ્યત્વરૂપ ધર્મનું ભાન છે, બીજા ધર્મોનુ ગૌણરૂપે ભાન છે

(૬) છટ્ઠા ભગમા, પ્રધાનતયા અસત્ત્વવિશિષ્ટ અવક્તવ્યત્વરૂપ ધર્મનું ભાન છે બીજા ધર્મોનં ગૌણરૂપે ભાન છે

(૭) સાતમા ભગમા, ક્રમાર્પિત-સત્ત્વ-અસત્ત્વવિશિષ્ટ અવક્તવ્યત્વ ધર્મનું પ્રધાનતયા ભાન છે બીજા ધર્મોનું ગૌણરૂપે ભાન છે (૧૪+૫૫૭)

क्रमार्पितसत्त्वासत्त्वरूपो धर्म कथञ्चित्सत्त्वाद्यपेक्षया भिन्न सत्यत्कघटारादिवर्णविभया घटपदवत् अवक्तव्यत्वञ्च सहार्पिता-स्तित्वनास्तित्वयोरसर्वथा वक्तुमशक्यत्वम् ॥ १५ ॥

અર્થ — પ્રથમ અને દ્વિતીય ધર્મની અપેક્ષાએ ત્રીજા અને ચોથા ધર્મના ભેદનુ સમર્થન—

पितवृत्तित्वैकगुणिगुणत्वैकाधिकरणवृत्तित्वैकसम्बन्धप्रतियोगित्वैकोपकारकत्वैकदेशावच्छिन्नवृत्तित्वैकसंसर्गप्रतियोगित्वैकशब्दवाच्यत्वधर्मैरस्तित्वेनाभिन्ना अनेके ये धर्मास्तदात्मकपदार्थबोधजनकत्वमवीति ॥ १९ ॥

અર્થ — એક પ્રથમભંગમાં આઠ પ્રયોજકોની ઘટના—તે આ પ્રમાણે= સ્યાદ્ અસ્ત્યેવ ઘટ '' નાનાધર્મ વિશિષ્ટ ઘડો છે જ '' ઇત્યાદિ વાક્યમાં અસ્તિત્વ આદિરૂપ એકધર્મ વિષયક બોધજનકત્વ જેમ છે તેમ અર્થાત્ ઘટરૂપ ધર્મીમાં જેમ અસ્તિત્વનામક એકધર્મ છે તેમ

(૧) કાલ વિ ॥ અપેક્ષાએ અભેદવૃત્તિથી અનેક ધર્મો વર્તે છે તેની ઘટના કરે છે કે, જે કાલમાં, જે ઘટાદિમાં, અસ્તિત્વધર્મ છે તે કાલમાં, તે ઘટાદિમાં અનંત પણ ધર્મો રહે છે માટે અસ્તિત્વની સાથે શેષધર્મોનું એકકાલાવચ્છિન્ન એક અધિકરણવૃત્તિત્વ વર્તે છે આ અપેક્ષાએ અસ્તિત્વની સાથે શેષ અનંત ધર્મોનો કાલની અપેક્ષાએ અભેદ છે

(૨) જેમ અસ્તિત્વ, ઘટરૂપ ગુણિનો ગુણ છે તેથી અસ્તિત્વનું સ્વરૂપ ઘટગુણત્વ છે તેમ ઘટરૂપગુણિમાં રહેલ સકલ શેષ ધર્મોનું સ્વરૂપ, એકગુણિગુણત્વ છે તેથી અસ્તિત્વની સાથે સ્વરૂપની અપેક્ષાએ શેષ અનંત ધર્મોનો અભેદ છે

(૩) જેમ અસ્તિત્વરૂપ ધર્મોનો આધાર (અધિકરણ) ઘટ છે તેમ શેષ સમસ્ત ધર્મોનું અધિકરણ ઘટ છે અર્થાત્ સમસ્ત ધર્મોનું પણ એક અધિકરણવૃત્તિત્વ હોઇ અસ્તિત્વની સાથે આ સમસ્ત ધર્મોનો અર્થ (આધાર)ની અપેક્ષાએ અભેદ છે

(૪) જેમ ઘટની સાથે અસ્તિત્વનો કથચિત્ તાદાત્મ્યરૂપ સબધ જે છે તે સબધ, સમસ્ત ધર્મોનો ઘટની સાથે છે અર્થાત્ કથચિત્ તાદાત્મ્યસબધથી અસ્તિત્વઘટમા પ્રતિયોગી (રહે છે) તેમ કથચિત્ તાદાત્મ્ય સબધથી સમસ્ત ધર્મો ઘટમા પ્રતિયોગિ છે (રહેનાર–આધેય) છે તેથી એક સબધ પ્રતિયોગિત્વરૂપ અપેક્ષાએ અસ્તિત્વની સાથે સમસ્તધર્મો અભિન્ન છે માટે સબધની અપેક્ષાએ અભેદ છે

(૫) અસ્તિત્વનો જે અસ્તિત્વપ્રકારક ઘટવિશેષ્યક જ્ઞાન–જનકત્વરૂપ ઉપકાર છે તેજ ઉપકાર, શેષ સમસ્ત ધર્મોનો છે માટે સમસ્ત ધર્મોનુ એક ઉપકારકારકત્વ હોઇ ઉપકારની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વની સાથે સમસ્ત ધર્મો અભિન્ન છે માટે ઉપકારથી અભેદ જાણવો

(૬) જેમ અસ્તિત્વ જે ઘટરૂપ ગુણિરૂપ દેશમાં છે તેજ દેશમા શેષ સકલધર્મો છે માટે અસ્તિત્વની સાથે ગુણિ દેશની અપેક્ષાએ સકલધર્મોનો અભેદ છે

(૭) જે અસ્તિત્વનો ઘટની સાથે એક વસ્તુરૂપે સસગ છે તેજ બીજા સમસ્ત ધર્મોનો પણ છે માટે તે સમસ્ત ધર્મોનુ એક સસગપ્રતિયોગિત્વ હોઇ સસગની અપેક્ષાએ અભેદ જાણવો

(૮) જેમ અસ્તિ શબ્દ, અસ્તિત્વ ધર્મરૂપ વસ્તુનો વાચક છે તેમ શેષ સમસ્ત ધર્માત્મક વસ્તુનો વાચક છે માટે એક શબ્દ વાચ્યત્વ, અસ્તિત્વની સાથે સમસ્ત ધર્મોનું સાધર્મ્ય હોઇ શબ્દની અપેક્ષાએ અભેદ જાણવો

અર્થાત્ જેમ 'સ્યાદ્ અસ્ત્યેવ ઘટ' એ વાક્યમા અસ્તિત્વાત્મક એક ધર્મબોધજનકત્વ છે તેમ કાલ આદિની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વની સાથે અભિન્ન જે અનેક ધર્મો છે તે અનેક ધર્માત્મક પદાર્થબોધજનકત્વ પણ સમજવું (૧૯+૫૬૨)

सम्बन्धे कथञ्चित्तादात्म्यलक्षणेऽभेद: प्रधान, भेदो गौण, संसर्गे त्वभेदो गौणो भेद प्रधानम् । तथा च भेदविशिष्टाभेदस्सम्बन्ध अभेदविशिष्टभेदस्ससर्ग इति विवेकः । अयञ्च पर्यायार्थिकनयस्य गुणभावे द्रव्यार्थिक नयस्य प्रधानभावे युज्यते ॥ ७० ॥

અભેદપ્રયોજક કાલ આદિ આઠમા સબધ અને સસર્ગના ભેદનુ વર્ણન—

અર્થ — (૧) કથચિત્ તાદાત્મ્યરૂપ સબધમા અભેદ, પ્રધાન છે અને ભેદ ગૌણ છે જ્યારે—

(૨) સસર્ગમા અભેદ ગૌણ છે અને ભેદ પ્રધાન છે અર્થાત ભેદવિશિષ્ટ અભેદ, સબધ કહેવાય છે કેમકે, વિશેષણ હોઇ સબધમા ભેદ, ગૌણ છે અને વિશેષ્ય હોઇ સબધમા અભેદ, પ્રધાન છે અભે૦વિશિષ્ટ ભેદ, સસર્ગ કહેવાય છે કેમકે, વિશેષણ હોઇ સસર્ગમા અભેદ ગૌણ છે અને વિશેષ્ય હોઇ સસર્ગમા ભેદ, પ્રધાન છે, એમ વિવેક અહી સમજવો

વળી પૂર્વે ઘટાવેલ આ સકલાદેશબોધ, પર્યાયનયના ગુણભાવમા અને દ્રવ્યાર્થિકનયના પ્રધાનભાવમા યુક્તિયુક્ત

છે (અભેદવૃત્તિથી પર્યાયાર્થિકનય, ધર્મીને (દ્રવ્યને) ગૌણ કરીને ધર્માત્મક પર્યાયના પ્રાધાન્યને દર્શાવે છે જ્યારે દ્રવ્યાર્થિકનય, પર્યાયોને ગૌણ કરી ધર્મી (દ્રવ્ય) માત્રના પ્રાધાન્યને દર્શાવે છે (૨૦+૫૬૩)

द्रव्यार्थिकनयस्य गौणत्वे पर्यायार्थिकस्य प्राधान्ये त्वभेदोपचारः कार्योऽभेदासम्भवात् ॥ २१ ॥

અર્થ — દ્રવ્યાર્થિકનય (મુખ્ય અભેદ વૃત્તિ સમર્થક દ્રવ્યાર્થિકનય)ના ગૌણપણામાં અને મુખ્યભેદસમર્થક પર્યાયાર્થિકનયના પ્રધાનપણામાં અભેદ ઉપચાર કરવો અર્થાત્ અભેદ ઉપચાર કરી સકલાદેશના લક્ષણનો સમન્વય કરવો કેમકે, અભેદ-અભેદ વૃત્તિનો અસંભવ છે (૨૧+૫૬૪)

तथाहि नैकत्रैकदा निरुद्धनानागुणानाममेदसम्भवो धर्मिभेदात् । नापि स्वरूपेण, प्रतिगुण स्वरूपभेदात् नाप्यर्थेन, स्वाधारस्यापि भेदात्, नवा सम्बन्धेन सम्बन्धिभेदेन सम्बन्धभेदात्, नाप्युपकारेण, तत्तज्ज्ञप्तिनाना भेदात्, नापि गुणिदेशेन, तस्यापि प्रतिगुणमनेकत्वात् नापि संसर्गेण, संसर्गिभेदेन भेदात्, नापि शब्देन, अर्थभेदेन तस्य भेदादिति । तस्मादभेदमुपचर्य तद्धर्मामिन्नानेकप्रकारद्धर्मात्मकवस्तुबोधजनकत्वं वाक्यानामिति ॥ २२ ॥

પર્યાયાર્થિકનયની અપેક્ષાએ અભેદના અભ્ભવનું વર્ણન-

અર્થ -(૧) કાલની અપેક્ષાએ ભેદ=એકકાલમાં એક આધા

રમા પરસ્પર વિરુદ્ધ વિવિધગુણોનો સભવ હોઇ મુખ્યવયા આ ભેદનો સભવ નથી કેમકે ધર્મિનો ભેદ છે અર્થાત પર્યાયભેદથી પર્યાયીનો ભેદ, આવશ્યક છે

(૨) સ્વરૂપની અપેક્ષાએ ભેદ=સ્વરૂપની અપેક્ષાએ વિરુદ્ધ નાના ગુણોના અભેદનો સભવ નથી તે તે ગુણોના સ્વસ્વરૂપનો ભેદ હોવાથી ગુણભેદથી ગુણિભેદની આવશ્યકતા હોઇ વસ્તુભેદથી પ્રત્યેકગુણમા સ્વગુણત્વનો ભેદ હોવાથી સ્વરૂપનો ભેદ અહી સમજવો

(૩) અર્થની અપેક્ષાએ ભેદ=અર્થ (અધિકરણ)ની અપે ક્ષાએ વિરુદ્ધ નાનાગુણોનો અભેદનો સભવ નથી કેમકે, પોતાના (ગુણોના) આધારનો પણ ભેદ છે અનેકગુણનો આશ્રય, અનેક હોય છે

(૪) સબધની અપેક્ષાએ ભેદ=સબધની અપેક્ષાએ વિરુદ્ધ નાના ગુણોનો અભેદનો સભવ નથી કેમકે, સબ ધીના ભેદથી (આધાર આધેયના ભેદથી) સબધનો ભેદ છે (ઘટ ભૂતલ સયોગથી પટભૂતલસયોગનો ભેદ પ્રસિદ્ધ છે)

(૫) ઉપકારની અપેક્ષાએ ભેદ=ઉપકારની અપેક્ષાએ વિરુ દ્ધ નાના ગુણોના અભેદનો સભવ નથી કેમકે, તે તે ગુણ જન્ય જ્ઞાનોનો ભેદ છે વિષયભેદથી જ્ઞાનભેદની આવશ્યકતા હોઇ તે તે ગુણવિષયક જ્ઞાનોનો ભેદ હોઈ ગુણોના એક ઉપકારકપણુ નથી

(૬) ગુણિદેશની અપેક્ષાએ ભેદ=ગુણિદેશની અપેક્ષાએ

વિરુદ્ધ નાના ગુણોના અભેદનો સભવ નથી કેમકે, ગુણિ દેશનુ પણ ગુણો ગુણે-ગુણદીઠ, અનેકપણે છે

(૭) સસગની અપેક્ષાએ ભેદ-સસર્ગની અપેક્ષાએ વિરુદ્ધ નાના ગુણોનો અભેદનો સભવ નથી કેમકે, સસર્ગીના ભેદથી સસગનો ભેદ છે

(૮) શબ્દની અપેક્ષાએ ભેદ=શબ્દની અપેક્ષાએ વિરુદ્ધ નાના ગુણોનો અભેદનો સભવ નથી કેમકે, અર્થ-વાચ્ય ભેદથી શબ્દનો ભેદ છે

પર્યાયાર્થિક નયની પ્રધાનતાથી અભે૦ વૃત્તિનો અસભવ હોઇ અભેદનો આરોપ કરી, અસ્તિત્વ ધર્માત્મક વસ્તુ બોધ જનક વાક્ય પણ, અસ્તિત્વ ધર્મભિન્ન અનેક સકલ ધર્માત્મક વસ્તુ બોધજનક સમજવું (૨૨+૫૬૫)

घटस्स्याद्स्त्येवेति प्रथम वाक्यमितरधर्मावितिषत्तुत्वेन विधिविषयकबोध जनयति अत्र स्याच्छब्दोऽभेदमाधान्ये नाभेदोपचारण वा मामा यतोऽनन्तधर्मत्व तमाह, अस्तिशब्दो ऽस्तित्वधमरन्तमाह, एवकारोऽयोगव्यवच्छेदमाह, तथा चाभे दमाधान्येनाभेदोपचारेण वा सामा यतोऽनन्तधर्मात्मको घट प्रतियोग्यसमानाधिकरणघटत्वसमानाधिकरणा प्तामावाप्रति योगिस्त्वद्रव्याद्यवच्छि नास्तित्ववानिति बोध ॥२३॥

અર્થ — (૧) 'ઘટ સ્યાદ્ અસ્ત્યેવ' 'નાનાધર્મવિશિષ્ટ ઘડો છે જ' આવું પ્રથમ વાક્ય, બીજા ધર્મોના અનિષેધ દ્વારા

વિધિવિષયક બોધનુ જનક થાય છે અહી સ્યાત્ શબ્દ, અભે
દની પ્રધાનતાથી કે અભેદ ઉપચારથી સામાન્ય રીતે અનત
ધર્મવાળો ઘટ છે એમ જણાવે છે અસ્તિ શબ્દ, મુખ્યતયા
વિધિરૂપ અસ્તિત્વ ધર્મવાળો ઘટ છે એમ દર્શાવે છે એવકાર,
અયોગ વ્યવચ્છેદને જણાવે છે (ઉદ્દેશ્યતાવચ્છેદક સમાનાધિ
કરણાભાવાપ્રતિયોગિત્વ, અયોગવ્યવચ્છેદનુ લક્ષણ છે 'ઘટ
અસ્ત્યેવ' અહીં ઉદ્દેશ, ઘટ છે અને વિધેય, અસ્તિત્વ છે
તથા ચ ઉદ્દેશ્યતાવચ્છેદક જે ઘટત્વ છે ઘટત્વવાળા ઘટમા રહે
નાર જે અભાવ પટ આદિનો અભાવ લઇ શકાય પરતુ
અસ્તિત્વનો અભાવ લઈ શકાય નહી કેમકે તે ઘટમા અસ્તિત્વ
રહે છે પટ આદિના અભાવનો પ્રતિયોગી પટ આદિ છે અને
અપ્રતિયોગી અસ્તિત્વ છે અને અસ્તિત્વમા અપ્રતિયોગિત્વ છે
એમ લક્ષણ સમન્વય જાણવો) તથા ચ અભેદની પ્રધાનતાથી
કે અભેદ ઉપચારથી સામાન્યત અનત ધર્માત્મક ઘડો પ્રતિ
યોગી (પગાભાવપ્રતિયોગી પટ) ન અસમાનાધિકરણ (પટમા
નહીં રહેનાર) એવા ઘટત્વનુ સમાનાધિકરણ (ઘટમાં રહેનાર)
અત્યતાભાવાપ્રતિયોગી (પટાદિ અભાવનુ અપ્રતિયોગી) સ્વદ્ર
વ્યાદિરૂપ સ્વરૂપની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વવાળો છે, આ પ્રમાણે
બોધ થાય છે (૨૩+૫૬૬)

घटस्स्या नास्त्येवेति द्वितीय वाक्यमन्यधर्मार्पितेषमु-
खेन निषधविषयक बोध जनयति, अत्रापि तादृशो घट प्रति
योग्यसमानाधिकरणघटत्वसमानाधिकरणा यन्ताभावाप्रतियो-
गिपरद्रव्याद्यवच्छिन्ननास्तित्ववानिति बोध' ॥२४॥

અર્થ — (૨) 'ઘટ સ્યા નાસ્ત્યેવ' નાના ધમ વાળો ઘડો નથી જ' આવુ બીજુ વાકય, બીજા બધા ધર્મોના અનિષેધ દ્વારા, નિષેધવિષયક બોધનુ જનક થાય છે અહીં પણ તેવો ઘડો, પ્રતિયોગીના અસમાનાધિકરણ ઘટત્વના સમાનાધિકરણ, અભાવ અપ્રતિયોગી એવા પરદ્રવ્યાદિરૂપ પરરૂપની અપેક્ષાએ નાસ્તિત્વવાળો છે એમ બોધ સમજવો (૨૪+૫૬૭)

स्यादस्ति नास्ति च घट इति तृतीय वाक्य तादृशे घटे क्रमार्पितस्वपररूपाद्यवच्छिन्नास्तित्वनास्तित्वावच्छिन्नत्व बोधयति, तथा च तादृशो घट प्रतियोग्यसमानाधिकरण घटत्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिक्रमार्पितस्वपररूपाद्यवच्छिन्नास्तित्वनास्तित्वोभयधर्मवानिति बोध ॥२५॥

અર્થ — (૩) 'સ્યાદ્ અસ્તિ નાસ્તિ ચ ઘટ ' નાના ધમ વાળો ઘડો છે અને નથી' આવું ત્રીજુ વાકય, તેવા ઘડામા ક્રમ અર્પિત સ્વરૂપની અને પરરૂપની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વના સ્તિત્વ વિશિષ્ટતાનો બોધ કરે છે તથા ચ-તેવો ઘડો, પ્રતિ યોગી અસમાનાધિકરણ ઘટત્વ સમાનાધિકરણ—અત્યતાભાવ અપ્રતિયોગિ એવા ક્રમઅર્પિતસ્વરૂપ-પરરૂપની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વરૂપ ઉભય ધમ વાળો છે, એમ બોધ જાણવો (૨૫+૫૬૮)

स्यादवक्तव्य एव घट इति चतुर्थ वाक्य युगपत्स्वपर रूपादीनामर्पणे वस्तु न कनापि शब्देन वाच्यमिति बोध यति, तथा च तादृशो घट सत्त्वादिरूपेण ऽवक्तव्य एव

मन युगपत्प्रधानभूतसत्त्वासत्त्वोभयरूपणप्रतियोग्यसमानाधिक-
रणघटत्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोग्यवक्तव्यत्ववानिति बोध'
॥२६॥

અર્થ — (૪) સ્યાદ્ અવક્તવ્ય એવ ઘટ ' 'નાના ધર્મ વાળો ઘડો અવક્તવ્ય જ છે ' આવું ચોથુ વાક્ય, યુગપત્ (એક પદથી) પ્રધાનતાથી કે ગૌણથી સ્વરૂપ-પરરૂપની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વના પ્રતિપાદનમા કોઈપણ વચનનું સામાર્થ્ય નહીં હોવાથી એકી સાથે સત્ત્વ-અસત્ત્વથી ઘટ આદિ વસ્તુ અવક્તવ્ય છે એવો બોધ કરે છે તથા ચ-તેવો ઘડો, સત્ત્વ આદિ રૂપથી વક્તવ્ય જ હોવા છતા યુગપત્ (એક પદથી) પ્રધાનભૂત સત્ત્વઅસત્ત્વ ઉભયરૂપે પ્રતિયોગી અસમાનાધિકરણ-ઘટત્વ સમ નાધિકરણ અભાવ અપ્રતિયોગી અવક્ત વ વાળો છે, એમ બોધ થાય છે (૨૬+૫૬૮)

स्यादस्ति चावक्तव्यश्च घट इति पञ्चमवाक्येन स्वद्रव्याद्यपेक्षयाऽस्तित्वविशिष्टो युगपत्स्वपरद्रव्याद्यपेक्षयाऽवक्तव्यत्व-विशिष्टो घटो बो यते तथा चाभेदप्राधान्येनाभेदोपचारेण वा नाना धर्मात्मको घट प्रतियोग्यसमानाधिकर-णघटत्वसमानाधिकरणात्य ताभावाप्रतियोगिस्वद्रव्याद्यवच्छि-न्नास्तित्वविशिष्टयुगपत् स्वपरद्रव्याद्यवच्छिन्नसत्त्वासत्त्वोभयविष-यक्तावक्तव्यत्ववानिति बोध ॥२७॥

અર્થ — (૫) 'સ્યાદ્ અસ્તિ ચાવક્તવ્યશ્ચ ઘટ ' 'નાના ધમ વાળો ઘડો છે અને અવક્તવ્ય પણ છે ' આવા પાચમા

વાકયથી, સ્વદ્રવ્યાદિરૂપ સ્વરૂપની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વવિશિષ્ટ ઘડો, યુગપદ્ (એક પદથી) સ્વપર દ્રવ્યાદિ અપેક્ષાએ અવ ક્તવ્યત્વ વિશિષ્ટ છે એમ બોધ થાય છે

તથાચ અભેદની પ્રધાનતાથી કે અભેદ ઉપચારથી સામાન્યત અનત ધર્માત્મક ઘડો, પ્રતિયોગિ અસમાનાધિકરણ ઘટત્વ સમાનાધિકરણ અત્યતાભાવ અપ્રતિયોગિ એવા સ્વદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વ વિશિષ્ટ-યુગપત્ સ્વપર દ્રવ્યાદિની અપે ક્ષાએ સત્વઅસત્વ વિષયક અવક્તવ્યત્વવાળો છે એમ બોધ જાણવો (૨૭+૫૭૦)

स्या नास्ति चावक्तव्यश्चेति षष्ठ वाक्य परद्रव्याद्यपेक्षया नास्तित्वविशिष्ट युगप प्राधान्येन स्वपरद्रव्याद्यपेक्षयाऽवक्तव्य त्वविशिष्ट घट प्रतिपादयति । तथा च तादृशो घट प्रति योग्यसमानाधिकरणघटत्वसमानाधिकरणात्य ताभावाप्रतियो-गिपरद्रव्याद्यवच्छि ननास्तित्वविशिष्टयुगप स्वपरद्रव्याद्यवच्छि न्नसत्त्वासत्वविषयकावक्तव्यत्वानिति बोध ॥२८॥

અર્થ — (૬) 'સ્યાન્નાસ્તિ ચાવક્તવ્યશ્ચ' નાના ધર્મ વાળો ઘડો નથી અને અવક્તવ્ય પણ છે' આવુ છટ્ઠુ વાકય, પરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ નાસ્તિત્વવાળો ઘડો, યુગપત્ પ્રધાનતાથી સ્વપર દ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ અવક્તવ્યત્વ વિશિષ્ટ છે એમ દર્શાવે છે તથા ચ તેવો ઘડો પ્રતિયોગિ અસમાનાધિકરણ ઘટત્વસમાનાધિકરણ અત્યતાભાવઅપ્રતિયોગી એવા પર દ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ [illegible]ત્વવિશિષ્ટ-યુગપત સ્વપર દ્ર ય

દિની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વ વિષયક અવક્તવ્યત્વવાળો છે એમ બોધ થાય છે (૨૮+૫૭૧)

स्यादस्ति नास्ति चावक्तव्यश्च घट इति सप्तम वाक्यन्तु क्रमार्पितस्वपरद्रव्यादीन सहार्पितस्वपरद्रव्यादीनाश्रित्यास्तित्व नास्तित्वविशिष्टावक्तव्यत्ववद्घटमाह । तथा च तादृशो घट प्रतियोग्यसमानाधिकरणघटत्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिक्रमार्पितस्वपरद्रव्याद्यवच्छिन्नास्तित्वनास्तित्वोभयविशिष्टसहार्पितस्वपरद्रव्याद्यवच्छिन्न नास्तित्वनास्तित्वोभयधर्मविषयकावक्तव्यत्ववान् घट इति बोध ॥२९॥

અર્થ — (૭) 'સ્યાદ્ અસ્તિ નાસ્તિ ચાવક્તવ્યશ્ચ ઘટ' 'નાના ધર્મવાળો ઘડો છે અને નથી અને અવક્તવ્ય પણ છે' આવું સાતમુ વાક્ય તો, ક્રમ અર્પિત સ્વપર દ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વ નાસ્તિત્વ વિશિષ્ટ ઘડો, સહ અર્પિત (યુગપત્) સ્વપર દ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ અવક્તવ્યત્વવાળો છે એમ દર્શાવે છે

તથા ચ તેવો ઘડો, પ્રતિયોગિ અસમાનાધિકરણઘટત્વસમાનાધિકરણ અત્યન્તાભાવઅપ્રતિયોગી એવા ક્રમઅર્પિતસ્વપરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વનાસ્તિત્વઉભયવિશિષ્ટ સહઅર્પિત સ્વપરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વનાસ્તિત્વઉભયધર્મવિષયક અવક્તવ્યત્વવાળો છે એમ બોધ જાણવો.

अत्र सर्वत्र घटस्य स्वरूपमस्ति घट इति ज्ञानीयप्रकारताश्रयान्यूनानतिप्रसक्त घटत्वमेव, तादृशप्रकारतानाश्रय विशेष्यावृत्ति च पटत्वादिक पररूप, न तु तद्भिन्नत्वमात्र,

द्रव्यत्वादीना पररूपत्वापत्ते घटादीनाञ्च पररूपादिनापि सत्त्वे पदार्थत्वव्याघातप्रसङ्ग, स्वपररूपग्रहणव्यवच्छेदाभ्या हि पदार्थत्व व्यवस्थाप्यम् ॥१०॥

ઘટમા રહેલ ભાવની અપેક્ષાએ આદિમા સ્વરૂપ અને પરરૂપનુ વિવેચન–

અર્થ —પૂર્વે કહેલ સઘળા–સાતેય ભગોમા ઘટનુ સ્વરૂપ 'ઘટ છે' આ જ્ઞાનથી નિરૂપિત પ્રકારતાનો આશ્રય (વિશેષણનો આધાર ધર્મ) ઘટરૂપ વિશેષ્યમા રહેલ હોય અર્થાત્ ઘટમા જ રહે અને ઘટ સિવાય બીજામા નહી રહે એવો અસાધારણ ધર્મ 'ઘટત્વ' એ ઘટનુ સ્વરૂપ છે

ઘટનુ પરરૂપ= અસ્તિ ઘટ ' આવા જ્ઞાનથી નિરૂપિત પ્રકારતાનો અનાશ્રય પટત્વ આદિ જે છે તે વિશેષ્ય એવા ઘટમા રહેતા નથી માટે ઘટનુ પરરૂપ 'પટત્વ' આદિ છે પરતુ ઘટત્વભિન્નત્વજ, પરરૂપ કહેવાય નહિ કેમકે, દ્રવ્યત્વ આદિમા પરરૂપપણાની આપત્તિ પ્રાપ્તિ થઇ જાય! માટે તાદશપ્રકારતાનો અનાશ્રય જે હોય અને વિશેષ્યમા અવૃત્તિ જે હોય તે પટત્વઆદિ પરરૂપ કહેવાય વળી જો ઘટ આદિમા પરરૂપઆદિની અપેક્ષાએ સત્ત્વ માનવામા આવે તો પદાર્થત્વના વ્યાઘાતનો પ્રસગ ઉભો થાય!

ઘટ આદિ આત્મકપણુ, સ્વસ્વભાવઆદિરૂપથી ગ્રહણદ્વારા પરસ્વભાવઆદિથી વ્યવચ્છેદદ્વારા સભવે છે બીજી રીતે નહીં માટે સ્વરૂપના ગ્રહણદ્વારા અને પરરૂપના વ્યવચ્છેદદ્વારા પદાર્થનુ પદાર્થત્વ, વ્યવસ્થાને યોગ્ય છે (૩૦+૫૭૩)

एवं तन्निष्ठा: स्थौल्यादिधर्मवर्त्तमानकालीनपर्यायपृथुबुध्नोदराद्याकाररूपादिगुणघटक्रियाकर्तृत्वादयस्स्वरूपा अन्ये पररूपा ज्ञेयाः ॥११॥

પોતામા રહેલ ઘટત્વરૂપઅસાધારણ ધર્મરૂપ, ઘટનુ સ્વરૂપ કહ્યા બાદ હમણા બીજાપણ ઘટના સ્વરૂપોનુ અને પરરૂપોનુ વર્ણન—

અર્થ —આ પ્રમાણે ઘટમા રહેલ, સ્થૌલ્યઆદિ ધર્મો-વર્તમાનકાલીન પર્યાય-વિશેષો પૃથુબુધ્નોદરઆદિ આકારો રૂપઆદિ ગુણો-ઘટનક્રિયાકર્તૃત્વવિગેરે સ્વરૂપો છે તે સ્વરૂપથી ભિન્ન-બીજા ધર્મો પરરૂપો છે અર્થાત્ (૧) સ્થૂલતા આદિ સ્વરૂપો અને કૃશતાઆદિ પરરૂપો

(૨) ઋજુસૂત્રનયની અપેક્ષાએ વર્તમાનક્ષણવૃત્તિ ઘટ પર્યાય, ઘટનુ સ્વરૂપ છે અને અતીત અનાગત ક્ષણવૃત્તિ ઘટ-પર્યાયો પરરૂપ છે

(૩) ઘટમા વર્તતો તળીયેથી અને વચ્ચેથી પહોળાઈવાળો આકાર-ગોળાકાર તે ઘટનુ સ્વરૂપ છે એનાથી બીજો આકાર પરરૂપ છે

(૪) રૂપવિશિષ્ટ ઘડો, આખથી દેખાય છે આવો વ્યવહાર હોઈ રૂપદ્વારા ઘટનું જ્ઞાન થાય છે માટે રૂપ વિગેરે ગુણો, ઘટનુ સ્વરૂપ છે, રસઆદિ ગુણો પરરૂપ છે

(૫) પાણી લાવવુ, જલ ધારી રાખવું વગેરે ઘટનક્રિયા-

કરનાર હોઈ ઘડામા ઘટનક્રિયા કર્તૃત્વ, સ્વરૂપ છે એનાથી ભિન્ન પરરૂપ છે (૩૧+૫૭૪)

एव शुम्य मृद्द्रव्य घटस्य स्वरूप, तद्भिन्न स्वर्णादि, परद्रव्यम्, तद्रूपेणापि घटादीना सत्त्वे द्रव्यस्य प्रतिनियमो न स्यात् ॥३२॥

દ્રવ્યની અપેક્ષાએ સ્વરૂપ અને પરરૂપની વ્યવસ્થા—

અર્થ — આ પ્રમાણે શુદ્ધ મૃદ્ (માટીરૂપ) દ્રવ્ય, ઘડાનું સ્વરૂપ છે, માટીરૂપ દ્રવ્યથી ભિન્ન સોનુ-પાણી વિગેરે પરદ્રવ્ય છે એનાચ માટીરૂપ કે પાર્થિવત્વરૂપ સ્વદ્રવ્યથી ઘડો છે અને સોનુ, પાણી વિગેરે પરદ્રવ્યથી ઘડો નથી જો પરદ્રવ્યની અપેક્ષાએ પણ ઘટ આદિ છે એમ માનવામા આવે તો ઇતરેતર -અન્યોઽન્યરૂપની આપત્તિ-પ્રાપ્તિ થવાથી 'આ માટીનો ઘડો છે' ઇત્યાદિ દ્રવ્યનો નિયમ-વિવેક-વ્યવસ્થા ન થાય (૩૨+૫૭૫)

एव घटस्य निज क्षेत्र भूतलादि, परक्षेत्र तद्भिन्न कुड्यादि, स्वक्षेत्र इव परक्षेत्रेऽपि सत्त्वे क्षेत्रनियमानुपपत्तिप्रसङ्ग ॥३३॥

ક્ષેત્રકૃત સ્વરૂપ-પરરૂપ વ્યવસ્થા—

અર્થ — આ પ્રમાણે ઘટનું પોતાનુ ક્ષેત્ર-આધાર ભૂતલ આદિ છે અને પરક્ષેત્ર-ભૂતલ આદિથી ભિન્ન ભીત વિગેરે છે જો સ્વક્ષેત્રમા જેમ છે તેમ પરક્ષેત્રમા છે એમ માનવામા આવે તો 'આજ ક્ષેત્રમાં ઘડો છે તે ક્ષેત્રમા ઘડો નથી' આવા ક્ષેત્રના

નિયમોનો ભગ થાય! અર્થાત્ ક્ષેત્રનિયમના અભાવનો પ્રસગ થાય! (૩૩+૫૭૮)

एव वर्त्तमानकाल एव घटस्य काल, तद्भिन्नातीतादि परकाल: स्वकालवत्परकालेऽपि घटस्य सत्त्वे कालप्रतिनियमानुपपत्ति' प्रसज्येत । इति सप्तभङ्गीनिरूपणम् ॥१४॥

કાલકૃત સ્વરૂપ-પરરૂપ વિભાગ—

અર્થ— આ પ્રમાણે વર્તમાનકાલ એજ ઘટનો સ્વકાલ છે, તેનાથી ભિન્ન-અતીત અનાગતકાલ પરકાલ છે સ્વકાલમા જેમ ઘડો છે તેમ પરકાલમા પણ ઘડો છે એમ માનવામા આવે તો 'આ ચાલુ કાલમા ઘડો છે અતીત આદિ કાલમા ઘડો નથી' એવો નિયત કાલનો વ્યવહાર ન થાય! અર્થાત કાલના નિયમના અભાવનો પ્રસગ થાય!

(ભાવની અપેક્ષાએ ઘડાનો પીતવર્ણ (પીળોરગ) સ્વભાવ છે તેનાથી ભિન્ન શ્યામવર્ણ (કાળોરગ) પરભાવ છે જેમ સ્વભાવમા ઘડો છે તેમ પરભાવમા ઘડો છે એમ માનવામા આવે તો આ સ્વભાવમા જ ઘડો છે પરભાવમા ઘડો નથી એવા ભાવના નિયમનો અભાવનો પ્રસગ થાય! એમ બીજા સ્થાનમા સમજાવેલુ અહી સમજવુ)

આ પ્રમાણે સપ્તભગીનુ નિરૂપણ સમાપ્ત થાય છે (૩૪+૫૭૭)

अनाप्तपुरुषप्रणीतवचनसम्भूतमयथार्थशाब्दज्ञानमाग-

माभास, तद्वचनमप्यागमाभास । समाप्तमागमनिरूपणम् ॥१५॥

આગમાભાસનુ વર્ણન—

અર્થ — અનાપ્ત પુરૂષે (અયથાથ વક્તાએ) કહેલ કે રચેલ વચનથી પેદા થયેલ જે અયથાર્થ શબ્દજ્ઞાન તે 'આગમાભાસ' કહેવાય છે અયથાર્થ વક્તાનું વચન-અયથાથ જ્ઞાનજનક વાકય પણ કારણમા કાર્ય ઉપચારની અપેક્ષાએ 'આગમાભાસ' કહેવાય છે

આ પ્રમાણે આગમનુ નિરૂપણ સમાપ્ત થાય છે (૩૫+૫૭૮)

ઇતિ આગમ નિરૂપણ નામક છટ્ઠુ કિરણ

प्रमाणप्रामाण्यनामकः सप्तमकिरण.

ज्ञानस्य प्रामाण्यं प्रमेयाव्यभिचारित्वमेव । स्वातिरिक्त-ग्राह्यापेक्षया प्रमेयव्यभिचारित्वं ज्ञानस्याप्रामाण्यं, सर्वन्तु स्वा-पेक्षया प्रमाणमेव बाह्यार्थापेक्षया तु किञ्चित्प्रमाणं किञ्चिदप्र-माणम् ॥१॥

અર્થ — જ્ઞાનનું પ્રમાણપણું (જ્ઞાનના પોતાનામાં રહેલ પ્રમાણપણું) એટલે પ્રમેય (પ્રમા–યથાર્થ નિર્ણયના વિષયરૂપ પદાર્થ)ની સાથે અવ્યભિચારિપણું (અવિસંવાદિતા–સંવાદિતા) જ સમજવું

જ્ઞાનનું અપ્રમાણપણું એટલે સ્વસંવેદનભિન્નગ્રાહ્ય (બાહ્ય પદાર્થ)ની અપેક્ષાએ પ્રમેય (જ્ઞેય)ની સાથે વ્યભિચારિપણું (વિસંવાદિતા) જ સમજવું

વળી સર્વજ્ઞાન (તમામ જાતિનું જ્ઞાન)ના સ્વસંવેદનનું કથંચિત્ પ્રમાણપણું હોઈ સ્વઅપેક્ષાએ, સર્વજ્ઞાન પ્રમાણરૂપ જ છે અને બાહ્ય પદાર્થની અપેક્ષાએ જ કિંચિતજ્ઞાન (કોઈ જ્ઞાન) પ્રમાણરૂપ, હોય છે અને કિંચિતજ્ઞાન (કોઈક જ્ઞાન) પ્રમાણઆભાસરૂપ અપ્રમાણરૂપ હોય છે

તથાચ સઘળા જ્ઞાનમા સ્વરૂપમા પ્રામાણ્ય અનાવૃત્ત જ છે બાહ્ય અર્થ મા અનિયત ક્ષયોપશમ છે આમ સ્વભાવની કલ્પ નાથી કોઈ વિરોધ નહીં આવે આથી જ્ઞાનમાત્ર, સ્વઅપેક્ષાએ, સ્વસ વેદનરૂપ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે (૧+૫૭૯)

प्रामाण्याप्रामाण्ये च स्वकारणवृत्तिगुणदोषापेक्षयोत्पत्तौ परत एव ॥२॥

ઉત્પત્તિ વિષયમા પરત એવ પ્રામાણ્ય અપ્રામાણ્યનુ વર્ણન—

અર્થ — પોતાના જ્ઞાનનુ જે કારણ–ચક્ષુ આદિ કારણ સમુદાય છે તેમા રહેલ જે ગુણ છે તેની અપેક્ષાએ પ્રામાણ્ય અને જે દોષ છે તેની અપેક્ષાએ અપ્રામાણ્ય થાય છે એટલે પરની અપેક્ષાએ ઉત્પન્ન થતા હોવાથી ઉત્પત્તિવિષયમા તે પ્રામાણ્ય અને અપ્રામાણ્ય પરથી જ થાય છે એમ સમજવુ તેથી અર્થ ગત તથાભાવપ્રકાશત્વરૂપ પ્રામાણ્યની, સ્વજ્ઞાનરૂપ કારણથી ભિન્નગુણની અપેક્ષા નહી રાખનાર હોઈ સ્વથીજ ઉત્પત્તિ છે (૨+૫૮૦)

ज्ञप्तौ त्वनभ्यासदशापन्ने परतोऽभ्यासदशापन्ने च स्वत एवेति ॥३॥

અર્થ —(સ્વરૂપજ્ઞાનગતપ્રામાણ્યની) જ્ઞપ્તિ વિષયમા તો અભ્યાસદશાવિશિષ્ટ જ્ઞાનમા સ્વની અપેક્ષાએ અનભ્યાસદશા સપન્ન જ્ઞાનમા પરની અપેક્ષાએ પ્રામાણ્ય અપ્રામાણ્ય (નો બોધ) થાય છે તથા ચ પ્રામાણ્ય અને અપ્રમાણ્ય (નો બોધ)

कनककङ्कणादिपरिणामेषु काञ्चनमिति प्रतीतिसाक्षिक काञ्चनद्रव्यम् ॥६॥

ઊર્ધ્વતા સામાન્યનુ વર્ણન—

અર્થ — પૂર્વ પરિણામ (પર્યાય) રૂપ કટક અને ઉત્તર પરિણામરૂપ કકણમા અર્થાત્ પૂર્વ ઉત્તર પરિણામમા અનુગામિ સાધારણ એક દ્રવ્ય, ત્રણેય કાલમા અનુયાયી જે વસ્તુનો અશ છે તે દ્રવ્ય 'ઊર્ધ્વતા સામાન્ય' કહેવાય છે દા ત જેમકે, કટક, કકણ આદિ પરિણામોમા 'કાચન-કાચન' આવી પ્રતીતિ, જેમા સાક્ષીરૂપ નિમિત્ત કારણ છે એવું 'કાચન-દ્રવ્ય' ઊર્ધ્વતાસામાન્ય કહેવાય છે તથાચ જેમ 'ગાય-ગાય' આવા અનુવૃત્તિવાળા પ્રત્યયથી સમાનકાલીન પણ વ્યક્તિઓમા ગોત્વ નામનુ 'તિર્યક્ સામાન્ય' સિદ્ધ થાય છે તેવી જ રીતે પૂર્વ ઉત્તર પર્યાયોમા પણ 'આ કાચન-આ કાચન' આવી પ્રતીતિથી તાદૃશ પર્યાય અનુગામિ દ્રવ્યરૂપ 'ઊર્ધ્વતા સામાન્ય' કથચિત્ અભિન્ન સિદ્ધ થાય છે જ (૬+૫૮૪)

विशेषोऽपि द्विविधो गुण. पर्यायश्चेति । सहभावी गुण । यथात्मन उपयोगादय पुद्गलस्यग्रहणगुण , धर्मास्तिकायादीनाञ्च गतिहेतुत्वादय क्रमभावी पर्याय यथा सुखदु खहर्षविषादादयः अभिन्नकालवर्तिनो गुणाः विभिन्नकालवर्तिनस्तु पर्याया ।७॥

વિશેષ વિભાગ—

અર્થ — જેમ સામાન્ય બે પ્રકારનુ છે તેમ વિશેષ પણ

ગુણ-અને પર્યાય (જો કે પર્યાય શબ્દ, વિશેષમાત્ર વાચક છ તો પણ સહવર્તી વિશેષ વાચક ગુણ શબ્દના સનિધાનથી ક્રમવર્તી વિશેષ વાચક જ જાણવો)ના ભેદથી બે પ્રકારનો છે

(૧) ગુણરૂપ વિશેષ=દ્રવ્યની સાથે સદા રહેનાર સહજ-અનુપચરિત જે સ્વીયભાવરૂપ વિશેષ તે ગુણ' કહેવાય છે

દા ત જેમકે, આત્મદ્રવ્યના ઉપયોગ (ચૈતન્ય) વિગેરે પુદ્ગલદ્રવ્યનો ગ્રહણરૂપ ગુણ, ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યનો ગતિહેતુત્વ, અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યનો સ્થિતિહેતુત્વ, આકાશાસ્તિકાયનો અવ કાશદાતૃત્વ કાલદ્રવ્યનો વત નાહેતુત્વ વિગેરે ગુણો સમજવા

(૨) પર્યાયરૂપ વિશેષ=ક્રમથી રહેનારા-ક્રમવર્તી પરિણામો-વિશેષો, નવપુરાણ વિગેરે 'પર્યાય કહેવાય છે જેમકે, દા ત આત્મદ્રવ્યની સાથે ક્રમવર્તી સુખ-દુ ખ, હર્ષ-ખેદ વિગેરે

ગુણ=અભિન્નકાલવર્તી-સદૈવ સહવર્તી વિશેષ 'ગુણ' કહેવાય છે

પર્યાય=વિભિન્નકાલવર્તી વિભિન્ન-દ્રવ્યની અવસ્થાતર-ભિન્ન ભિન્ન પરિણામાતર પ્રાપ્તિરૂપ વિશેષ' પર્યાય' કહેવાય છે વસ્તુત ગુણ-પર્યાયમા કોઈ ભેદ નથી કેમકે, સહવર્તી પ યિ વિશેષ, ગુણ છે અને ક્રમવર્તી પર્યાયવિશેષ, પર્યાય છે અર્થાત્ સહક્રમવર્તિત્વની અપેક્ષાએ ભેદ સમજવાનો છે પરતુ ગુણ, પર્યાયવિશેષ છે માટે જ કહેવાય છે 'જે પર્યાય છે તે જ ગુણ છે' (૭+૫૮૫)

अत्र य एव सुखादयो गुणास्त एव पर्याया इति कथ भेद इति नो वाच्यम . क्रमभेदेन भेदस्यानुभावात् ॥८॥

ગુણ અને પર્યાયમા કાલકૃત ભેદનુ વર્ણન—

અર્થ—તમારે એવો તર્ક નહીં કરવો કે જે સુખ આદિ ગુણો છે તે જ પર્યાયો, એમ ભેદ કેમ છે?

કેમકે, કાલનો ભેદ અનુભવાતો હોઇ કાલભેદની અપેક્ષાએ જ ગુણ-પર્યાયમા ભેદનો અનુભવ છે સર્વથા નહીં (એક કાલવર્તી વિશેષ, ગુણ ભિન્ન ભિન્ન કાલવર્તી વિશેષ, પર્યાય) (૮+૫૮૬)

प्रमाणजन्यं फलं द्विविधमनन्तरं परम्परमिति । अज्ञाननिवृत्तिरनन्तरं फलम्, केवलिनामपि प्रतिक्षणमशेषार्थविषयाज्ञाननिवृत्तिरूपपरिणतिरस्त्येव, अन्यथा द्वितीयादिसमये तदनभ्युपगमेऽज्ञत्वप्रसङ्गः ॥९॥

પ્રમાણભૂત સર્વજ્ઞાનોના ફલનુ વર્ણન-

અર્થ—પ્રમાણથી થતું ફલ, અનતર અને પરપરભેદથી બે પ્રકારનુ છે (૧) પ્રમાણનુ અનતર-અવ્યવહિત (તુર્તનુ) પ્રદીપનાપ્રકાશજન્ય અધકારના અભાવની માફક અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ (અભાવ) ફલ છે કેમકે, અજ્ઞાનતિમિરના ઉન્મૂલના પ્રયોજનને લઇને પ્રમાણોની પ્રવૃત્તિ છે અહીં ઉપલક્ષણથી જેમ અજ્ઞાનનિવૃત્તિ, અનતર ફલ છે તેમ અર્થપ્રકાશ એ પણ અનતર ફલ છે એમ સમજવુ

કેવલજ્ઞાનીઓને પણ પ્રતિસમય સમસ્તપદાર્થવિષયક અજ્ઞાનનિવૃત્તિરૂપ-પરિણતિ છે જ, જો અજ્ઞાનનિવૃત્તિરૂપ પરિણામને ન માનવામા આવે તો અજ્ઞાનનિવૃત્તિના અભાવ-

રૂપ અજ્ઞતાનો પ્રસગ આવી જાય ! તથા ચ પ્રથમ સમયમા પ્રથમ સમયવિશિષ્ટ અજ્ઞાનનિવૃત્તિ હતી, દ્વિતીયાદિ સમય વિશિષ્ટ અજ્ઞાનનિવૃત્તિ હોય છે માટે ફલભાવરૂપ દોષ નથી (૯+૫૮૭)

केवलज्ञानस्य पारम्परफलं माध्यस्थ्यं हानोपादानेच्छाया अभावात्, तीर्थकरत्वनामोदयात्तु हितोपदेशप्रवृत्तिः, सुखन्तु न केवलज्ञानस्य फलं, अशेषकर्मक्षयस्य फलत्वात् ॥१०॥

અર્થ — કેવલજ્ઞાનનું પર પર ફલ, મધ્યસ્થવૃત્તિતા–ઉપેક્ષા છે કેમકે, સ સાર અને સ સારકારણરૂપ હેયનો ત્યાગ થયેલ હોઈ અને મોક્ષ અને તેના કારણરૂપ ઉપાદેયનુ ઉપાદાન કરેલ હોઈ પ્રયોજન સિદ્ધ થવાથી હેયહાન ઉપાદેય ઉપાદાન વિષયક ઇચ્છાનો અભાવ છે અર્થાત્ મોહના અભાવથી–રાગદ્વેષના અભાવથી સ્વભાવથી સ્વપરદુઃખનિવર્ત્તનરૂપ–અભયદાન સ્વરૂપ પરમદયા જ માધ્યસ્થ્ય સમજવુ વળી તીર્થ કરનામકર્મના ઉદયથી હિતોપદેશની પ્રવૃત્તિ છે તે હિતોપદેશપ્રવૃત્તિથી પર દુ ખના નિરાકરણની સિદ્ધિ સમજવી

કેવલજ્ઞાનનુ ફલ સુખ નથી કેમકે, સકલકર્મના ક્ષયનું ફલ શાશ્વત સુખ છે

(કેવલજ્ઞાન હોય તો અવશ્ય સકલકર્મનો ક્ષય હોય અને સકલકર્મના ક્ષયથી શાશ્વત સુખ હોય એમ માનવામા વાધો નથી) (૧૦+૫૮૮)

तदुभि नयमाणानान्तु हानोपादानोपेक्षाबुद्धयः फलम् ॥११॥

મતિજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાનાદિ ચાર જ્ઞાનોના પરંપર ફેલનુ વર્ણન—

અર્થ — કેવલજ્ઞાનભિન્ન ચાર જ્ઞાનરૂપી પ્રમાણોનુ વ્યવહિત ફલ, હેયના હાનની ઇચ્છાજનક બુદ્ધિ, ઉપાદેયના ઉપાદાનની ઇચ્છાજનક બુદ્ધિ, ઉપેક્ષણીયની ઉપેક્ષાની ઇચ્છા જનક બુદ્ધિ છે હેયહાનની ઇચ્છાજનક, ઉપાદેયના ઉપાદાનની ઇચ્છાજનક, બુદ્ધિ દ્વારા હેયહાનરૂપ ઉપાદેયના ઉપાદાનરૂપ વિરતિ પણ ફલ સમજવું (૧૧+૫૮૯)

फलञ्च प्रमाणाद्भिन्नाभिन्नं, प्रमाणतया परिणतस्यैवाऽऽत्मन फलत्वेन परिणमनात्तयोः कथञ्चिद्मेदः, कार्यकारणभावेन प्रतीयमानत्वाच्च कथञ्चिद्भेद । इति समाप्त प्रमाण निरूपणम् ॥१२॥

પ્રમાણથી ફલ, ભિન્નાભિન્ન છે એનુ વર્ણન—

અર્થ — પ્રમાણથી ફલ કથચિદ્ અભિન્ન છે=એક પ્રમાતૃરૂપ આત્માના તાદાત્મ્યની અપેક્ષાએ પ્રમાણફલનો કથ ચિદ્ અભેદ છે તે આ પ્રમાણે-જે આત્મા, પ્રમાણના આકારે (રૂપે) પરિણમે છે (પરિણત થાય છે) તેજ આત્મા, ફલરૂપે પરિણત થાય છે બીજો નહી, કેમકે, તેવું જ દર્શન છે અન્યથા (નહી તો) પ્રમાણ ફલનો નિયમ જ ન થાય। પ્રમા ણથી ફલ કથચિદ્ ભિન્ન છે=કાર્યકારણ ભાવથી પ્રતીયમાન (માલુમ પડતા) હોવાથી પ્રમાણ ફલનો કથચિદ્ ભેદ પણ થાય। અથ પ્રકાશન આદિમા પ્રમાણ, સાધકતમ કારણ (કરણ) છે,

અને અર્થ પ્રકાશ, પ્રમાણનુ ફલરૂપ કાર્ય છે એમ પ્રતીતિ થાય છે જ, સર્વથા અભેદ માનવામા ઉપરોક્ત કાર્ય કારણની વ્યવસ્થા-વિવેક ન થાય! અહી ચ શબ્દથી આત્મારૂપ પ્રમાતાનો સગ્રહ કરવાનો છે તેથી પ્રમાણ અને ફલનુ જે પરિણામિકારણ, તે પ્રમાતા છે જો પ્રમાતા ન હોય તો પ્રમાણ ફલનો ભેદાભેદ ન હોય! પ્રમાણની સાથે અભિન્ન આત્માની સાથે પ્રમાણ ફલની અભિન્નતા હોવાથી પ્રમાણ ફલનો અભેદ જાણવો માટે પ્રમાણ ફલની સાથે ભિન્નાભિન્ન, ઉત્પાદ-વ્યય ધ્રૌવ્યાત્મક પ્રમાતા સ્વીકારવો

આ પ્રમાણે પ્રમાણ-વિષય-ફલ-પ્રમાતાઓનુ નિરૂપણ કરી દીધેલ હોઈ પ્રમાણનિરૂપણરૂપ સપ્તમકિરણની સમાપ્તિ થાય છે (૧૨+૫૯૦)

ઇતિ પ્રમાણ નિરૂપણ સપ્તમ કિરણ

आरोपणनिरूपणनामक अष्टमकिरण

प्रमाणञ्च निश्चयात्मकमेव, आरोपविरोधित्वात् ॥१॥

યથાર્થ નિર્ણયરૂપ પ્રમાણના સ્વરૂપની ચર્ચા—

અર્થ—પ્રમાણ, નિશ્ચયાત્મક જ (એવકારથી નિરાકારરૂપ દર્શનના પ્રમાણત્વનો વ્યવચ્છેદ કરેલ જાણવો) છે કેમકે, જે સ્વરૂપ આગળ કહેવાશે એવા સંશયાદિરૂપ આરોપનો વિરોધ છે જ્યારે આરોપ અયથાવસ્થિત વસ્તુગ્રાહક છે આથી આરોપનું વિરોધિત્વ પ્રમાણનું છે

તથાચ પ્રમાણ, નિશ્ચયાત્મક જ છે કેમકે, આરોપ વિરોધિ છે જે નિશ્ચયાત્મક નથી તે આરોપ વિરોધિ નથી જેમકે ઘડો અને આરોપ વિરોધિ પ્રમાણ છે માટે તે નિશ્ચયાત્મક જ છે એમ સમજવું (૧+૫૯૧)

अतत्प्रकारके वस्तुनि तत्प्रकारकत्वज्ञानमारोपः स त्रिधा विपर्ययसंशयानध्यवसायभेदात् । अन्यथास्थितवस्त्वेककोटिमात्रप्रकारकनिश्चयो विपर्ययः, यथा शुक्ताविदं रजतमिति ज्ञानम् ॥२॥

પ્રમાણુવિરોધિ આરોપનો લક્ષણપૂર્વક વિભાગ—

અર્થ— આરોપન લક્ષણ=જે પ્રકારનુ જ્ઞાન કરાય છે તે પ્રકારના અભાવવાળી વસ્તુમા તે પ્રકારનુ જ્ઞાન 'આરોપ' કહેવાય છે તે આરોપ, વિપર્યય-સશય-અનધ્યવસાયના ભેદથી ત્રણ પ્રકારનો છે

(૧) વિપર્યય=અન્યથાસ્થિત (તે આકાર-રૂપથી રહિત વસ્તુમા તે જ માત્ર આકાર-રૂપ એક કોટીમાત્ર પ્રકારવાળો નિશ્ચય (સશયભિન્ન જ્ઞાનરૂપ નિશ્ચય) 'વિપર્યય' કહેવાય છે

દા ત જેમકે, રજતના આકાર વગરની (અતદાકાર) શુક્તિકામા (છીપમા) રજતના આકારરૂપે (તદાકારરૂપે) આ રજત છે (ચાદી છે) આવું જ્ઞાન (ભાન) વિપર્યાસરૂપે હોઈ વિપર્યયરૂપ વિપરીત પ્રતીતિ તરીકે કહેવાય છે (૨+૫૯૨)

अत्र हि स्मरणोपढौकित रजत तद्देशतत्काळयोर विद्यमानमपि दोषमहिम्ना सन्निहितत्वेन भासत इति विप रीतरव्यातिरूपमिदम् । स्मरणञ्च चाकचिक्यादिसमानध- र्मणा शुक्तौ दर्शनाद् भवति ॥१॥

અર્થ— 'આ રજત છે' આવી ભ્રાતિમા, રજતરૂપી આલબન, (વિષય) જ્યારે જેમા તે રજત વિષયક જ્ઞાન છે તે દેશ અને તે કાલમા અવિદ્યમાન-રજત છતા પણ અર્થાત્ આ દેશ કાલની અપેક્ષાએ તે રજતનુ અવિદ્યમાનપણુ છતા, દોષના મહિમાથી રજતનુ સનિધાન હોવાથી સ્મરણથી ઉપ

સ્થિત રજત થાય છે, જગત થતુ નથી કેમકે, ચિત્તમા સ્ફુરાયમાન પદાર્થનુ બહાર ભાસન થવુ તે ઉપસ્થાન કહેવાય છે ચિત્તમા સઘળુ ય સ્ફુરાયમાન થતું નથી અર્થાત્ 'શુક્તિકામા આ રજત છે' આવા વિપર્યયમા સ્મરણથી ઉપસ્થિત, તે દેશકાલની અપેક્ષાએ અવિદ્યમાન છતા દોષ મહિમાથી રજતના સનિધાનથી રજત ભાસમાન થાય છે આવુ વિપર્યયાત્મક જ્ઞાન, વિપરીત ખ્યાતિરૂપ, કહેવાય છે વળી સદૃશ પદાર્થના દર્શનથી સ્મરણ છે અહી શુક્તિકા અને રજતનુ (ચાકચિક્ય=ચકચકિતપણુ ભ્રમનો ઉત્પાદકદોષવિશેષ, જેમ શુક્તિકામા ચાકચિક્ય અહી ચાકચિક્યદોષના વશે 'આ રજત છે આવુ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે એમ જાણવું) ચાકચિક્ય આદિ સાદૃશ્ય છે, વિશ્વનુ નહી માટે ચાકચિક્ય આદિ સમાન ધર્મોનુ દર્શન થવાથી શુક્તિમા રજતનું સ્મરણ થાય છે તે સ્મરણે રજતનુ ઉપસ્થાપન કરેલ નહી કે વિશ્વનુ

આ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ વિષયક વિપર્યયનુ ઉદાહરણ જાણવું (૩+૫૯૨)

एव बाष्पधूलीपटलादौ धूमभ्रमाद्वह्निविरहिते देशे वह्न्यनुमानमय देशो वह्निमानिति । क्षणिकाक्षणिके वस्तुनि बौद्धागमात्सवथा क्षणिकत्वज्ञान, भिन्नाभिन्नयोर्द्रव्यपर्याययोर्नैयायिकवैशेषिकशास्त्रत एकान्तभेदज्ञान, नित्यानित्यात्मके शब्दे मीमासकशास्त्रत एकान्तनित्यत्वज्ञानमित्यादीनि विपरीतोदाहरणानि ॥४॥

'અનુમાન આદિ વિષયક વિપર્યયોનુ ઉદાહરણ—

અર્થ — બાષ્પ (આસુ-બાફ) ધૂલી (ધૂળ-આકળ) પટલ (નેત્રનુ પડલ-નેત્રરોગ) આદિ (બરફ આદિ) હોઈ ધૂમનો ભ્રમ થવાથી અગ્નિ વગરના પ્રદેશમા 'આ પ્રદેશ, અગ્નિવાળો છે' આવું અનુમાન, વિપર્યયરૂપ છે

(૨) ક્ષણિક અક્ષણિક વસ્તુમા બૌદ્ધ આગમથી સર્વથા ક્ષણિકપણાનુ જ્ઞાન ભિન્ન અભિન્ન દ્રવ્ય અને પર્યાયમા નૈયાયિક વૈશેષિક શાસ્ત્રથી એકાતભેદનુ જ્ઞાન નિત્ય અનિત્ય શબ્દમા એકાત નિત્યપણાનું જ્ઞાન, ઇત્યાદિ વિપરીત ઉદાહરણો જાણવા અર્થાત્ પરીક્ષાથી નિર્ણીત ક્ષણિકાક્ષણિક-ભિન્નાભિન્ન-નિત્યાનિત્યાદિરૂપ વસ્તુમા, તે તે શાસ્ત્રબલથી ભ્રાંતિ સહકૃત એકાત ક્ષણિકત્વાદિ જ્ઞાન હોયે છતે વિપર્યયપણું જાણવુ (૪+૫-૪)

अनिश्चितनानाशविषयकं ज्ञानं संशयः । यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति ज्ञानम् । इदञ्च स्थाणुत्वपुरुषत्वान्यतरनिश्चायकमतिपक्षकप्रमाणाभावादारोहपरिणाहात्मकसाधारणधर्मदर्शनात्कोटिद्वयविषयकस्मरणाच्च समुन्मिषति । अयं प्रत्यक्षधर्मिकः संशयः । परोक्षधर्मिविषयको यथा क्वचिद्वनप्रदेशे शृङ्गमात्रदर्शनेन किं गौरयं गवयो वेति संशयः ॥५॥

અર્થ — એક ધર્મીમા અનિશ્ચિત-નાના (અનેક) અશ વિષયવાળુ જ્ઞાન 'સશય' કહેવાય છે

સામાન્યથી સશયના પ્રત્યે ધર્મીજ્ઞાન, સાધારણ ધર્મદર્શન, વિશેષનુ અદર્શન, અનેક વિશેષોનુ સ્મરણ કારણ છે આ

સંશયાત્મક જ્ઞાન, સ્થાણુત્વ—પુરુષત્વરૂપ બે વિશેષમાથી કોઇ એકનુ સાધક (નિશ્ચયકારક) અને બાધક (પ્રતિષેધકારક) પ્રમાણુનો અભાવ હોવાથી, (આ, વાકયથી વિશેષના અદર્શન રૂપ સપત્તિ, દર્શાવેલ છે) આરોહ (ઉંચાઇ–લબાઇ) અને પરિણાહ (વિશાલતા–પહોળાઇ) અર્થાત સ્થાણુ (ઠુઠુ) અને પુરુષના આરોહ–પરિણામરૂપ સાધારણ ધર્મના દર્શનથી, આ વાકયથી સાધારણ ધર્મદર્શનરૂપ કારણ સપત્તિ, દર્શાવેલ છે) દૂરથી પ્રત્યક્ષ વિષયભૂત અગ્રવર્તી સશયનો ધર્મી છે (આથી ધર્મિ જ્ઞાન, કારણ જાણવું) ત્યારબાદ આ સ્થાણુ છે કે પુરુષ ?' આવો સશય ઉત્પન્ન થાય છે

આ સાવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ ધર્મિક સશય જાણવો પરોક્ષ ધર્મિવિષયક સશય=જેમકે, કોઇ એક વન પ્રદેશમા શૃગ (શિંગડુ) માત્ર દર્શનની 'શુ આ ગાય છે કે ગવય (રોઝ) છે ?' આવો સશય, પરોક્ષ ધર્મિવિષયક સશય કહેવાય છે અર્થાત્ ગોત્વગવયત્વવિષયક સાધક બાધક પ્રમાણના અભાવથી વિશેષ દર્શનથી (શૃગથી) અનુમિત પરોક્ષધર્મિમાં સશય થાય છે (૫૬૫૯૫)

विशिष्टविशेषास्पर्शिज्ञानमनध्यवसायः । यथा गच्छता मार्गे किमपि मया स्पृष्टमिति ज्ञानम् । अयमनध्यवसाय मत्यक्षविषय' ॥६॥

અનધ્યવસાયનુ નિરૂપણ—

અર્થ -વિશિષ્ટરૂપે સ્પષ્ટરૂપે વિશેષને જે ન સ્પર્શે તેવુ જ્ઞાન 'અનધ્યવસાય' કહેવાય છે અર્થાત્ દૂર-અધકાર-અન્ય આસક્ત

ચિત્તપણા આદિ કારણસર, અસાધારણ ધમના પરામર્શશૂન્ય-જે પ્રત્યય-ભાન, અનિશ્ચયરૂપ હોઇ તે 'અનધ્યવસાય' કહેવાય છે જેમકે, દા ત માગમા ચાલતા મે કોઇ ચીજને સ્પર્શ કર્યો પણ તે કઇ ચીજ છે? તે જાણી નહી આ અનધ્યવસાય, પ્રત્યક્ષ વિષયક જાણવો (६+५६६)

परोक्षविषयस्तु गोजातीयपरिज्ञानविधुरस्य विपिननिकुञ्जे सास्नामात्रदर्शनेन सामान्यत पिण्डमात्रमनुमाय प्रदेशेऽस्मिन् कोऽप प्राणीति विशेषानुल्लेखि ज्ञानम् । अनिश्चितानेककोटिविषयकस्सशयः । सर्वथा कोटूयविषयकोऽनध्यवसाय इत्यनयोर्भेद । तथाऽनवस्थितानेकाशप्रकारके वस्तुन्यनवस्थितानेकांशप्रकारकत्वावगाहनात्सशय आरोपरूप । अनध्यवसायस्य सशयविपर्ययात्मकरोपेण सहायथार्थपरिच्छेदकत्वसाम्यादारोपरूपत्वमुपचारवृत्त्या भाव्यम् । इत्यारोपनिरूपणम् ॥७॥

અર્થ — પરોક્ષ વિષયક અનધ્યવસાય=ગાયના જ્ઞાનથી રહિતપુરુષને અરણ્યમા સાસ્ના (ગાયને ગળે લટકતી ચામડાની ગોદડી) માત્રના દર્શનથી અનધ્યવસાયના ધર્મીરૂપ પ્રાણી માત્રનુ અનુમાન કરી આ પ્રદેશના કોઇ પ્રાણી છે, પણ કોણ આ પ્રાણી છે? આવુ વિશેષનો ઉલ્લેખ નહી કરનારુ જ્ઞાન પરોક્ષવિષયક—અનધ્યવસાય જાણવો

સશય અને અનધ્યવસાયનો વિવેક

સ શય=અનિશ્ચિત અનેક કોટી (અ શ) વિષયવાળો સ શય છે

અનધ્યવસાય=સર્વથા કોટીના વિષય વગરનો અનધ્ય વસાય છે

આ પ્રમાણે સ શય અને અનધ્યવસાયનો ભેદ જાણવો તથા ચ અનવસ્થિત અનેક અ ગના પ્રકાર વગરની વસ્તુમા અનવસ્થિત અનેક અ શ પ્રકારકપણાનુ અવગાહન હોઇ સ શય 'આરોપ' રૂપ છે અનધ્યવસાયનુ સ શયવિપર્યયાત્મક આરો પની સાથે અયથાર્થ પરિચ્છેદકપણાનુ સામ્ય હોવાથી આરોપ રૂપપણુ ઉપચારવૃત્તિથી જાણવુ (૭+૫૯૭)

ઇતિ આરોપ નિરૂપણ નામક અષ્ટમકિરણ

नयनिरूपणनामक
नवम किरण

श्रुताख्यप्रमाणबोधितांशग्राहकोऽनिराकृतेतरांशो वक्तुरभिप्रायविशेषो नय ॥१॥

નયનુ લક્ષણ—

અર્થ — આર્હંત પ્રવચનરૂપ શ્રુતનામક પ્રમાણથી બોધિત –અનેકાંત આત્મક વસ્તુના અંશનો (નિત્યત્વ આદિ એકદેશ રૂપધર્મનો) ગ્રાહક, ઇતર અંશનુ (અનિત્યત્વ આદિ રૂપ એક દેશનુ) નિરાકરણ–પ્રતિષેધ નહી કરનારો જે વક્તાનો અભિપ્રાય વિશેષ (અપેક્ષાત્મક શાબ્દ બોધ) તે નય' કહેવાય છે અર્થાત્ અનંતધર્માત્મક વસ્તુના અંશભૂત–પ્રતિનિયત (વિશિષ્ટ) ધર્મરૂપ પ્રકારવાળુ અપેક્ષાત્મક શાબ્દબોધપણુ જ્ઞાનરૂપ નયનુ સ્વરૂપ જાણવુ અને નયવાક્યનુ તો અનંત ધર્માત્મક વસ્તુના અંશભૂત નિયત ધર્મરૂપ પ્રકારવાળા અપેક્ષાત્મક શાબ્દ બોધ જનક વાક્યપણુ એ સ્વરૂપ જાણવું સારાંશ કે અનંતધર્માત્મક વસ્તુમા રહેલા અનંતધર્મોમાનો નિષેધ કર્યા વગર અર્થાત્ તે ધર્મો તરફ ઉદાસીન રહીને કોઇ એક ધર્મ દ્વારા વસ્તુનો નિશ્ચય કરવારૂપ અધ્યવસાય તે 'નય' છે બીજા શબ્દોમા કહીયે તો

વસ્તુ સબધી જુદી જુદી દૃષ્ટિએ-અપેક્ષાએ વિચાર કરવાથી જે જુદા જુદા જ્ઞાતાના યથાર્થ અભિપ્રાયો 'નય' કહેવાય છે (૧+૫૯૮)

यथार्थवस्त्वेकदेशग्राहकत्वान्नयस्य यथार्थनिर्णयत्वरूपप्रमाणत्वं नास्त्येव । अत एव च नाप्रमाणत्वं, अपि तु प्रमाणाप्रमाणाभ्यां भिन्न ज्ञानान्तरमेव ॥२॥

અર્થ — યથાર્થ (અનત ધર્માત્મક) વસ્તુના એક દેશ (નિયત-એક ધર્મરૂપ દેશ)નો ગ્રાહક હોઈ નયનુ યથાર્થ નિર્ણયત્વરૂપ પ્રમાણપણુ નથી જ તથા અપ્રમાણપણુ (મિથ્યાજ્ઞાનપણુ) નથી જ પરતુ પ્રમાણ અને અપ્રમાણથી ભિન્ન જ્ઞાનાતર-બીજુ જ્ઞાન જ છે અર્થાત્ પ્રમાણના એકદેશરૂપ નય, જ્ઞાનાતરરૂપ શાસ્ત્રાતર જ જાણવો (૨+૫૯૯)

स च नैगमसङ्ग्रहव्यवहारर्जुसूत्रशब्दसमभिरूढैवम्भूतभेदात् सप्तविध ॥३॥

અર્થ — તે નય, અર્થ દ્વારા પ્રવર્તતો હોઈ નૈગમ-સગ્રહ-વ્યવહાર-ઋજુસૂત્ર-શબ્દ-સમભિરૂઢ-એવભૂતના ભેદથી સાત પ્રકારનો છે આ સાતેય નયોમા સર્વ અભિપ્રાયોનો સગ્રહ-સમાવેશ થાય છે (૩+ ००)

आद्यास्त्रयो द्रव्यार्थिका पर चत्वार पर्यायार्थिका, द्रव्यमात्रविषयकत्वात्, पर्यायमात्रविषयकत्वाच्च । गुणाना पर्यायेऽन्तर्भाव, ऊर्ध्वतासामान्यस्य द्रव्येऽन्तर्भाव, तिर्यक्सा-

मा`यस्य तु व्यञ्जनपर्यायिरूपस्य पर्यायेऽन्तर्भाव. । स्थूला. का लान्तरस्थायिन' शब्दाना सङ्केतविषया व्यञ्जनपर्याया इति प्रावचनिकप्रसिद्धि । अतो नाधिकनयशङ्का ॥४॥

આ સાતેય નયોનો બે વિભાગમા સમાવેશ—

અર્થ — (૧) દ્રવ્યાર્થિક નયરૂપ વિભાગ=પહેલાના ત્રણ નૈગમ-સ ગ્રહ-વ્યવહારરૂપ ત્રણ નયો 'દ્રવ્યાર્થિક' કહેવાય છે અર્થાત્ જે અભિપ્રાયોમા દ્રવ્યરૂપ અર્થ જ વિષયપણાએ હોય છે પર્યાયો નહિ તે 'દ્રવ્યાર્થિક નયો કહેવાય છે દ્રવ્યાર્થિક મતોમા દ્રવ્ય જ પરમાર્થપણે સત્ છે એથી દ્રવ્યથી ભિન્ન વિકલ્પ સિદ્ધ ગુણ પયાયરૂપ તત્ત્વ ઈષ્ટ ગણેલ નથી

(૨) પર્યાયાર્થિક નય વિભાગ=બાકીના બીજા ચાર ઋજુસૂત્ર-શબ્દ-સમભિરૂઢ-એવભૂતરૂપ ચાર નયો 'પર્યાયાર્થિક' કહેવાય છે

ઉત્પાદ-વિનાશશાલી-પર્યાયરૂપ અથ જ વિષયપણે જે અભિપ્રાયોમા છે પરતુ દ્રવ્ય નહી તે 'પર્યાયાર્થિક' કહેવાય છે પયાયાર્થિક મતમા દ્રવ્યપદાર્થ, સદશ ક્ષણ પર પરા જ છે પરતુ પર્યાયોથી પૃથક્ નથી કેમકે પર્યાયોથી જ અથ ક્રિયાનો સભવ છે

અહી પર્યાયાર્થિક શબ્દમા રહેલ પર્યાયશબ્દથી સહભાવી ક્રમભાવી વિશેષમાત્રનુ ગ્રહણ હોવાથી સહભાવી વિશેષરૂપ ગુણોનો પર્યાયમા અન્તર્ભાવ જાણવો આથી ગુણાર્થિકનામક ભિન્ન નય નથી ઉત્પત્તાત્મા યનો દ્રવ્યાત્મક હોઇ દ્રવ્યમા

અન્તર્ભાવ જાણવો માટે સામાન્યનામક નય, ભિન્ન નહી કલ્પવો પ્રત્યેક વ્યક્તિમા સદૃશ પરિણામરૂપ લક્ષણવાળા વ્યજન પર્યાયરૂપ તિર્યંક્ સામાન્યનો પર્યાનમા અતર્ભાવ જાણવો માટે વિશેષ નયની પૃથક્ કલ્પના નહી કરવી તિર્યંક્ સામાન્યના વ્યજન પર્યાયપણાની સિદ્ધિ—

(૧) સ્થૂલ (પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિના કારણભૂત અર્થ– ક્રિયા કારિત્વવાળો પદાર્થ વ્યજનપર્યાય 'સ્થૂલ' કહેવાય છે)

(૨) કાલાતર સ્થાયી (ત્રિકાલ સ્પર્શી-ત્રણેય કાલમા ઘટાદિમા મૃદાદિ પર્યાયપણાનુ વ્યજન છે માટે ઘટાદિપર્યાયો, વ્યજનપર્યાયો કહેવાય છે)

(૩) શબ્દોના સ કેત વિષયો–શબ્દ પ્રવૃત્તિ નિમિત્તભૂત જે હોય તે (ગોત્વાદિ પર્યાયો) વ્યજન પર્યાયો કહેવાય છે

આ પ્રમાણે પ્રાવચનિક પુરુષોની પ્રસિદ્ધિ છે માટે સાત નયોથી અધિકનયોની શ કા કરવી નહિં (૪+૬૧૦)

तत्र गौणमुख्यभावेन धर्मद्वयधर्मिद्वयधर्मधर्म्युभया यतम विषयक विलक्षण नैगमनय । यथा पर्वते पर्वतीयवह्नि-रिति । अत्र वह्न्यात्मको धम, प्रधान विशेष्यत्वात् , पर्व तीयत्वरूपव्यञ्जनपर्यायो गौणो वह्निविशेषणत्वात् , एवम नित्यज्ञानमात्मन , घटे नील रूपमित्यादयो धर्मद्वयविषय दृष्टान्ता माव्या ॥५॥

તે સાતનયોમા નૈગમનયનુ વર્ણન—

અર્થ — (૫) ગૌણ મુખ્ય ભાવથી ધર્મદ્વયની, (બે પર્યાયોની) ધર્મિદ્વયની (બે દ્રવ્યોની), ધર્મ અને ધર્મી ઉભયની (પર્યાય અને દ્રવ્ય એમ બન્નેની) ધર્મદ્વયની કે ધર્મી દ્વયની કે ધર્મ ધર્મી ઉભયની, ગમે તે બન્નેની વિવક્ષા (વિશિષ્ટ કથન) તે 'નૈગમનય' કહેવાય છે

વ્યજનપર્યાયરૂપ બે ધર્મોનુ ઉદાહરણ=પર્વતમા પર્વતીય વહ્નિ છે' અહી વહ્નિરૂપ ધર્મપર્યાય વિશેષ્ય હોવાથી પ્રધાન છે પર્વતીયત્વરૂપ વ્યજનપર્યાય વિશેષણ હોવાથી ગૌણ છે આત્માનુ અનિત્યજ્ઞાન, અહિં વિશેષ્ય હોવાથી જ્ઞાન, પ્રધાન છે વિશેષણ હોવાથી અનિત્યત્વ, ગૌણ છે

ઘટમા નીલરૂપ છે અહી વિશેષ્ય હોવાથી રૂપ, પ્રધાન છે વિશેષણ હોવાથી નીલત્વ ગૌણ છે આ પ્રમાણે ધર્મદ્વય વિષયક દૃષ્ટાંતો જાણવાં ધર્મદ્વય વિષયક નૈગમનયનો પહેલો પ્રકાર (૫+૬૦૨)

काठिन्यवद्द्रव्य पृथिवीत्यादौ पृथिवीरूपधर्मिणो विशेष्यत्वा मुख्यत्व काठिन्यवद्द्रव्यस्य विशेषणत्वाद्गौणत्वम । यद्वा काठिन्यवद्द्रव्यस्य विशेष्यत्वा मुख्यता, पृथिव्याविशेषणत्वाद् गौणता। एव रूपवद्द्रव्य मूर्त्तं, पर्यायवद्द्रव्य वस्त्वि त्यादीनि धर्मिद्वयविषयकविवक्षणे उदाहरणानि ॥६॥

ધર્મિદ્વય વિષયક બીજા પ્રકારના નૈગમનયના દૃષ્ટાતો—

અર્થ— ગૌણ મુખ્ય ભાવથી બન્ને દ્રવ્યોની વિવક્ષામા

ઉદાહરણો-'કાઠિન્યવાળુ દ્રવ્ય પૃથિવી છે' અહી પૃથિવીરૂપ ધર્મીનુ વિશેષ્યપણુ હોય મુખ્યપણ છે કાઠિન્યવાળુ દ્રવ્ય, વિશે ષણ હોઇ ગૌણ છે અથવા (પૃથિવી, કાઠિ યવાળુ દ્રવ્ય, એવી વિવક્ષામા) કાઠિન્યવાળુ દ્રવ્ય, વિશેષ હોઈ મુખ્ય છે, પૃથિવી વિશેષણ હોઇ ગૌણ છે એની જ રીતે 'રૂપવાળુ દ્રવ્ય મૂર્ત્ત છે' અહિ વિશેષ્ય હોઇ મૂર્ત્ત મુખ્ય છે અને વિશેષણ હોઇ રૂપવાળુ દ્રવ્ય, ગૌણ છે પરતુ 'મૂર્ત્તરૂપવાળુ દ્રવ્ય છે' આવી વિવક્ષામા રૂપવાળુ દ્રવ્ય, વિશેષ્ય હોઇ પ્રધાન છે મૂર્ત્ત, વિશેષણ હોઇ ગૌણ છે

તેમજ 'પર્યાયવાળુ દ્રવ્ય, વસ્તુ છે' આવી વિવક્ષામા વસ્તુ, વિશેષ્ય હોઇ મુખ્ય છે પર્યાયવાળુ દ્રવ્ય વિશેષણ હોઇ ગૌણ છે પરતુ 'વસ્તુ, પર્યાયવાળુ દ્રવ્ય છે' આવી વિવક્ષામા વસ્તુ વિશેષણ હોઇ ગૌણ છે પર્યાયવાળુ દ્રવ્ય, વિશેષ્ય હોઇ પ્રધાન છે (૬+૬૦૩)

रूपवान् घट इत्यत्र तु घटस्य धर्मिणो विशेष्यत्वात्प्रधानता, रूपस्य धर्मस्य तद्विशेषणत्वाद्गौणता । इत्थं ज्ञानवानात्मा, नित्यसुखी मुक्तः क्षणिकसुखी विषयासक्तजीव इत्यादीनि धर्मधर्म्युभयविषयकविवक्षणे निदर्शनानि ॥७॥

ધર્મધર્મી ઉભયવિષયક ત્રીજા પ્રકારના નૈગમનયના દૃષ્ટાતો—

અર્થ — 'રૂપવાળો ઘડો' અહી ઘટ રૂપ ધર્મી, વિશેષ્ય હોઇ પ્રધાન છે રૂપ રૂપી ધર્મ, વિશેષણ હોઇ ગૌણ છે આવી

જે રીતે 'જ્ઞાનવાળો આત્મા' આત્માધર્મી, વિશેષ્ય હોઇ પ્રધાન છે, જ્ઞાનરૂપ ધર્મ વિશેષણ હોઇ ગૌણ છે 'નિત્યસુખવાળો મુક્ત' અહીં મુક્ત રૂપ ધર્મી, વિશેષ્ય હોઇ મુખ્ય છે નિત્ય સુખરૂપ ધર્મ, વિશેષણ હોઇ ગૌણ છે 'ક્ષણિક સુખી વિષયાસક્ત જીવરૂપ ધર્મી વિશેષ્ય હોઇ પ્રધાન છે ક્ષણિક સુખ રૂપ ધર્મ, વિશેષણ હોઇ ગૌણ છે (૭+૮૪)

स्वव्याप्यव्याप्तद्विशेषेष्वौदासीन्यपूर्वकं सामान्यविषयकाभिप्रायविशेषस्सङ्ग्रहः । स द्विविधः परापरभेदात् । परसामान्यमवलम्ब्य विषयौदासीन्य तद्विशेषेषु अर्थानामेकतया ग्रहणाभिप्रायः परसङ्ग्रहः । यथा विश्वमेकं सदविशेषादिति । अनेन वक्त्रभिप्रायेण सत्त्वरूपसामान्येन विश्वस्यैकत्वं गृह्यते, एवं शब्दानामप्रयोगाच्च विशेषेषूदासीनता प्रतीयते । अपरसामान्यमवलम्ब्य तथाभिप्रायोऽपरसङ्ग्रहः । यथा धर्माधर्माकाशपुद्गलजीवानामैक्यं, द्रव्यत्वाविशेषादिति । अनेनाप्यभिप्रायविशेषेण द्रव्यत्वरूपापरसामान्येन धर्मादीनामेकत्वं तद्विशेषेषूदासीनत्वञ्च गृह्यते ॥८॥

સંગ્રહનયનુ વિભાગ લક્ષણપૂર્વક વર્ણન—

અર્થ — લક્ષણ=સ્વ (મહાસામાન્ય-સત્તા)ની સાથે વ્યાપ્ય (અલ્પદેશવ્યાપી) જે દ્રવ્યત્વ આદિ અવાન્તરભેદરૂપ વિશેષોમા ઉદાસીનતા કરવાપૂર્વક અર્થાત્ પરસ્પર દ્રવ્યત્વ આદિનુ નિરાકરણ નહિ કરવા પૂર્વક સામાન્ય વિષયક (સત્તા રૂપ સામાન્ય [illegible] । દ્રવ્યત્વાદિરૂપ સામાન્ય વિષયક)

અભિપ્રાય વિશેષ-વિશિષ્ટ વિચાર-દૃષ્ટિ તે 'સગ્રહનય' કહેવાય છે તે સગ્રહનય પરસગ્રહ-અપરસગ્રહ ભેદથી બે પ્રકારનો છે

(૧) પરસગ્રહ નય=પરસામાન્ય (સત્તામાત્ર સામાન્ય) નુ અવલબન કરી, દ્રવ્યાત્વાદિરૂપ-સત્ત્વના અવાતર ભેદરૂપ વિશેષોમા ઉદાસીનતા કરી, સમગ્ર પદાર્થોને એકત્વરૂપે ગ્રહણ કરવા રૂપ અભિપ્રાય 'પર સગ્રહ નય' કહેવાય છે

દા ત જેમકે, આખુ જગત એક છે, કેમકે સત્ છે સત્ત્વથી પૃથગ્ નથી અર્થાત્ આ વક્તાના અભિપ્રાયથી (વિવક્ષાથી) સત્ત્વરૂપ સામાન્યથી જગતનુ એકપણુ ગ્રહણ કરાય છે વળી 'વિશેષો છે' એમ અકથન હોવાથી વિશેષોમા ઉદાસીનતા વ્યક્ત થાય છે માટે જ કહે છે 'શબ્દોનો પ્રયોગનો અભાવ હોવાથી વિશેષોમા ઉદાસીનતા પ્રતીત થાય છે'

(૨) અપરસગ્રહ નય=દ્રવ્યત્વ આદિ રૂપ અપર સામાન્ય (કેટલીક વ્યક્તિઓમા રહેનાર હોઈ દ્રવ્યત્વ, અપર સામાન્ય છે) નુ અવલબન કરી દ્રવ્યત્વ વ્યાપ્ય અવાતર વિશેષોની ઉપેક્ષા કરી પદાર્થોની એકતાના ગ્રહણરૂપ અભિપ્રાય-અધ્યવસાય 'અપર સગ્રહ' કહેવાય છે દા ત જેમકે, દ્રવ્યત્વરૂપ સામાન્યથી 'ધર્માધર્માકાશ પુદ્ગલ જીવો એક છે' અર્થાત્ આ અભિપ્રાય વિશેષથી દ્રવ્યત્વ સામાન્યની અપેક્ષાએ ધર્માદિનુ એકત્વ ગ્રહણ કરાય છે અને દ્રવ્યત્વના અવાતર ભેદરૂપ વિશેષોમા ઉદાસીનતાનુ ગ્રહણ કરાય છે (૮+૬૦૫)

संग्रहपरिहारेण सङ्ग्रहविषयीभूतार्थविषयकविभागपर्यो-जकाभिप्रायो व्यवहारनय । यथा सत्त्वधर्मेणैकतया सङ्गृही-

तस्य मतो द्रव्यपर्यायाभ्यां विभागकरणाभिप्रायो यत्सनद्द्विधा, द्रव्य पर्यायश्चेति । एवं द्रव्यत्वेन सङ्गृहीतस्य द्रव्यस्य धर्मादिरूपेण षोढा विभागकरणाभिप्रायो यद्द्रव्यं तद्धर्मादिरूपेण षोढेति ॥१०॥

વ્યવહારનયનું લક્ષણ—

અર્થ — પ્રતિષેધના પરિહારપૂર્વક, સગ્રહે ગ્રહણ કરેલ સત્ત્વ આદિ અર્થોની ઉપેક્ષા કરીને સગ્રહના વિષયભૂત સત્ત્વાદિ અર્થવિષયક વિભાગમા પ્રયોજક અભિપ્રાય 'વ્યવહાર નય' કહેવાય છે

(૧) પરસામાન્યાવલબિ સત્ત્વાદિ અર્થ વિભાગરૂપ અભિપ્રાયનો દાખલો જેમકે, સત્ત્વધર્મના દ્વારા એકપણાએ સગ્રહ કરેલ સત્‌નો દ્રવ્યપર્યાયદ્વારા વિભાગ કરવાનો અભિપ્રાય કહે છે કે, જે સત છે તે બે પ્રકારનુ છે એક દ્રવ્યરૂપે અને બીજુ પર્યાયરૂપે અર્થાત દ્રવ્ય અને પર્યાયના ભેદે સત્ બે પ્રકારનુ છે

(૨) અપર સામાન્યાવલબી દ્રવ્યાદિ અર્થ વિભાગ વિષયક અભિપ્રાયનો દાખલો-જેમકે, દ્રવ્યપણાએ સગ્રહ કરેલ દ્રવ્યનો ધર્માસ્તિકાય આદિ રૂપે છ પ્રકારનો વિભાગ કરવાનો અભિપ્રાય કહે છે કે, જે દ્રવ્ય છે તે ધર્માસ્તિકાય આદિરૂપે છ પ્રકારનુ છે અર્થાત્ દ્રવ્યના ધર્માસ્તિકાય-અધર્માસ્તિકાય-પુદ્ગલાસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય અને કાલ એમ છ ભેદો છે (૯-૧૦)

द्रव्य गौणीकृत्य प्राधान्यतया वर्त्तमानक्षणवृत्तिपर्यायमात्रप्रदर्शनाभिप्रायविशेष ऋजुसूत्र । यथा सम्प्रति सुख पर्यायोऽस्ति दुःखपर्यायोऽस्ति द्वेषपर्यायो वास्तीत्यभिप्राय अत्र हि सद्रूपात्मद्रव्य नार्प्यते सुखादिपर्यायास्तु प्रधानेन प्रकाश्यन्ते ॥१०॥

ઋજુસૂત્રનયનું લક્ષણ—

અર્થ — દ્રવ્યને ગૌણ રાખી પ્રધાનરૂપે વર્ત્તમાનકાલીન ક્ષણવર્તી પર્યાયમાત્રને બતલાવનાર અભિપ્રાયવિશેષ 'ઋજુ-સૂત્ર નય' કહેવાય છે જેમકે, હાલ (હમણા) સુખપર્યાય વર્ત્તે છે, દુઃખ પર્યાય છે, દ્વેષપર્યાય છે વિગેરે અભિપ્રાયો અહી ક્ષણસ્થાયી સુખદુઃખાદિ પર્યાયમાત્રની પ્રધાનતયા વિવક્ષા દર્શાવાય છે પરંતુ સુખાદિ પર્યાયના આધારભૂત સદ્રૂપ આત્મ દ્રવ્યની વિવક્ષા કરાતી નથી (૧૦+૬૦૭)

कालकारकलिङ्गसंख्यापुरुषोपसर्गाणा भेदेन सन्तमप्य-भेदमुपेक्ष्यार्थभेदस्य शब्दप्राधान्यात्प्रदर्शकाभिप्रायविशेषश्शब्द-नय ॥११॥

શબ્દ નયનું લક્ષણ—

અર્થ — દ્રવ્યરૂપે વિદ્યમાન પણ અભેદને ગૌણ કરીને કાલ-કારક-લિંગ-સંખ્યા-પુરુષ-ઉપસર્ગોના ભેદથી શબ્દ ભેદની પ્રધાનતાથી જન્ય અર્થભેદને જણાવનાર વિશિષ્ટ અભિપ્રાય 'શબ્દનય' કહેવાય છે (૧૧+૬૦૮)

यथा बभूव भवति भविष्यति सुमेरुरिति कालभेदेन सुमेरुभेदं, करोति कुम्भं क्रियते कुम्भ इत्यादौ कर्तृत्वकर्मत्वरूपकारकभेदात्कुम्भभेदं, पुष्यस्तारका इत्यादौ लिङ्गभेदेनार्थभेदं, आपोऽम्भ इत्यादौ सङ्ख्याभेदेन जलस्य भेदं, एहि मन्ये रथेन यास्यसि नहि यास्यसि यातस्ते पिता इत्यादौ मध्यमोत्तमरूपपुरुषभेदेनार्थभेदं, सन्तिष्ठतेऽवतिष्ठते इत्यादावुपसर्गभेदेन चार्थभेदं प्रतिपादयति शब्दनयः कालादिप्राधान्यात्, अभेदं पुनर्न तिरस्करोति, अपि तु गौणीकरोति। पर्यायभेदे तु नार्थभेदमभ्युपैति नयोऽयम् ॥१२॥

ક્રમસર કાલઆદિના દૃષ્ટાંતો—

અર્થ — (૧) જેમકે, સુમેરુ, ભુતકાલમા હતો, ભવિષ્ય કાલમા રહેશે, અને વર્તમાનમા છે આ પ્રમાણેના ત્રણ કાલના ભેદથી સુમેરુના ભેદથી શબ્દનય સ્વીકારે છે કાલભેદજન્ય અર્થ ભેદ

(૨) કારકભેદજન્ય અર્થભેદનુ દૃષ્ટાંત=જેમકે, 'કુભ કરે છે (જલ લાવવાની ક્રિયાનો કર્તા કુભ છે અર્થાત્ જલ લાવવાની ક્રિયાને કુભ કરે છે) 'કુભ કરાય છે' અર્થાત કુભકારથી ઘડો બનાવાય છે, કુભાર કુભને બનાવે છે અહી કુભ કર્મ છે અહી કર્તા અને કર્મરૂપ કારકભેદથી કુભનો ભેદ જાણવો

(૩) લિંગભેદજન્ય અર્થભેદનુ દૃષ્ટાંત=જેમકે, 'પુષ્ય તારકા છે' અર્થાત સત્તાવીશ નક્ષત્રો પૈકી ૮ મું નક્ષત્ર છે

અહી પુષ્પશબ્દ પુલિગમા છે અને તારકા શબ્દ સ્ત્રીલિગમા છે અહી લિગભેદથી અર્થ ભેદ જાણવો

(૪) સખ્યાભેદજન્ય અર્થભેદનુ ઉદાહરણ=જેમકે, 'આપ, અભ' અહી અપ્શબ્દ સ્ત્રીલિગમા બહુવચનમા છે માટે બહુત્વ સખ્યાને કહે છે, જ્યારે અભસ્ શબ્દ, નપુસક લિગમા એકવચનમા છે માટે એકત્વ સખ્યાને કહે છે અર્થાત્ બનેમા સખ્યાભેદજન્ય અર્થભેદ છે

(૫) પુરુષભેદકૃત અર્થભેદનુ ઉદાહરણ=જેમકે, 'તુ આવ' 'હુ માનુ છુ' 'રથથી તુ જઈશ' 'તુ જઈશ નહી' 'તારો પિતા ગયો' ઈત્યાદિ વાક્યોમા હુ (ઉત્તમ પુરુષ પહેલો પુરુષ) તુ (મધ્યમ પુરુષ-બીજો પુરુષ) આ પ્રમાણેના પુરુષ ભેદકૃત અર્થભેદ જાણવો

। एहि मन्ये रथेन यास्यसि नहि यास्यसि यातस्ते पितेति प्रहासे यथा प्राप्तमेव प्रतिपत्तिर्नात्र प्रसिद्धार्थविपर्यासे किञ्चिन्नि बन्धनम् । रथेन यास्यसीति भावगमनाभिधानात् प्रहासो गम्यते, नहि यास्यसीति बहिर्गमन प्रतिषिध्यते । अनेकस्मिन्नपि च प्रह्-सितरि प्रत्येकमेव परिहास इत्यभिधानवशान्मन्ये इत्येकवचनमेवा लौकिकश्च प्रयोगोऽनुगन्तव्य इति न प्रकारान्तरकल्पना न्याय्या । पाणिनीयास्तु 'प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च (पा० १, ४, १०६) हे ल हे प्र. पृ ४७७]

(૬) ઉપસર્ગ ભેદકૃત અર્થભેદનુ ઉદાહરણ=જેમકે, 'સન્તિષ્ઠતે' 'અવતિષ્ઠતે' ઈત્યાદિમા ઉપસર્ગભેદથી અર્થભેદને ૧૦દનય જણાવે છે

અર્થાત્ કાલ આદિની પ્રધાનતાની અપેક્ષાએ શબ્દનય, કાલ આદિના ભેદથી અર્થભેદનુ પ્રતિપાદન કરે છે પરંતુ દ્રવ્યરૂપતાની અપેક્ષાએ અનુગામિ અભેદનો તિરસ્કાર કરતો નથી કેમકે નય છે

લિંગ આદિના ભેદથી અર્થભેદના સ્વીકારથી જ ઋજુ-સૂત્ર નયથી આ નયની વિશેષતા જણાવી છે તો પણ સમભિરૂઢ નયથી વિશેષતા એવી રીતે છે કે ઘટ કુંભ આદિ પર્યાય શબ્દ ભેદથી અર્થનો ભેદ આ શબ્દનયને સમ્મત નથી જ્યારે સમભિરૂઢનયને ઘટ કુંભ આદિ પર્યાયરૂપ શબ્દભેદથી અર્થભેદ સમ્મત છે આ પ્રમાણે બને નયોમા પૃથક્કરણ સમજવુ (૧૨+૬૦૯)

'निवचनमेदेन पर्यायशब्दाना मिभिन्नार्थताभ्युपगमाभि माय समभिरूढ । यथेन्दनादिन्द्र, शकनाच्छक्र, पूर्दारणात्पुरन्दर इत्यादय। अत्र हि परमैश्वर्यवत्त्वसमयत्वासुरपुर विभेदकत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तमाश्रित्यैषा शब्दाना विभिन्नार्थत्वाभ्युपगमोऽस्य नयस्य विषयः। अत्राप्यभेदस्य न निराम ॥१३॥

સમભિરૂઢનયનુ લક્ષણ–

અર્થ -પર્યાયવાચકશબ્દોની નિરુક્તિ (નિવચન-વ્યુત્પત્તિ) ના ભેદથી અર્થભેદના સ્વીકારરૂપ અભિપ્રાય સમભિરૂઢનય ' કહેવાય છે

જેમકે, ઇન્દનથી ઇન્દ્ર, શકનથી શક્ર પૂર્દારણથી પુરંદર

અર્થાત્ ઇન્દ્રશબ્દનુ ઐશ્વર્યત્વ, શક્રશબ્દનુ સામર્થ્ય (શક્તિ), પુરન્દરશબ્દનુ અસુરપુરવિભેદન, ઇન્દ્રશક્રપુરન્દરશબ્દની પ્રવૃત્તિમા ઐશ્વર્યત્વ-શક્તિ-અસુરપુર-વિભેદન, સ્પષ્ટનિમિત્ત છે, માટે વ્યુત્પત્તિના ભેદથી પર્યાયવાચક શબ્દોનો અર્થભેદ સિદ્ધ થાય છે

જે જે શબ્દો, ભિન્ન ભિન્ન વ્યુત્પત્તિમા નિમિત્તવાળા છે તે તે ભિન્ન ભિન્ન અર્થવાળા છે જેમ ઘટ, ઇન્દ્ર, પુરુષ શબ્દો ભિન્ન ભિન્ન વ્યુત્પત્તિમા નિમિત્તવાળા હોઈ ભિન્ન અર્થવાળા છે તેમ પર્યાયવાચી શબ્દો પણ જાણવા

એવ ચ વ્યુત્પત્તિનિમિત્તભેદજન્ય, પર્યાયવાચકશબ્દોમા અર્થભેદનો સ્વીકાર, આ સમભિરૂઢનયનો વિષય છે અર્થાત્ વાચકભેદથી વાચ્યભેદ માનનારો આ નય છે છતા સર્વથા અભેદનુ ખડન કરતો નથી પણ ગૌણરૂપે અભેદનો સ્વીકાર કરે છે પ્રધાનરૂપે નહીં (૧૩+૬૧૦)

तत्तत्क्रियाविधुरस्यार्थस्य तत्तच्छब्दवाच्यत्वमप्रतिक्षिपन् स्वस्वप्रवृत्तिनिमित्तक्रियाविशिष्टार्थाभिधायित्वाभ्युपगमः एवम्भूतनयः । यथा परमैश्वर्यप्रवृत्तिविशिष्ट इन्द्रशब्दवाच्यः, सामर्थ्यक्रियाविशिष्टशक्रपदबोध्य , असुरपुरभेदनक्रियाविशिष्ट , पुरन्दरशब्दवाच्य इत्येवरूपाभिप्राया ॥१४॥

એવભૂત નયનુ લક્ષણ-

અર્થ —તે તે જલ લાવવા વિગેરે ક્રિયારહિત ઘટાદિપદાર્થોનુ ઘટાદિશબ્દ વાચ્યત્વનો દ્વેષબુદ્ધિથી તિરસ્કાર નહીં કર

નારો, સ્વસ્વ (પોતપોતાના શબ્દોની) પ્રવૃત્તિમા નિમિત્તભૂત ક્રિયાવિશિષ્ટ જ ઘટાદિકને, ઘટાદિશબ્દ કહે છે આવા પ્રકારનો અભિપ્રાય 'એવભૂત નય' કહેવાય છે જેમકે, પરમ ઐશ્વર્ય પ્રવૃત્તિરૂપ ઇન્દનક્રિયા વિશિષ્ટ ઇન્દ્રપદ, ઇન્દ્રશબ્દ વાચ્ય થાય છે તેમજ સામાર્થ્ય ક્રિયાવિશિષ્ટ શક્રપદ, શક્ર શબ્દવાચ્ય બને છે, અસુરપુરભેદનક્રિયાવિશિષ્ટ, પુરદર પદ, પુરદરશબ્દવાચ્ય કહેવાય છે આવા પ્રકારના અભિપ્રાયો એવ ભૂત નયના ઉદાહરણો છે (૧૪+૬૧૧)

तत्राद्याश्चत्वारो नया अर्थनया अर्थप्रधानत्वात् । अन्त्यास्तु शब्दनया शब्दवाच्यार्थविषयत्वात् ॥१५॥

અર્થ —સાતનયોમા પહેલાના ચાર નયો=નૈગમ-સગ્રહ વ્યવહાર-ઋજુસૂત્ર એમ ચાર નયો 'અર્થનયો' કહેવાય છે કેમકે, આ ચાર નયો, અર્થને પ્રધાનરૂપે માને છે અને શબ્દને ગૌણ ગણે છે છેલ્લા ત્રણ નયો=શબ્દ-સમભિરૂઢ-એવભૂત એમ ત્રણ નયો 'શબ્દનયો' કહેવાય છે કેમકે, આ ત્રણ નયો, શબ્દને પ્રધાનપદ આપે છે અને અર્થને ગૌણ ગણે છે (૧૫+૬૧૨)

नैगमो भावाभावविषयक सङ्ग्रहस्सन्मात्रविषयक व्यवहार कालत्रयवृत्तिर्नतिपयमात्रप्रकारप्रख्यापक , वर्तमानक्षणमात्रस्थायिपदार्थविषय ऋजुसूत्र , कालादिभेदेन भि नार्थ विषयश्शब्दनय , व्युत्पत्तिभेदेन पर्यायशब्दाना भि नार्थता समर्थनपरस्समभिरूढ क्रियाभेदेन विभि नार्थतानिरूपणपर

एवम्भूतनय इत्युत्तरोत्तरनयापेक्षया पूर्वपूर्वनयस्य महाविषयत्वं बोध्यम् ॥१५॥

સર્વનયોમા વિષયભેદનુ નિરૂપણ–

અર્થ — (૧) નૈગમનય ભાવ અને અભાવરૂપ વિષયને ગ્રહણ કરે છે અર્થાત્ સગ્રહની અપેક્ષાએ આ નૈગમ, બહુ વિષયવાળો છે

(૨) સગ્રહનય, સમસ્ત ભાવ (સમસ્ત સત્ સમૂહ) રૂપ વિષયને ગ્રહણ કરે છે અર્થાત્ સવિશેષ પ્રકાશક વ્યવહારની અપેક્ષાએ મહા વિષયવાળો આ નય છે

(૩) વ્યવહારનય, કાલત્રયવર્તી કેટલાક ભાવના પ્રકારોને વિષય તરીકે ગ્રહણ કરે છે સતના ભેદ–પ્રભેદોને વિષય કર નાર છે અર્થાત વિષયાવલબી ઋજુસૂત્ર કરતા કાલત્રયવર્તી પદાર્થ સમૂહાવલબી વ્યવહારનય, બહુ વિષયવાળો છે

(૪) ઋજુસૂત્ર નય=વર્તમાનક્ષણમાત્રસ્થાયી પદાર્થનો વિષય કરે છે અર્થાત્ કાલ આદિ ભેદથી ભિન્ન અર્થના ઉપદેશક શબ્દ નયની અપેક્ષાએ તેનાથી વિપરીત જણાવનારો ઋજુસૂત્ર, ઘણા વિષયવાળો છે

(૫) શબ્દનય, કાલ આદિના ભેદથી ભિન્ન અર્થ–અથ ભેદના વિષયવાળો છે અર્થાત પર્યાયવાચક શબ્દ ભેદથી અર્થ ભેદને ઇચ્છનાર સમભિરૂઢ નય કરતા આ શબ્દનય બહુ વિષયવાળો છે

(૬) સમભિરૂઢ નય વ્યુત્પત્તિના (વ્યુત્પત્તિ નિમિત્તના)

ભેદથી પર્યાયવાચક શબ્દોના અર્થભેદના સમર્થન પરાયણ હોઇ પર્યાય શબ્દ ભેદથી અર્થભેદના વિષયવાળો છે અર્થાત્ પ્રત્યેક ક્રિયા-ક્રિયા પ્રમાણે-ક્રિયા ભેદથી અર્થભેદ ને માનનાર એવભૂત નય કરતા તેનાથી વિપરીત અર્થ માનનાર આ સમભિરૂઢ નય, બહુ વિષયવાળો છે

(૭) એવભૂત નય, ક્રિયાના ભેદથી અર્થભેદનિરૂપણ પરાયણ હોઇ ક્રિયાભેદથી અર્થભેદરૂપ વિષયવાળો છે એવચ ઉત્તર ઉત્તર-આગળ આગળના નયની અપેક્ષાએ પૂર્વ પૂર્વનયનુ મહાવિષયપણુ જાણવુ (૧૬+૬૧૩)

धर्मद्वय-धर्मिद्वय-धर्मधर्मिद्वयानां सर्वथा पार्थक्याभिप्रायो नैगमाभास, यथा वह्निपर्वतवृत्ति त्वयोरनित्यज्ञानयो स्पर्शत्वयोरात्मवृत्तिसत्त्वचैतन्ययो, काठिन्यवद् द्रव्यपृथिव्यो रूपवद्द्रव्यमूर्त्तयोः पर्यायवद्द्रव्यवस्त्वोर्ज्ञानात्मनोर्नित्यमुरत मुक्तयो क्षणिकसुखविषयासक्तजीवयोश्च सर्वथा भेदाभिप्राय। वैशेषिकनैयायिकयोर्दर्शनमेतदाभास एव ॥१७॥

નયાભાસોનુ વર્ણન-નૈગમાભાસનુ નિરૂપણ-

અર્થ — (૧) ધર્મદ્વયવિષયક નૈગમાભાસ-'પર્વતમા પર્વતીય વહ્નિ' આ સ્થળમા સર્વથા-એકાંતથી જો ભેદાભિપ્રાય છે તો વહ્નિ અને પર્વતવૃત્તિત્વરૂપ ધર્મદ્વય વિષયક નૈગમાભાસ જાણવો

એવી રીતે 'આત્માનુ અનિત્યજ્ઞાન' એ સ્થળમા અનિત્ય અને જ્ઞાનરૂપ ધર્મદ્વયનો-'ઘટમા નીલરૂપ છે' એ સ્થળમા

રૂપ અને નિત્યરૂપ ધર્મદ્વયનો, આત્મામા સત્ ચૈત ય છે'– એ સ્થલમા સત્ત્વ અને ચૈતન્યરૂપ ધર્મદ્વયનો, એકાતથી ભેદ માનવામા આવે તો ધમદ્વય વિષયક નૈગમાભાસ જાણવો

(૨) ધર્મિદ્વય વિષયક નૈગમાભાસ='કાઠિન્યવદ્દ્રવ્ય પૃથ્વી છે' એ સ્થલમા કાઠિ યવદ્ દ્રવ્ય અને પૃથિવીરૂપ ધર્મિદ્વયનો, 'રૂપવદ્ દ્રવ્ય, મૂર્ત છે' એ સ્થલમા રૂપવદ્ દ્રવ્ય અને મૂર્તરૂપ ધર્મિ દ્રવ્યનો, 'પર્યાયવદ્ દ્રવ્ય, વસ્તુ છે' એ સ્થલમા પર્યાયવદ્ દ્રવ્ય અને વસ્તુરૂપ ધર્મિદ્વયનો, જો એકાતથી ભેદ માનવામા આવે તો ધર્મિદ્વય વિષયક નૈગમાભાસ જાણવો

(૩) ધર્મ ધર્મિદ્વય વિષયક નૈગમાભાસ='જ્ઞાનવાન્ આત્મા' એ સ્થલમા જ્ઞાન અને આત્મરૂપ ધર્મ–ધર્મિદ્વયનો, 'નિત્ય સુખી મુક્ત' એ સ્થલમા નિત્યસુખ અને મુક્તરૂપ ધર્મ ધર્મિદ્વયનો, 'ક્ષણિકસુખી વિષયાસક્ત જીવ' એ સ્થલમા ક્ષણિક સુખ અને વિષયાસક્ત જીવરૂપ ધર્મ–ધર્મિદ્વયનો, જો એકાતથી ભેદ માનવામા આવે તો ધર્મ–ધર્મિદ્વયવિષયક નૈગમાભાસ જાણવો

તથાચ વૈશેષિક અને નૈયાયિકનુ દર્શન, આ નૈગમાભાસરૂપ જાણવુ (૧૭+૬૧૪)

परसामान्यमपरसामान्य वाभ्युपगम्य तद्विशेषनिराकरणाभिप्रायस्सङ्ग्रहनयाभास यथा जगदिद सदेव तद्व्याप्यधर्मानुपलम्भादिति । अद्वैतमाख्यदर्शने एतदाभासरूपे । एव द्रव्यमेव तत्त्व तद्विशेषाणामदर्शनादित्यादयोऽभिप्रायविशेषाः । ॥१८॥

સગ્રહાભાસનુ વર્ણન—

અર્થ — સગ્રહનયાભાસ=પર સામાન્ય કે અપર સામાન્યનો સ્વીકાર કરી તેના વિશેષ રૂપોના નિરાકરણના અભિપ્રાયરૂપ સગ્રહનયાભાસ છે જેમકે, 'આ જગત્ સત્ છે' કેમકે, તેનાથી ભિન્ન એવા તેના વિશેષ ધર્મો દેખાતા નથી આ પ્રમાણે વિશેષ ધર્મોના નિરાકરણનો અભિપ્રાય, સ્પષ્ટ પર સગ્રહનયાભાસરૂપ છે આ પરસગ્રહનયાભાસમા સમસ્ત અદ્વૈતદર્શનોનો અને સાખ્યદર્શનનો અન્તર્ભાવ થાય છે (૧)

(૨) અપર સગ્રહ નયાભાસનુ દૃષ્ટાત=જેમકે, દ્રવ્યજતત્ત્વ છે' કેમકે તેના વિશેષ ધર્મો દેખાતા નથી ઈત્યાદિ અભિપ્રાયો
(૧૮+૬૧૫)

काल्पनिकद्रव्यपर्यायाभिमन्ता व्यवहाराभास । यथा चार्वाकदर्शनम्, तत्र हि काल्पनिकभूतचतुष्टयविभागो दृश्यते, प्रमाणसम्य नजीवद्रव्यपर्यायाभिविभागस्तिरस्क्रियते ॥१०॥

વ્યવહાર નયાભાસનુ સ્વરૂપ—

અર્થ — વ્યવહાર નયાભાસ=દ્રવ્ય અને પર્યાયના વિભાગને કાલ્પનિક-અપારમાર્થિકરૂપે માનનાર 'વ્યવહાર નયાભાસ' કહેવાય છે વ્યવહાર નયાભાસમા ચાર્વાક દર્શનનો સમાવેશ થાય છે

સબબકે ચાર્વાક, પ્રમાણસિદ્ધ જીવદ્રવ્ય પર્યાય આદિ વિભાગને કલ્પનામાત્ર જણાવી છુપાવનારો અને સ્થૂલ લોકવ્યવહારનો અનુયાયિ ચાર ભૂતના વિભાગને સમર્થન કરનારો છે (૧૯+૬૧૬)

कालत्रयस्थायिपदार्थव्युदसनपूर्वकं वर्त्तमानक्षणमात्रवृत्ति पर्यायावलम्बनाभिप्राय ऋजुसूत्रनयाभासः । यथा बौद्धदर्शनम् बुद्धो हि क्षणमात्रस्थायिनमेव पदार्थ प्रमाणतया स्वीकरोति, तदनुगामिप्रत्यभिज्ञाप्रमाणसिद्धमेकं स्थिरभूत द्रव्य नाभ्युपैति ॥२०॥

ऋजुसूत्रनयाभासनुं वर्णन—

અર્થ — ઋજુસૂત્રનયાભાસ=ત્રણેય કાલમાં સ્થાયિ પદાર્થના ખંડનપૂર્વક, વર્તમાનક્ષણમાત્રસ્થાયિ પર્યાયના અવલંબી અભિપ્રાયરૂપ ઋજુસૂત્રનયાભાસ છે

આ ઋજુસૂત્રનયાભાસમાં બૌદ્ધ દર્શનનો સમાવેશ થાય છે બુદ્ધ, ક્ષણે ક્ષણે વિનશ્વર પર્યાયોને જ પારમાર્થિકપણે સમર્થન કરતો ક્ષણમાત્રસ્થાયિ પદાર્થને જ પ્રમાણ તરીકે માને છે પરંતુ પર્યાયાનુગામિ પ્રત્યભિજ્ઞા આદિ પ્રમાણસિદ્ધ, નિત્ય (સ્થિરભૂત) દ્રવ્યને તિરસ્કારે છે અર્થાત્ પર્યાયને માને છે અને દ્રવ્યનું ખંડન કરે છે (२०+१९७)

कालादिभेदेन शब्दस्य भिन्नार्थवाचित्वमेवेत्यभेदव्युदसनाभिप्राय शब्दनयाभासः । यथा बभूव भवति भविष्यति सुमेरुरित्यादौ भूतवर्त्तमानभविष्यत्कालीनान् भिन्नभिन्नानेव प्रमाणविरुद्धान् स्वतन्त्रानभिदधति तत्तच्छब्दा इत्याद्यभिप्राय ॥२१॥

અર્થ — શબ્દ નયાભાસ=કાલ આદિ ભેદથી શબ્દ,

ભિન્ન અર્થવાચક જ છે આ પ્રમાણે અભેદના ખંડનપૂર્વકનો અભિપ્રાય 'શબ્દ નયાભાસ' છે

જેમકે, 'સુમેરૂ, હતો, છે, હશે ઇત્યાદિ સ્થલમા ભૂત-વર્તમાન-ભવિષ્ય કાલવર્તી, જુદા જુદા જ, પ્રમાણ વિરૂદ્ધ, સુમેરૂ પર્વતોને તે તે શબ્દો કહે છે ઇત્યાદિ અભિપ્રાયરૂપ શબ્દ નયાભાસ છે (૨૧+૬૧૮)

पर्यायशब्दाना निरुक्तिभेदेन भिन्नार्थत्वमेव नत्वर्थगतोऽभेदोऽपीतियोऽभिप्राय स समभिरूढनयाभास'। यथा शक्रपुरन्दरे इशब्दाना भिन्नाभिधेयत्वमेव भिन्नशब्दत्वादित्यभिप्राय ॥२२॥

સમભિરૂઢ નયાભાસનું વર્ણન—

અર્થ — સમભિરૂઢ નયાભાસ=હાથી-હરણ આદિ શબ્દોની જેમ શક્ર પુરંદર આદિ શબ્દો, નિરુક્તિ (વ્યુત્પત્તિ) ના ભેદથી ભિન્ન ભિન્ન અર્થવાચક જ છે એક અર્થવાચી નથી જ આવો જે અભિપ્રાય તે 'સમભિરૂઢ નયાભાસ' છે જેમકે, શક્ર-પુરંદર-ઈન્દ્ર વિ પર્યાયવાચી શબ્દો, ભિન્ન ભિન્ન અર્થવાચક જ છે કેમકે, ભિન્ન ભિન્ન શબ્દો છે ઇતિ અભિપ્રાય, સમભિરૂઢ નયાભાસ સમજવો (૨૨+૬૧૯)

प्रवृत्तिनिमित्तक्रियाविरहितमर्थं शब्दवाच्यतया सर्वथाऽनभ्युपगच्छन्नभिप्रायविशेष एवम्भूतनयाभास.। यथा घटनक्रियाविरहितघटादेर्घटादिशब्दवाच्यत्वव्युदासाभिप्राय इति ॥२३॥

એવભૂતનયાભાસનુ વર્ણન–

અર્થ —એવભૂતનયાભાસ-શબ્દની વ્યુત્પત્તિનિમિત્તભૂત ક્રિયાવિશિષ્ટ વસ્તુને શબ્દના અર્થરૂપે સ્વીકારતો હોવા છતા શબ્દની વ્યુત્પત્તિ નિમિત્ત ક્રિયા શૂન્યપદાર્થ ને શબ્દના અર્થ રૂપે નહીં સ્વીકારતો (ખડન કરતો) જે અભિપ્રાય તે 'એવ ભૂતનયાભાસ' છે જેમકે, ઘટશબ્દની વ્યુત્પત્તિ નિમિત્તભૂત ઘટન (ચેષ્ટા) ક્રિયાશૂન્ય ઘટઆદિપદાર્થનુ જે ઘટાદિ શબ્દથી વાચ્યત્વ તેના ખડનના અભિપ્રાયરૂપ એવભૂતનયાભાસ છે (૨૩+૬૨૦)

नयस्येदशस्य वस्त्वेकदेशस्याज्ञाननिवृत्तिरनन्तरफलम् । परम्परफल तु वस्त्वेकदेशविषयकहानोपादानोपेक्षाबुद्धय. । उभयविधमपि फल नयात्कथञ्चिद्भिन्नाभिन्न विज्ञेयम् इति नयनिरूपणम् ॥२४॥

નયાત્મકજ્ઞાનનુ ફલવર્ણન–

અર્થ —નયનું ફલ=પ્રમાણના એક દેશભૂત વસ્તુના અશના ગ્રાહક નયનુ નયવિષયક અજ્ઞાનની નિવૃત્તિએ અનતરઅવ્યવહિત-સાક્ષાતફલ છે જેમ પ્રમાણનુ સર્વવસ્તુવિષયક હાનબુદ્ધિ–ઉપાદાનબુદ્ધિ–ઉપેક્ષાબુદ્ધિ, પરપરફલ છે (પરપરાથી ફલ છે) તેમ નયનુ પણ વસ્તુના અશવિષયક હેય-હાનબુદ્ધિ ઉપાદેય ઉપાદા બુદ્ધિ–ઉપેક્ષણીયઉપેક્ષા બુદ્ધિ પરપરાથી ફલ છે

આ બન્ને પ્રકારનુ-સાક્ષાત્ અને પરપરફલ, નયથી કથચિદ્ ભિન્ન અભિન્ન જાણવુ આ પ્રમાણે નયનું નિરૂપણ સમાપ્ત થાય છે (૨૪+૬૨૧)

वादनिरूपणनामक
दशम किरण

स्वपरपक्षसाधनदूषणविषय तत्त्वनिर्णयविजया यतरप्रयो
जन वचन वाद ॥१॥

વાદનું લક્ષણ—

અર્થ —વાદીનું અથવા પ્રતિવાદીનું પોતાના પક્ષની સિદ્ધિ માટે જે સાધન (સાધવું) અને પરપક્ષવિષયક જે દૂષણ અર્થાત્ સ્વપરપક્ષ સાધન–દૂષણવિષયક, તત્ત્વનિર્ણય કે વિજય એમાથી કોઇ એક પ્રયોજનવાળુ વચન વાદ કહેવાય છે (૧+૬૨૨)

साधनात्मक दूषणात्मकञ्च वचन स्वस्वाभिप्रेतप्रमाण-
रूपमेव स्यात् । तदन्यस्य प्रमाणाभासत्वान्निर्णायकत्वानुपपत्ते
रि ।

સાધન દૂષણાત્મક વચન કેવુ હોવુ જ[illegible]
વર્ણન-

અર્થ —સ્વપક્ષવિષયસાધનરૂપવચન [illegible]
દૂષણ વચન, [illegible]રૂપ જ હોવુ [illegible]
[illegible]રૂપવચન ન [illegible]

શકતું નથી પ્રમાણુરૂપ વચન જ નિર્ણયકારક હોય છે (૨+૬૨૩)

जल्पवितण्डयोस्तु न कथान्तरत्वं वादेनैव चरितार्थत्वात् ॥३॥

અર્થ —જો કે દશાન તરમા વાદ-જલ્પ-વિતંડારૂપે કથાના ત્રણ પ્રકારો કહેલ છે છતા અહીં જલ્પ અને વિતંડારૂપ બે કથાઓ વાદથી ચરિતાર્થ થતી હોવાથી પૃથક્ પૃથક્ જણાવેલ નથી (૩+૬૨૪)

कथारम्भकस्तु जिगीषुस्तत्त्वनिर्णिनीषुश्च ॥४॥

અર્થ —જિગીષુ અને તત્ત્વનિર્ણિનીષુના ભેદથી બે પ્રકારના કથા-વાદના આરભક હોય છે (૪+૬૨૫)

अङ्गीकृतधर्मसाधनाय साधनदूषणवचनैर्विजयमिच्छुर्जिगीषुः । स्वीकृतधर्मस्थापनाय साधनदूषणवचनैस्तत्त्वस्थापनेच्छुस्तत्त्वनिर्णिनीषुः ॥५॥

અર્થ —(૧) જિગીષુ=અંગીકાર કરેલ જે કથંચિત્ નિત્યત્વાદિરૂપ ધર્મ છે તે ધર્મના સાધન-વ્યવસ્થા કરવા માટે સ્વપક્ષને સ્થાપવા માટે અને પરપક્ષને દૂષિત કરવા માટે પ્રવૃત્તિવાળો સ્વવિજય અને પરના પરાજયને ઇચ્છનારો 'જિગીષુ' કહેવાય છે

(૨) તત્ત્વનિર્ણિનીષુ=શાસ્ત્રદ્વારા, પરના વિષે કે પોતાના વિષે સ્વીકાર કરેલા કથંચિત્ નિત્યત્વ આદિ ધર્મની સ્થાપના

માટે સાધનાત્મક-દૂષણાત્મક વચનોના સમુદાયથી કથચિત નિત્યત્વ આદિરૂપ તત્ત્વના મડનની ઇચ્છાવાળો ' તત્ત્વનિર્ણિનીપુ' કહેવાય છે (૫+૬૨૬)

अथ स्वस्य सन्देहादिसम्भवे स्वात्मनि तत्त्वनिर्णय यदेच्छति तदा स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीपुर्भवति । परानुग्रहार्थं परस्मिन् तत्त्वनिर्णय यदेच्छति तदा परात्मनि तत्त्वनिर्णिनीपुर्भवति ॥६॥

તત્ત્વનિર્ણિનીપુના ભેદો

અર્થ —(૧) આ તત્ત્વનિર્ણિનીપુ=પોતાને થયેલ સદેહ આદિના પરિહારની ઈચ્છા જ્યારે પોતાના આત્મામા થાય ત્યારે પોતાને વિષે તત્ત્વનિર્ણયની ઇચ્છાવાળો ' સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીપુ' કહેવાય છે

(૨) પરાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીપુ=જે પરાનુગ્રહમા એકપરાયણ, બીજાને તત્ત્વ પમાડવા માટે જ્યારે ઇચ્છે છે ત્યારે ' પરાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીપુ' તે થાય છે (૬+૬૨૭)

स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीपुश्शिष्यसब्रह्मचारिसुहृदादय । परस्मिन् तत्त्वनिर्णिनीपुश्च गुर्वादि । अथ ज्ञानावरणीयकर्मण क्षयोपशमात्सम्भूतत्वन्नमत्यादिज्ञानवान् केवलज्ञानवान् वा भवति । स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीपुस्तु क्षायोपशमिकज्ञानवानेव जिगीपुरप्येवमेव ॥७॥

સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુ અને પરાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુના ભેદો–

અર્થ —(૧) સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુના ભેદો=સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુમા શિષ્ય-ગુરુબ ધુ-સાધર્મિક-મિત્ર આદિનો સમાવેશ થાય છે

(૨) પરાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુના ભેદો=ગુરુઆદિ, પરાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુ કહેવાય છે અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણીયકર્મના વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમથી ઉત્પ ન વિશિષ્ટ મતિજ્ઞાન-શ્રુતજ્ઞાન-અવધિજ્ઞાન-મન પર્યવજ્ઞાનવાળા પરોપકારી ગુરુઆદિ, પરાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુ કહેવાય છે ઇતિ એક ભેદ જાણવો તથા સકલજ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મના ક્ષયથી પ્રકટ થયેલ કેવળજ્ઞાનવાળા અર્હદાદિ ભગવતો, પરાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે બીજો ભેદ જાણવો

વળી સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુ તો ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનવાળો જ સમજવો એવ જિગીષુ પણ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનવાળો જ સમજવો (૮+૬૨૮)

तथा चारम्भको जिगीषु, स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषु क्षायोपशमिकज्ञानवान् केवली चेति चतुर्विधस्सम्मन्न। एव मत्यारम्भकोऽपि ॥८॥

અર્થાત—તથાચ આરભક, (૧) જિગીષુ (૨) સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુ (૩) પરાત્મનિ ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનવાન્ તત્ત્વનિર્ણિનીષુ (૪) ક્ષાયિકજ્ઞાનવાળા કેવલી પરાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુ

આમ ચાર ભેદવાળો આરભક છે આ પ્રમાણે પ્રત્યારભક પણ ચાર પ્રકારનો જાણવો (૮+૧૨૯)

यदोभावपि जिगीषू, जिगीषू क्षायोपशमिकज्ञानिनौ, जिगीषुकेवलिनौ वा वादिप्रतिवादिनौ भवतस्तदा वादि-प्रतिवादिसभ्यसभापतिरूपाणि चत्वार्यङ्गा यपेक्षितानि ॥९॥

वादमा अगोना नियमो—

અર્થ —(૧) વાદી-આરભક જિગીષુ અને પ્રતિવાદી-પ્રત્યારભક જિગીષુ જ્યારે હોય (૨) વાદી-આરભક જિગીષુ અને પ્રત્યારભક-પ્રતિવાદી ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનવાન્ પરાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુ જ્યારે હોય (૩) વાદીઆરભક જિગીષુ અને પ્રત્યારભક પ્રતિવાદી-ક્ષાયિકજ્ઞાનવાન્-કેવલીપરાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુ જ્યારે હોય ત્યારે વાદમા (૧) વાદી (૨) પ્રતિવાદી (૩) સભ્ય (૪) સભાપતિ એમ ચાર અગો અપેક્ષિત હોય છે (૯+૧૩૦)

यदा स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषुर्वादी प्रतिवादी च परत्र तत्त्वनिर्णिनीषुः क्षायोपशमिकज्ञानवान् तदा समर्थश्चेत्पति वादी, वादीप्रतिवादिरूपाङ्गद्वयमेवापेक्षितम् । असमर्थश्चेत्सभ्येन सहाङ्गत्रयमपेक्षितम्, केवली चेत्प्रतिवादी तदाङ्गद्वयमेव ॥१०॥

અર્થ —જ્યારે આરભક-વાદી સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુ અને પ્રત્યારભક પ્રતિવાદી પરાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુ-ક્ષાયોપશ

મિક જ્ઞાનવાળો હોય ત્યારે જો સમર્થપ્રતિવાદી હોય તો વાદમા વાદી અને પતિવાદી રૂપ બે અ ગોજ અપેક્ષિત છે

જો પ્રતિવાદી અસમર્થ હોય તો વાદી–પ્રતિવાદી–સભ્ય એમ ત્રણ અ ગો અપેક્ષિત છે

જો કેવનીભગવાન્ પ્રતિવાદી હોય તો વાદી–પ્રતિવાદી એમ બે અ ગોજ અપેક્ષિત છે (૧૦+૬૩૧)

यदा क्षायोपशमिकज्ञानवान परत्र तत्त्वनिर्णिनीपुर्वादी प्रतिवादी च जिगीषुस्तदा चत्वार्यङ्गानि, स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीपुः क्षायोपशमिकज्ञानवान् परत्र तत्त्वनिर्णिनीपुर्वा प्रतिवादी तदाऽसमर्थत्वेऽङ्गत्रय समर्थत्वे चाङ्गद्वयम् । केवली चेत्प्रतिवादी तदाऽङ्गद्वयमपेक्षितम् । यदा तु केवली वादी जिगीषुश्च प्रतिवादी तदा चत्वार्यङ्गानि, स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीपुः क्षायोपशमिकज्ञानवान वा प्रतिवादी तदाऽङ्गद्वयमेवापेक्षितम् ॥२१॥

અર્થ —(૧) જ્યારે આરભક-વાદી ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાન વાળો પરાત્મનિ તત્વનિર્ણિનીપુ અને પ્રત્યારભક પ્રતિવાદી જિગીષુ હોય ત્યારે કલહાદિનો સભવ હોવાથી અને લાભેચ્છાનો સભવ હોવાથી ચાર અ ગો-વાદી-પ્રતિવાદી-સભ્ય અને સભાપતિરૂપ ચાર અ ગો અપેક્ષિત છે

(૨) વળી જ્યારે પ્રત્યારભક-પ્રતિવાદી, ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનવાળો સ્વાત્મનિ તત્વનિર્ણિનીપુ અથવા પરાત્મનિ તત્વનિર્ણિ

નીપુ હોય ત્યારે અસમર્થતામા ત્રણ અ ગો અને સમર્થતામા બે અ ગો અપેક્ષિત છે

(૩) વળી જ્યારે પ્રત્યારમ્ભક-પ્રતિવાદી કેવલી ભગવાન્ હોય ત્યારે બે અ ગો અપેક્ષિત છે

(૪) જ્યારે પરોપકારમા એકપરાયણુ કેવલી ભગવાન્ આરમ્ભક-વાદી હોય અને પ્રત્યારમ્ભક પ્રતિવાદી જિગીપુ હોય ત્યારે સભ્ય-સભાપતિ સહિત ચાર અ ગો અપેક્ષિત છે

(૫) વળી પ્રત્યારમ્ભક-પ્રતિવાદી ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનવાળો સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીપુ અથવા પરાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીપુ હોય ત્યારે બેજ અ ગો અપેક્ષિત છે (૧૧+૬૩૨)

जिगीषुस्वात्मतत्त्वनिर्णिनीष्वो , स्वात्मतत्त्वनिर्णिनीषु जिगीष्वोः, स्वात्मतत्त्वनिर्णिनीष्वोरुभयोरुभयोश्च केवलिनोर्वादिप्रतिवादिभावासम्भवा न वादः प्रवर्त्तते ॥१२॥

અર્થ—જ્યારે બે જિગીપુ અને સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીપુના વચ્ચે, સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીપુ અને જિગીપુના વચ્ચે, બન્ને સ્વાત્મનિ નિર્ણિનીપુ અને સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીપુના વચ્ચે, બન્ને-કેવલી અને કેવલીના વચ્ચે વાદિપણુ-પ્રતિવાદિપણુ અસભવિત હોઈ વાદ સભવતો નથી (૧૨+૬૩૩)

प्रथम वादारम्भको वादी, तदनु तद्विरुद्धारम्भक' प्रतिवादी, एतौ स्वपरपक्षस्थापनप्रतिषेधौ प्रमाणतः कुर्वीयाताम् ॥१३

અર્થ—ચાર અંગોથી-ત્રણ અંગોથી કે બે અંગોથી અલંકૃત સભામાં જે પહેલા વાદનો આરંભ કરે છે તે વાદારંભક વાદી કહેવાય છે (૧) પહેલા વાદી (૨) ત્યારબાદ વાદીએ કહેલ પક્ષમા તેનાથી વિરૂદ્ધ પ્રમાણપૂર્વક દૂષણને પ્રગટ કરનાર પ્રતિવાદી-પ્રત્યારંભક કહેવાય છે

અર્થાત્ આ વાદી અને પ્રતિવાદી બન્ને, સ્વપક્ષમંડન અને પરપક્ષખંડન, પ્રમાણથી કરે! (૧૩+૬૩૪)

उभयसिद्धान्तपरिज्ञाता धारणावान् बहुश्रुत स्फूर्तिमान् क्षमी मध्यस्थ सभ्य । वादोऽयं त्रिभिस्सभ्यैरन्यूनो भवेत् ॥१४॥

અર્થ—(૩) વાદી અને પ્રતિવાદીના સિદ્ધાન્ત-તત્ત્વનો જ્ઞાતા, ધારણા સમર્થ, બહુશ્રુત, સ્ફૂર્તિવાળો, ક્ષમાવાળો, મધ્યસ્થ 'સભ્ય' કહેવાય છે

વાદમા ઓછમા ઓછા ત્રણ સભ્યો હોવા જોઈએ (૧૪+૬૩૫)

सभ्यैरेतैर्यथायोग वादिप्रतिवादिनो प्रतिनियतवादस्थान नियमन कथाविशेषनियमन पूर्वोत्तरवादनिर्देशस्तद्वचनगुण दोषावधारण तत्त्वप्रकाशनेन यथासमय वादविरामः जयपराजयप्रकाशनञ्च कार्यम् ॥१५॥

અર્થ—પૂર્વોક્તલક્ષણસંપન્ન આ સભાસદોએ યોગપ્રમાણે

(૧) વાદી અને પ્રતિવાદીના ચોક્કસવાદના સ્થાનનો નિશ્ચય

(૨) કથાવિશેષનો નિર્ણય

(૩) પૂર્વવાદ (પૂર્વપક્ષ) અને ઉત્તરવાદ (ઉત્તરપક્ષ)નો નિર્ણય

(૪) વાદીએ અને પ્રતિવાદીએ કહેલ સાધક બાધકાત્મક વચનના ગુણદોષનો નિશ્ચય

(૫) તત્ત્વના પ્રકાશનદ્વારા સમય પ્રમાણે વાદના વિરામનો નિશ્ચય

(૬) કથાના ફલરૂપ જય અને પરાજયની જાહેરાત વિગેરે કાર્યો કરવા જોઇએ (૧૫+૬૩૬)

प्रज्ञाऽऽज्ञासम्पत्तिसमताक्षमालङ्कृत सभापति ॥१६॥

અર્થઃ—(૧) પ્રજ્ઞાથી અલંકૃત (૨) આજ્ઞાસંપત્તિ અલંકૃત (૩) સમતાથી અલંકૃત (૪) ક્ષમાથી અલંકૃત 'સભાપતિ' હોવો જાઇએ (૧૬+૬૩૭)

अनेन च वादिप्रतिवादिभ्या सभ्यैश्च प्रतिपादितस्यार्थस्यावधारण तयो कलहनिराकरण तयोश्शपथानुगुण पराजितस्य शिष्यत्वादिनियमन पारितोषिकादिवितरणञ्च कर्त्तव्यम् ॥१७॥

અર્થઃ—આ સભાપતિએ,

(૧) વાદિએ અને પ્રતિવાદિએ અને સભ્યોએ કહેલા અર્થનું અવધારણ કરવુ જોઇએ

(૨) તે વાદી અને પ્રતિવાદીના કલહનુ નિરાકરણ કરવું જોઇએ

(૩) વાદિ અને પ્રતિવાદિમાથી શપથ (સોગદ) પૂર્વક, પરાજિતનુ શિષ્યપણાઆદિનું નિયમન અને પારિતોષિક (ઈનામ) આદિનુ દાન કરવુ જોઇએ (૧૭+૬૩૮)

पूर्वागमान् पुरस्कृत्य भेदलक्षणतो दिशा बालसविल्प्र काशाय सम्यक्सवि प्रकाशिता ॥१८॥

અર્થ—પૂર્વાચાર્યોએ રચેલ ગ્રન્થરત્નોને જોઇ વિચારી, સમ્યગ્ જ્ઞાનના ભેદો-પ્રભેદોથી-લક્ષણોદ્વારા સક્ષેપથી [પૂર્વાચાર્યોના ગ્રથોમા પ્રવેશની અનુકૂળતા કરવાપૂર્વક] બાલ જીવોને (પૂર્વાચાર્ય ગ્રથપ્રવેશક બાલજીવોને) જ્ઞાનના પ્રકાશ માટે સમ્યગ્ જ્ઞાનનું પ્રકાશન કરેલ છે (૧૮+૬૩૯)

ઇતિ વાદનિરૂપણનામક દશમ કિરણ

चरणनिरूपणनामकं प्रथमं किरणं

चरणकरणभेदेन द्विविधं चरणम् ॥१॥

અર્થ—ચરણ અને કરણના ભેદથી બે પ્રકારનું ચરણ છે મુમુક્ષુવર્ગને સદાકર્તવ્યરૂપ, વ્રતશ્રમણધર્માદિમૂલગુણરૂપ 'ચરણ' કહેવાય છે અને પ્રયોજન થતાં જે કરાય તે પિંડવિશુદ્ધિઆદિ 'કરણ' કહેવાય છે (૧+૬૪૦)

व्रतश्रमणधर्मसंयमवैयावृत्त्यब्रह्मचर्यगुप्तिज्ञानादितप क्रोधनिग्रहरूपणाष्टविधमप्यवान्तरभेदतस्सप्ततिविधं चरणम् ॥२॥

અર્થ—(૧) વ્રત [૫] (૨) શ્રમણધર્મ [૧૦] (૩) સંયમ [૧૭] (૪) વૈયાવૃત્ય [૧૦] (૫) બ્રહ્મચર્ય [૯] ગુપ્તિ (૬) જ્ઞાનાદિ [૩] (૭) તપ [૧૨] (૮) ક્રોધાદિનિગ્રહ [૪] રૂપે આઠ પ્રકારનું હોવા છતાં અવાંતરભેદથી સિત્તેર (૭૦) પ્રકારનું ચરણ છે (૨+૬૪૧)

વ્રત સ્વરૂપ વર્ણન–

हिंसानृतस्तेयाब्रह्मपरिग्रहेभ्यो विरमणरूपाणि पञ्च व्रतानि ॥३॥

અર્થ—(૧) હિંસાથી વિરમવું (૨) અસત્યથી વિરમવું

(૩) ચોરીથી અટકવું (૪) અબ્રહ્મથી વિરમવું (૫) પરિગ્રહથી વિરમવું

અર્થાત્ હિંસાદિપંચકથી વિરમણરૂપ પાચ મહાવ્રતો જાણવા (૩+૬૪૨)

प्रमादसहकारेण कायादिव्यापारज यद्द्रव्यभावात्मकप्रा णव्यपरोपण हिंसा तस्मात्सम्यग्ज्ञानश्रद्धानपूर्विका निवृत्तिः प्रथम व्रतम् ॥४॥

અર્થ—હિંસાવિરમણ=પ્રમાદપૂર્વક, મનવચન-કાયરૂપવ્યાપારથી જન્ય, દ્રવ્યભાવરૂપપ્રાણોનો જીવથી વિયોગ કરવો તે હિંસાનો જ્ઞાનશ્રદ્ધાપૂર્વક, ત્રણુભાગાઓથી, યાવજ્જીવ નિવૃત્તિરૂપત્યાગ 'હિંસાવિરમણરૂપપ્રથમવ્રત' કહેવાય છે (૪+૬૪૩)

असद्वृति तत्प्रकारकमप्रियमपथ्य वचनमनृत तस्मात्तथा विरतिर्द्वितीय व्रतम् । असत्य चतुर्विध भूतनिह्नवाभूतोद्भा वनार्था तरगर्हाभेदात् । आत्मा पुण्य पाप वा नास्तीत्यादिकम् । आत्मा सर्वगत इति द्वितीयम् । गव्यश्वत्वव चनं तृतीयम् । क्षेत्र कृष, काण प्रति काण इत्यादि वचन तुर्यम् ॥५॥

અર્થ—અચોરને ચોર કહેવારૂપ, અપ્રિય, અહિતકર, વચન 'અનૃત' અસત્ય કહેવાય છે તેનાથી જ્ઞાનશ્રદ્ધાપૂર્વક, યાવજ્જીવ અટકવું તે 'અસત્યવિરતિરૂપ બીજુ વ્રત' કહેવાય છે

વળી અસત્ય ચાર પ્રકારનુ છે-

(૧) ભૂતનિહ્નવ-સતવિદ્યમાનનો અપલાપ કરવો જેમકે, આત્મા નથી, પુણ્યપાપ નથી વિગેરે

(૨) અભૂત ઉદ્દભાવન-અવિદ્યમાન, અછતાને પ્રગટ કરવું તે જેમકે, આત્મા સવ વ્યાપી છે

(૩) અર્થાતર-બીજા પદાથ રૂપે જણાવાવું-કહેવું જેમકે, ગાયને ઘોડો કહેવો

(૪) ગર્હા-શાસ્ત્રપ્રતિષિદ્ધ વચન અને નિંદિત વચન 'ગર્હા' કહેવાય છે જેમકે, 'ખેતર ખેડ' એવુ વચન કારણ કે હિંસાજનક હોવાથી આ વચનની અસત્યતા છે 'કાણાને કાણો' કહેવો આ નિષ્ઠુર વચન, પરને પીડાકારી હોઇ સત્ય છતા ગર્હિત હોઇ અસત્ય કહેવાય છે (૫+૬૪૪)

स्वाम्याद्यदत्तवस्तुपरिग्रहणं स्तेयं तस्मात्तथा विरतिस्तृतीयं व्रतम् ॥६॥

અર્થ —સ્વામીથી-જીવથી તીથ કરવચનથી-ગુરુથી અદત્ત-નહીં આપેલ પ્રમત્ત યોગ દ્વારા વસ્તુનું ગ્રહણ સ્તેય' કહેવાય છે તેન થી સવથા યાવજ્જીવ નિવૃત્તિ-અટકવું તે 'અસ્તેયવ્રત' કહેવાય છે (૬+૬૪૫)

औदारिकवैक्रियशरीरविलक्षणसंयोगादिजन्यविषयानुभवनमब्रह्म तस्मात्तथा विरतिस्तुर्यं व्रतम् ॥७॥

અર્થ —ઔદારિક શરીર (તિય ચ-મનુષ્યોના શરીર) અને વૈક્રિય શરીર (વેદોદયજન્ય સ્ત્રીપુરૂષસગ વિશેષ)

આદિ (આદિથી સંકલ્પ–નામગ્રહણ-દર્શન વિગેરે જાણવાં) તેનાથી જન્ય વિષયસુખનો અનુભવ, 'અબ્રહ્મ' કહેવાય છે તેનાથી ત્રણ યોગ-કરણથી અઢારપ્રકારે યાવજ્જીવ જ્ઞાન શ્રદ્ધા પૂર્વકવિરામ–અટકવું તે 'બ્રહ્મવ્રત' ચોથુ વ્રત કહેવાય છે - (૭+૬૪૬)

सचित्ताचित्तमिश्रेषु द्रव्येषु मूर्च्छा परिग्रहस्तस्य तथा विरति पञ्चम व्रतम् ॥८॥

અર્થ—સ્ત્રી વિ સચિત્તદ્રવ્યોમા આહારઆદિઅચિત્ત દ્રવ્યોમા, ભૂષણભૂષિત સ્ત્રી આદિ મિશ્રદ્રવ્યોમા મમતાભાવ–મૂર્ચ્છા 'પરિગ્રહ' કહેવાય છે તેનાથી પ્રમાદના અભાવપૂર્વક યાવજ્જીવ અટકવું 'અપરિગ્રહ' પાચમુ વ્રત કહેવાય છે (૮+૬૪૭)

क्षमामार्दवार्जवशौचसत्यसयमतपस्त्यागाऽऽकिञ्च पब्रह्मचर्याणि श्रमणधर्मा ॥९॥

અર્થ—(૧) ક્ષમા (૨) માર્દવ (૩) આર્જવ (૪) શૌચ (૫) સત્ય (૬) સયમ (૭) તપ (૮) ત્યાગ (મુક્તિ-નિર્લોભતા) (૯) આકિંચન્ય (૧૦) બ્રહ્મચર્ય એમ દશ શ્રમણ (સાધુ)ના ધર્મો કહેવાય છે (૯+૬૪૮)

सति सामर्थ्ये सहनशीलता क्षमा। सापराधिष्वप्युपकार्युद्धिरवश्यम्भावित्वमतिरपायेषु क्रोधादिषु दुष्टफलकत्वज्ञानमात्मनि दाक्षवणेऽप्यविकृतमनस्कत्व क्षमैवात्मधर्म इति बुद्धिश्च क्षमायाभुपकारिका ॥१०॥

ક્ષમાનુ સ્વરૂપ–

અર્થ—પ્રતિકારશક્તિ હોવા છતા સહનશીલતા રાખવી એ 'ક્ષમા' કહેવાય છે

અર્થાત્ અપરાધીજીવો ઉપર પણ ઉપકારબુદ્ધિ, પરપ્રયુક્ત તાડન-મારણ આદિ અપાયોમા, અવશ્યભાવિત્વનો વિચાર, ક્રોધ આદિ વિષે દુષ્ટફલ આપનારા છે, આવું જ્ઞાન, પોતાની નિંદાનુ શ્રવણ થતા માનસિકવિકારનો અભાવ, 'ક્ષમા' એજ આત્મધર્મ છે એવી બુદ્ધિ, ક્ષમામા ઉપકાર કરનારી છે અર્થાત્ આ બધા ભાવો ક્ષમાના ઉત્તેજક છે (૧૦+૧૪૯)

गर्वपराङ्मुखस्य श्रेष्ठेऽभ्युत्थानादिभिर्विनयाचरण मार्द-वम्। जातिरूपैश्वर्यकुलतप श्रुतलाभवीर्यप्रहम्भावो मार्दववि रोधी अतस्ततो निवर्त्तेत ॥११॥

અર્થ—ગર્વરહિતનું આચાર્ય આદિ શ્રેષ્ઠ પુરુષોના વિષે યથાયોગ્ય અભ્યુત્થાન-આસન આદિથી વિનયપૂર્વકનું આચ રણ 'માર્દવ' કહેવાય છે અર્થાત્ જાતિ-રૂપ-ઐશ્વર્ય-કુલ-તપ-શ્રુત-લાભ-વીર્ય રૂપ વિષયોમા અહંકાર-ગર્વ એ માર્દવ વિરોધી કહેવાય છે માટે તેનાથી અટકવુ એ માર્દવરૂપ શ્રમણધર્મ બને છે (૧૧+૧૫૦)

कायवाङ्मनसा शाठ्यपराहित्यमार्जवम् । भावदोषयुक्तो हि इहामुत्र चाकुशलाशुभफल कर्मोपचिनोति ॥१२॥

અર્થ—આર્જવરૂપ શ્રમણધર્મ=કાય-વચન-મનની

શઠના માયા-વક્રતાનો અભાવ 'આર્જવ' કહેવાય છે અર્થાત માયારૂપ ભાવદોષવાળો, આલોકમા અને પરલોકમા ભવિષ્યમા અશુભફલવાળા પાપકર્મને ભેગુ કરે છે

(૧૨+૬૫૧)

कालुष्यविरह' शौचम् । तद् द्रव्यभावभेदाद् द्विधा, शास्त्रीयविधिना यतिजनशरीरगतमहाव्रणादिक्षालनमाद्यम् । रजोहरणादिष्वपि ममताविरहो द्वितीयम् । ममत्वमत्र मनः कालुष्यम् ॥'१॥

અર્થ—શૌચરૂપ શ્રમણધર્મ=કાલુષ્યરૂપ મલિનતાનો અભાવ 'શૌચ' કહેવાય છે આ શૌચ, દ્રવ્ય અને ભાવથી બે પ્રકારનું છે (૧) એષણીય શુદ્ધજલ આદિરૂપ શાસ્રોક્ત વિધિથી સાધુ જનના શરીરગત મહાવ્રણ (મોટાઘાવ-જખમ-ઘાઇ વિગેરેનુ ક્ષાલન (ધોવુ વિ) દ્રવ્યશૌચ કહેવાય છે (૨) રજોહરણ-મુખવસ્રિકા-ચોલપટ્ટો-પાત્ર આદિરૂપ ધર્મોપકરણોમા પણ મમ તાનો અભાવ 'ભાવશૌચ' કહેવાય છે અહીં મમતા, મનની મલિનતા જાણવી (૧૩+૬૫૨)

यथावस्थितार्थप्रतिपत्तिकरं स्वपरहितं वच. स यम् ॥१४॥

અર્થ—યથાવસ્થિત=અનંતધર્માત્મકવસ્તુનુ તે તે પ્રકારે બોધજનક, સ્વપરહિતકારી વચન 'સત્ય' રૂપ શ્રમણધર્મ કહેવાય છે (૧૪+૬૫૩)

इन्द्रियदमन सयमः । तत्स्तु पूर्वमेवोक्तम् ॥१५॥

અર્થ—સંયમ=પાંચ ઇન્દ્રિયોના પાંચવિષયોમાં લોલુપતાનો અભાવ 'સંયમ' કહેવાય છે તથાચ 'તપ' રૂપ શ્રમણધર્મનું સ્વરૂપ પૂર્વે કહેવાઇ ગયેલ છે (૧૫+૬૫૪)

बाह्याभ्यन्तरोपधिशरीरान्नपानादिविषयकभावदोषपरित्यजनं त्यागः ॥१६॥

અર્થ:—ત્યાગરૂપ શ્રમણધર્મ=રજોહરણાદિરૂપ બાહ્યઉપધિ તથા ક્રોધ આદિ આભ્યંતર ઉપધિ અને આભ્યંતર શરીર વિષયક અને બાહ્ય અન્નપાનઆદિરૂપ વિષયક તૃષ્ણામમતારૂપ ભાવદોષનો પરિહાર 'ત્યાગ' કહેવાય છે જેનુ બીજુ નામ 'મુક્તિ' છે (૧૬+૬૫૫)

शरीरधर्मोपकरणादिषु मूर्च्छाराहित्यमाकिञ्चन्यम् ॥१७॥

અર્થ:—આકિંચન્ય=શરીર ધર્મોપકરણ આદિવિષે મૂર્છાનો અભાવ 'આકિંચન્ય' કહેવાય છે (૧૭+૬૫૬)

व्रतपरिपालनाय ज्ञानाभिवृद्धये कषायपरिपाकाय च गुरुकुलवासो ब्रह्मचर्यम् ॥१८॥

અર્થ—બ્રહ્મચર્યરૂપ શ્રમણધર્મ=વ્રતના સારીરીતે પાલન કરવા માટે જ્ઞાનની ચારે બાજુથી વૃદ્ધિ માટે, ક્રોધઆદિ પરિણામોના ઉપશમ-ક્ષયોપશમ-ક્ષયરૂપ પરિપાક માટે ગુરૂકુલવાસ (ગુરુઆજ્ઞાની પરતંત્રતા) 'બ્રહ્મચર્ય' રૂપ શ્રમણધર્મ કહેવાય છે (૧૮+૬૫૭)

मनियम शरीरवाङ्मनोनिग्रहः संयमः । स च सप्त-

दशविधः पृथव्यप्तेजोवायुवनस्पतिकायद्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रियप्रेक्ष्योपेक्ष्यापहृत्यप्रमृज्यकायवाङ्मनउपकरणसंयमभेदात् ॥१९॥

અર્થઃ-નિયમપૂર્વક શરીર-વચન-મનનો નિગ્રહ 'સંયમ' કહેવાય છે [૧]પૃથ્વીકાયસંયમ [૨]અપ્કાયસંયમ [૩]તેજકાયસં૦ [૪]વાયુકાયસં૦ [૫]વનસ્પતિકાયસં૦ [૬]દ્વીન્દ્રિયસં૦ [૭]ત્રીન્દ્રિયસં૦ [૮]ચતુરિન્દ્રિયસં૦ [૯]પંચેન્દ્રિયસં૦ [૧૦]પ્રેક્ષ્યસં૦ [૧૧]ઉપેક્ષ્યસં૦ [૧૨]અપહૃત્યસં૦ [૧૩]પ્રમૃજ્યસંયમ (૧૯+૬૫૮)

तत्र पृथिवीकायिकादारभ्य पञ्चेन्द्रियं यावद् नवविधा जीवास्तेषां करणत्रयं (योगत्रयेण) कृतकारितानुमतिभिः संघट्टपरितापव्यापत्तिपरिहारः पृथिवीकायिकादिसंयमो नवविधो ज्ञेयः ॥२०॥

અર્થ—(૧) સત્તર પ્રકારના સંયમ પૈકી પૃથ્વીકાયથી માંડી પંચેન્દ્રિય સુધીના જે નવપ્રકારના જીવો છે, તેઓનો મન-વચન-કાયાદ્વારા કરવા-કરાવવા-અનુમોદનરૂપે સંઘટ્ટ-સરંભ (હિંસાનો સંકલ્પ)નો અને પરિતાપ-સમારંભ (પરપીડાકર ઉચ્ચાટન આદિના કારણરૂપ મંત્રાદિધ્યાનરૂપ માનસિક સમારંભ, પરપરિતાપકર ક્ષુદ્રવિદ્યાઆદિ પરાવર્ત્તના સંકલ્પસૂચકધ્વનિરૂપ વાચિક સમારંભ, મારવા માટે લાકડી-મુઠ્ઠી આદિના પ્રયોગ કરવારૂપ કાયિક સમારંભ)નો અને વ્યાપત્તિ-આરંભ-વિનાશ પ્રાણવિયોગનો પરિહાર-વર્જન એ પૃથિવી કાયિક આદિ સંયમ, નવપ્રકારનો જાણવો (૨૦+૬૫૯)

स्थानादीन् विलोक्य क्रियाचरण प्रेक्ष्यसयम साधुप्रभृतीन् प्रवचनोदितक्रियासु व्यापारयत । स्वस्वक्रियासु व्यापारयतो वा गृहस्थादीनुपक्षमाणस्य सयम उपेक्ष्यसयम ॥२१॥

અર્થ —સૂવા-બેસવા-ગમનને યોગ્યસ્થાન-સ્થ ડિલ આદિને જોઈ આખથી બરાબર જોઈ શયનાદિક્રિયા કરવી તે 'પ્રેક્ષ્ય-સયમ'

પ્રવચનકથિતક્રિયામા શિથિલ બનનાર સાધુઆદિને પ્રવચનવિહિત અનુષ્ઠાનોમા પ્રેરણા-પ્રવર્તન કરવુ 'ઉપેક્ષ્યસયમ' અથવા પાપવ્યાપારને કરનાર ગૃહસ્થોને પાપવ્યાપારોમા પ્રેરણા નહીં કરવી તે 'ઉપેક્ષ્યસયમ' કહેવાય છે (૨૧+૬૬૦)

चरणानुपकारकवस्तुनिग्रहो विधिना च प्राणिससक्त भक्तपानादिव्यरित्यजनमपहृत्यसयम । दृष्टिदृष्टस्थण्डिलवस्त्रादीना विशिष्टप्रदेशगमने रजोऽवगुण्ठितपदादीनाञ्च रजोहरणादिना प्रमार्जन प्रमृज्यसयम' ॥२२॥

અર્થ —સયમમા અનુપયોગી (વસ્ત્રપાત્રઆદિથી ભિન્ન) વસ્તુઓનો ત્યાગ અને પ્રાણિસસક્ત અન્નપાનઆદિનો વિધિપ્રમાણે-શાસ્ત્રકથિતવિધિથી જન્તુ વગરની જગ્યામા પરઠવવારૂપ ત્યાગ 'અપહૃત્યસયમ' કહેવાય છે આંખથી પહેલા જોઈ સ્થ ડિલ-વસ્ત્ર-પાત્ર આદિનુ પ્રમાર્જન કરવુ, વિશિષ્ટ પ્રદેશ ગમનમા-સચિત્ત મિશ્ર રજથી ખરડાયેલ પગઆદિનુ

રજોહરણ આદિથી પ્રમાર્જન કરવું 'પ્રમૃજ્યસંયમ' કહેવાય છે[13]
(૨૨+૬૬૧)

धावनादिदुष्टक्रियानिवृत्तिशुभक्रियाप्रवृत्त्युभयरूपं कायसंयम। हिंस्रपरुषादिनिवृत्तिशुभवाक्प्रवृत्त्युभयरूपो वाक्संयमः। अभिद्रोहादिनिवृत्तिपूर्वकधर्मध्यानादिवृत्तिर्मनःसंयम। पुस्तकादजीवसंयमउपकरणसंयम ॥२३॥

અર્થઃ—કાયસંયમ=ધાવન (દોડવું) આદિદુષ્ટક્રિયાઓથી નિવૃત્તિરૂપ અને ધર્મસાધનભૂત—ગમન આગમન આદિ આવશ્યક શુભક્રિયાઓમા ઉપયોગપૂર્વક પ્રવૃત્તિરૂપ 'કાયસંયમ'[14] કહેવાય છે

વાક્‌સંયમ=હિંસક-કઠોર આદિ અશુભવચનથી નિવૃત્તિરૂપ અને સૂત્રમાર્ગાનુસારી—પરિહિતકારી શુભવચન પ્રવૃત્તિરૂપ 'વાક્‌સંયમ'[15] કહેવાય છે

મન સંયમ=આર્ત્ત, રૌદ્રધ્યાન-અભિદ્રોહ આદિની નિવૃત્તિપૂર્વક ધર્મધ્યાનાદિમા પ્રવૃત્તિરૂપ 'મન સંયમ'[16] કહેવાય છે

'ઉપકરણસંયમ'=અચતનશિષ્યજનના અનુગ્રહ માટે અજીવરૂપ પુસ્તક આદિનુ પ્રતિલેખના પ્રમાર્જનાપૂર્વક યતનાથી ધારણ કરવું 'ઉપકરણસંયમ'[17] જેનુ બીજુ નામ 'અજીવસંયમ' કહેવાય છે (૨૩+૬૬૨)

शास्त्रोदितविधिना गौरवजनकक्रियानुष्ठानप्रवृत्तिर्वैयावृ

स्यम् । तत्रा चार्योपाध्यायतपस्विशैक्षग्लानगणकुलसङ्घसाधु समनोज्ञसम्बन्धित्वाद्दशविधम् ॥२४॥

અર્થ —વૈયાવૃત્ય—આગમોમાં કહેલવિધિપૂર્વક, ભાવતીર્થકર નામકર્મ બંધજનકરૂપ ગૌરવજનકક્રિયાનુષ્ઠાનમાં પ્રવૃત્તિ 'વૈયાવૃત્ય' કહેવાય છે. તે વૈયાવૃત્ય આચાર્ય-ઉપાધ્યાય-તપસ્વિ-શૈક્ષક-ગ્લાન-ગણ-કુલ-સંઘ-સાધુ-સમનોજ્ઞ ભેદથી દશપ્રકારનું છે (૨૪+૬૬૩)

ज्ञानाद्याचारे प्रधान आचार्य । स पञ्चविध प्रव्राजको दिगाचार्य श्रुतोद्देष्टा श्रुतसमुद्देष्टाऽऽम्नायार्थवाचकश्चेति ॥२५॥

અર્થ —આચાર્ય-જ્ઞાનાચાર-દર્શનાચાર-ચારિત્રાચાર-તપાચાર-વીર્યાચાર રૂપ પાંચ આચારોમાં પ્રધાન (પોતે કરનાર બોલનાર-બનલાવનાર કોઈ પ્રધાન) 'આચાર્ય' કહેવાય છે. તે આચાર્ય પ્રવ્રાજક-દિગાચાર્ય-શ્રુતોદ્દેષ્ટા-શ્રુતસમુદ્દેષ્ટા-આમ્નાયાર્થવાચકભેદથી પાંચ પ્રકારના છે (૨૫+૬૬૪)

सामायिकादिव्रतारोपयिता प्रव्राजक । सचित्ताचित्तमिश्रवस्त्वनुज्ञायी दिगाचार्य । प्रथमत आगमोपदेष्टा श्रुतोद्देष्टा । तदिष्टगुर्वाद्यभावे स्थिरपरिचितकारयितत्वेन सम्यग्धारणानुप्रवचनेन च तस्यैवागमस्य समुद्देष्टा अनुज्ञाता वा श्रुतसमुद्देष्टा । आम्नायस्योत्सर्गापवादात्मकार्थप्रवक्ता आम्नायार्थवाचक ॥२६॥

અર્થ—પ્રવ્રાજક આચાર્ય—સામાયિક આદિવ્રતનુ આરોપણ કરનાર 'પ્રવ્રાજક આચાર્ય' કહેવાય છે

દિગાચાર્ય—સચિત—અચિત્ત-મિશ્રવસ્તુને જણાવનાર (અનુજ્ઞાતા) અથવા ગુરુએ આદેશ આપેલ દિશાઓમાં રહે નાર સાધુઓની સારણાઆદિ કરનારાઓ પણ દિગાચાર્યો કહે વાય છે

શ્રુતોદ્દેષ્ટા-પ્રથમથી આગમનો ઉપદેશ આપનાર ' શ્રુતો દેષ્ટા કહેવાય છે

શ્રુતસમુદ્દેષ્ટા-પૂર્વ આગમનો ઉપદેશ આપનારરૂપ પૂર્વો-દિષ્ટ ગુરુઆદિના અભાવમાં ઉદ્દિષ્ટ (પહેલા ઉપદેશ આપેલ સૂત્ર અર્થ) ને સ્થિર-પરિચિત કરો ! સારી રીતે ધારણા કરી શકો ! બીજાઓને જણાવો (ભણાવો) આ પ્રમાણે સ્થિર પરિચિત કરાવનારા હોઈ સમ્યગ્ ધારણાના અનુશાસક હોઈ તેજ આગમના સમુદ્દેષ્ટા અથવા અનુજ્ઞાદાતા ' શ્રુત સમુદ્દેષ્ટા ' કહેવાય છે

આમ્નાયાર્થવાચક-આગમરૂપ આમ્નાયના ઉત્સર્ગ અપવાદ રૂપ અર્થના ઉપદેશક 'આમ્નાયાર્થવાચક' કહેવાય છે (૨૬+૬૬૫)

आचारविषयविनयस्य स्वाध्यायस्य वाऽऽचार्यानुज्ञया साधूनामुपदेशक उपाध्याय ॥२७॥

અર્થ —ઉપાધ્યાય—પાચપ્રકારના આચારવિષયક વિન યનો અથવા વાચનાઆદિ પાચપ્રકારના સ્વાધ્યાયનો આચા

य नी आज्ञाथी साधुवर्गने उपदेश आपनार भणावनार सूत्रनी अपेक्षाए जिनवचन भणावनार 'उपाध्याय' कहेवाय छे (२७+६६६)

किञ्चिदूनषण्मासा तोग्रतपोऽनुष्ठाता तपस्वी । अमारो पितविवित्तव्रतुहिशक्षायोग्यश्शैक्षक ॥२८॥

अर्थ—'तपस्वि' काइक न्यून छ महीना सुधीनो उग्रतप करनार 'तपस्वि' कहेवाय छे

'शैक्षक'-जेने दोषवगरना व्रतनु आरोपण करवामा नथी आवेल ते शिक्षायोग्य-नवदीक्षित 'शैक्षक' कहेवाय छे (२८+६६७)

अपटुर्व्याध्याक्रान्तो मुनिर्ग्लान ॥२९॥

अर्थ—'ग्लान'-भिक्षाआदि करवा असमर्थ, ज्वर-आदि व्याधिवाळो मुनि 'ग्लान' कहेवाय छे (२९+६६७)

श्रुतस्थविरपरम्परानुयायी गणः । एकजातीयानेकगच्छ समूह कुलम् ॥३०॥

अर्थ—'गण'-श्रुतस्थविर (त्रीजा चोथा अगने धारण करनार-आगमवृद्ध) साधुनी परपरानो अनुयायी 'गण' कहेवाय छे अथवा कुलनो समुदाय 'गण' कहेवाय छे जेमके कौटिक गण आदि

'कुल'=एक जातिना अनेकगच्छ (साधु समुदाय) नो समूह 'कुल' कहेवाय छे जेमके, चान्द्रकुल आदि (३०+६६८)

ज्ञानदर्शनचरणगुणवान् श्रमणादि सङ्घ ॥३१॥

અર્થ—સંઘ-જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપ ગુણવત શ્રમણ પ્રધાન ચતુર્વિધ (સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક-શ્રાવિકારૂપ ચારપ્રકારનો 'સંઘ' કહેવાય છે (૩૧+૬૬૯)

ज्ञानादिपौरुषेयशक्तिभिर्मोक्षसाधक साधु ॥३२॥

અર્થ—સાધુ-જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રમા પરાક્રમરૂપ શક્તિ ફોરવનારો મોક્ષની સાધના કરનારો સાધુ કહેવાય છે (૩૨+૬૭૦)

एकसामाचारीसमाचरणपरस्साधु' समनोज्ञ' ॥३३॥

અર્થ—સમનોજ્ઞ-એક સામાચારી (શિષ્ટઆચરિત ક્રિયાકલાપ)મા વર્તનાર સાધુ 'સમનોજ્ઞ' કહેવાય છે (૩૩+૬૭૧)

वसतिकथानिषद्येन्द्रियकुड्यान्तरपूर्वक्रीडितप्रणीतातिमात्रा-ऽऽहारभूषणगुप्तिभेदेन ब्रह्मचर्यगुप्तिर्नवधा ॥३४॥

અર્થ—વસતિગુપ્તિ-કથાગુપ્તિ-નિષદ્યાગુપ્તિ-કુડ્યાન્તર ગુપ્તિ-પૂર્વક્રીડિતગુપ્તિ-પ્રણીતગુપ્તિ-અતિમાત્રાહારગુપ્તિ ભૂષણગુપ્તિના ભેદથી બ્રહ્મચર્ય (ચતુર્થવ્રત)ની ગુપ્તિ, (રક્ષાપ્રકાર) નવ પ્રકારની છે (૩૪+૬૭૨)

स्त्रीषण्ढादिवासस्थानवर्जन वसतिगुप्ति ॥३५॥

અર્થ—વસતિગુપ્તિ-સ્રી, નપુંસક આદિના વાસવાળા

સ્થાનનો ત્યાગ 'વસતિગુપ્તિ' કહેવાય છે (૩૫+૬૭૩)

रागानुबन्धिस्त्रीसल्लापचरित्रवर्णनपरित्याग. कथागुप्ति ॥३६॥

અર્થ —'કથાગુપ્તિ' એકલી સ્ત્રીઓની સાથે અથવા સ્ત્રી સંબંધી, રાગાનુબંધી, સંલાપ-ચરિત્રવર્ણનરૂપ કથાનો ત્યાગ 'કથાગુપ્તિ' કહેવાય છે (૩૬+૬૭૪)

स्त्र्यासनपरिवर्जनं निषद्यागुप्ति ॥३७॥

અર્થ —સ્ત્રી સંબંધી આસન (બેસવાની જગ્યામાં) અર્થાત્ સ્ત્રીની સાથે એક આસનમાં અથવા જ્યાં બેસી હોય ત્યાં ઉઠી ગયા બાદ એક મુહૂર્ત સુધી નહીં બેસવારૂપ ત્યાગ 'નિષદ્યાગુપ્તિ' કહેવાય છે (૩૭+૬૭૫)

रागप्रयुक्तस्त्र्यङ्गोपाङ्गविलोकनत्यजनमिन्द्रियगुप्ति । एककुड्यान्तरितमैथुनशब्दश्रवण स्थानपरित्याग कुड्या तर-गुप्ति. ॥३८॥

અર્થ —રાગપૂર્વક સ્ત્રીઓના અંગોપાંગોના નિરીક્ષણનો ત્યાગ 'ઇન્દ્રિયગુપ્તિ'

એક ભીંતથી અંતરિત સ્થાનનો અર્થાત્ જે સ્થાનમાં મૈથુન કાલજન્ય શબ્દ શ્રવણ થાય છે એવા સ્થાનનો ત્યાગ' 'કુડયાતર' ગુપ્તિ કહેવાય છે (૩૮+૬૭૬)

प्रावननक्रीडास्मरणर्वर्ज्य पूर्वक्रीडितगुप्ति. । अतिस्नि

ग्मपुराद्याहारपरिहारः प्रणीतगुप्तिः ॥३९॥

અર્થ—પહેલા ગૃહસ્થાવસ્થાકાલમા સ્રીસાથે કરેલવિષયા નુભવરૂપ ક્રીડાના સ્મરણનો અભાવ 'પૂર્વક્રીડિતગુપ્તિ' કહેવાય છે અત્યતસ્નિગ્ધ (ચીકણુ) મીઠાઆહાર આદિનો પરિહાર 'પ્રણીતગુપ્તિ' કહેવાય છે (૩૯+૬૭૭)

मानाधिक्याऽऽहारपरिवर्जनमतिमात्राहारगुप्ति । स्नान विलेपनादिशरीरशुश्रूषावर्जन भूषणगुप्तिः ॥४०॥

અર્થ—પ્રમાણથી અધિકઆહારનો ત્યાગ 'અતિમાત્રાહારગુપ્તિ' સ્નાનવિલેપન આદિ રૂપ શરીરશુશ્રૂષા-ભૂષા-સત્કારનો ત્યાગ 'ભૂષણગુપ્તિ' કહેવાય છે (૪૦+૬૭૮)

ज्ञानदर्शनचरणभेदतो ज्ञानादि त्रिविधम् । कर्मक्षयोपशममनुत्यावबोधतद्धेतु द्वादशाङ्गान्यतरत् ज्ञानम् । तत्त्वश्रद्धान दर्शनम् । पापव्यापारेभ्यो ज्ञानश्रद्धानपूर्वकविरतिश्चरणम् ॥४१॥

ज्ञानादित्रयनु निरूपण—

અર્થઃ—જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર ભેદથી જ્ઞાનાદિ, ત્રણપ્રકારના છે જ્ઞાન—તે તે જ્ઞાનાવરણભૂત કર્મના ક્ષયોપશમજન્ય જ્ઞાન અને તે જ્ઞાનમા હેતુભૂત દ્વાદશઅગો (આચારાગ આદિ બાર અગો) રૂપી શ્રુત 'જ્ઞાન' કહેવાય છે

દર્શન-દર્શનમોહનીય ક્ષય આદિજન્ય જિનોક્તતત્ત્વશ્રદ્ધાનરૂપ આત્મપરિણામવિશેષ 'દર્શન' કહેવાય છે

ચારિત્ર-પાપરૂપ વ્યાપારોથી જ્ઞાનશ્રદ્ધાપૂર્વક અટકવું વિરતિ 'ચરણ' કહેવાય છે (૪૦+૬૭૯)

बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्वादशविधानि तपांसि पूर्वमेवोक्तानि ॥४१॥

અર્થ —બાહ્ય છ અને અભ્યંતર છ ભેદથી બાર પ્રકારનો 'તપ' કહેવાય છે નિર્જરાનિરૂપણમાં જેનું વર્ણન પૂર્વે કરી દીધેલ છે (૪૧+૬૮૦)

उदीर्णक्रोधादिचतुष्टयनिग्रहः क्रोधनिग्रहः ॥४२॥

इति चरणनिरूपणम्।

અર્થ – ઉદયમાં આવેલ ક્રોધ-માન-માયા-લોભરૂપ ક્રોધ આદિ ચારનો નિગ્રહ તે ક્ષમાદિચાર 'ક્રોધ' નિગ્રહ કહેવાય છે (૪૦+૬૮૧)

ઇતિ ચરણનિરૂપણનામક પ્રથમકિરણ

करणनिरूपणनामकः द्वितीयः किरणः

पिण्डविशुद्धिसमितिभावनाप्रतिमेन्द्रियनिरोधप्रतिलेखनागुप्त्यभिग्रहभेदेनाष्टविधमपि करणमवान्तरभेदात्सप्ततिविधम् ॥१॥

અર્થ —પિંડવિશુદ્ધિ-સમિતિ-ભાવના-પ્રતિમા-ઇન્દ્રિયનિરોધ-પ્રતિલેખના-ગુપ્તિ-અભિગ્રહના ભેદથી આઠ પ્રકારનું હોવા છતાં કરણ, અવાતરભેદથી (૭૦) સીત્તેર પ્રકારનું છે (૧+૬૮૨)

सवद्दोषरहिताऽऽहारोपाश्रयवस्त्रपात्रपरिग्रहादिमत्त्वात्तस्त पिण्डविशुद्धय ॥२॥

અર્થ —સર્વદોષરહિત આહાર, ઉપાશ્રય (શય્યા) વસ્ત્ર પાત્રોના ગ્રહણરૂપ ચાર, પિંડવિશુદ્ધિ કહેવાય છે (૨+૬૮૩)

साम्याचरणे शास्त्रोदितविधिना सम्यक् प्रवृत्तिस्समितिः, सा चेर्यादिरूपा पञ्चविधा पूर्वमेवोक्ता वेदितव्या ॥३॥

અર્થ —સાધુયોગ્ય આચારમા જિનેન્દ્રપ્રવચનના અનુસારે પ્રશસ્ત પ્રવૃત્તિ 'સમિતિ' કહેવાય છે

તે ઇર્યા આદિરૂપે પાચપ્રકારની પૂર્વે કહેલ જાણવી (૩+૬૮૪)

धर्मार्थे चित्तस्थिरीकरणहेतुर्विचारो भावना । द्वादशविधा सा चेत्थम् ॥४॥

અર્થ —જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ વૈરાગ્ય આદિરૂપ ધર્મના વિષે ચિત્તની સ્થિરતા માટે જે વિચાર તે 'ભાવના' કહેવાય છે તે ભાવના બાર પ્રકારની છે તે આ પ્રમાણે છે (૪+૬૮૫)

बाह्याभ्य न्तरनिखिलपदार्थेष्वनित्यत्वचि न्तनमनि यभावना अनया चैषा सयोग आसक्तिर्वियोगे च दु खमपि पुरुष स्य न स्यात् ॥५॥

અર્થ —શય્યાવિગેરે બ હ્ય, જીવપ્રદેશોથી વ્યાપ્ત શરીર દ્રવ્ય આભ્યતરરૂપ સકલપદાર્થોમા–અનિત્યપ્રકૃતિક સકલપદા ર્થોમા અનિત્યતાનુ ચિંતન 'અનિત્યભાવના' કહેવાય છે

આ ભાવનાથી પ્રાણપ્રિય પદાર્થોના સ યોગમા આસક્તિ અથવા પ્રાણપ્રિય પદાર્થોના વિયોગમા શારીરિક માનસિક દુ ખ પણ ભાવનાશીલ આત્માને ન થાય જ, પરતુ તૃષ્ણાના ક્ષયથી મમતાનો અભાવ થાય (૫+૬૮૬)

जन्मजरामरणादिजन्यदु खपरिवेष्टितस्य जन्तोस्संसारे

यत्रापि अर्हच्छासनातिरिक्त क्वचिदपि शरण न विद्यते इति भावनाऽशरणभावना । एव भावयतस्सांसारिकेषु भावेषु वैराग्यं समुत्पद्येत ॥६॥

અર્થ —જન્મ, જરા, મરણઆદિજન્ય દુ ખોથી ઘેરાયેલા પ્રાણીને સ સારમા કોઈ પણ જગ્યાએ પણ જૈનશાસન શિવાય કોઈપણ શરણ (ભયનાશક સ્થાન-રક્ષણહાર) છે જ નહીં આવો વિચાર 'અશરણભાવના' કહેવાય છે

આની વિચારસરણીવાળાને સાસારિક પદાર્થો પ્રતિ પ્રીતિનો અભાવ થવાથી વૈરાગ્યનો લાભ થાય છે (૬+૬૮૭)

ससारे बम्भ्रम्यमाणाना जनानां सर्वे एव स्वजना परजनाश्चेति विचारस्ससारभावना । एव विचारयतः केष्वपि ममत्वाभावान्निर्विण्णस्य ससारपरिहाराय यत्न उदीयात् ॥७॥

અર્થ —ચારગતિરૂપસ સારચક્રમા ખુબ ખુબ વારવાર ભમનારા જીવોને સઘળા જીવોજ કદાચિત્ (સ બ ધી) સ્વ જન છે અને કદાચિત્ (અસ બ ધી) પરજન છે આવો વિચાર 'સ સારભાવના' કહેવાય છે

આવા વિચારક આત્માને દુ ખફલક નાનાવિધ યોનિભ્રમ ણના ભયથી ક્યાય મમતા નહીં હોવાથી ભવનિર્વેદ થાય છે અને સ સારત્યાગનો પુરુષાર્થ ઉદયમા આવે છે (૭+૬૮૮)

एक एवाहं जाये म्रिये न मे कश्चिदात्मीय परो वा नवा कश्चि मदीय दु खान्यपहर्त्तु प्रभवतीत्येव चिंचि तनमेक त्वभावना। अनया च निसङ्गता यायात् ॥ ८ ॥

અર્થઃ— એકલો જ હુ જન્મ ધારણ કરૂ છુ અને એકલો જ હું મરણ પામુ છુ, હુ કોઇનો નથી અને કોઈ મારો નથી અને કોઇ બીજો મારા દુ ખ-અનિષ્ટનો વિનાશ કરવા સમર્થ નથી આવું ચિંતન 'એકત્વભાવના' કહેવાય છે

આ 'ભાવનાથી' નિ સ ગતા (પોતાના શરીરમા પણ સ્નેહનો અભાવ) પ્રાપ્ત થાય છે અને મોક્ષ માટે પ્રયત્ન થાય છે (૮+૧૮૯)

वैधर्म्येण शरीरमिन्नतयाऽऽत्मानुचिन्तनमन्यत्वभावना। अनया च देहात्माभिमाननिवृत्तिर्जायेत ॥ ९ ॥

અર્થ — વિરુદ્ધ ધર્મો દ્વારા શરીરથી આત્મા, ભિન્ન (અલગ) છે અર્થાત્ શરીર, ઇન્દ્રિય ગ્રાહ્ય છે જ્યારે હુ અતી ન્દ્રિય છુ શરીર અનિત્ય છે જ્યારે હું નિત્ય છુ, શરીર, આદિ અન્તવાળુ છે હુ અનાદિ અન ત છુ સ સારમા ભમતા મે અન તશરીરો પ્રાપ્ત કર્યા ને તજ્યા જ્યારે હુ તો તેનો તેજ શરીરોથી જુદો છુ, બદલાતો નથી, વિગેરે વિરૂદ્ધ પ્રકૃતિઓથી પોતાનુ (આત્માનુ) ભિન્નત્વચિ તન 'અનિત્યભાવના' કહેવાય છે (૯+૧૯૦)

अशुचिमयः कायोऽशुचिहेतुकोऽशुचिस्पन्दी चेति विचारोऽशुचिभावना। एतया च शरीरविषये निर्ममत्व स्यात् ॥१०॥

અર્થ — અશુચિપદાર્થોની પ્રચુરતાવાળો, અશુચિપદાર્થ જ ય જેમાથી અશુચિપદાર્થો નીકળે છે એવી કાયા છે આવો વિચાર 'અશુચિભાવના' કહેવાય છે આ ભાવનાથી શરીરના વિષયમા નિર્મમતાનો ઉદય થાય છે (૧૦+૬૯૧)

इन्द्रियाद्याश्रवद्वारा कर्मागमनचिन्तनमाश्रवभावना। अनया चाश्रवनिरोधाय यतेत ॥ ११ ॥

અર્થ — અશુભ કર્મના આગમનના દ્વારભૂત ઇન્દ્રિય આદિ આશ્રવો, જીવનો અપકાર કરનારા છે આવું ચિંતન 'આશ્રવ ભાવના' કહેવાય છે

આ ભાવનાથી આશ્રવના નિરોધ માટે પ્રયત્ન કરનાર જીવ બને છે અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોના વિષયોથી મન હટી જવાથી અનર્થ પરપરાજનક આશ્રવપ્રવાહ બધ પડી જાય છે (૧૧+૬૯૨)

आश्रवदोषास्सर्व पापोपार्जननिरोधपटिष्ठसवरवन्तो नैव स्पृशतीति विलोकन सवरभावना। अनया च सवराय यतेत ॥ १२ ॥

અર્થ — સઘળા આશ્રવદોષો, પાપોના ઉપાર્જનના નિરોધમા સમર્થ સવરવાળા આત્માને અડકતા નથી આવો વિચાર 'સવરભાવના' કહેવાય છે

આ ભાવનાથી સવરમાટે જીવ, પ્રયત્ન કરે છે (૧૨+૬૯૩)

नरकादिषु कर्मफलविपाकोदयोऽबुद्धिपूर्वकस्तप परीषहादिकृतश्च कुशलमूल इति विभावन निर्जराभावना। अनया च कर्मपरिक्षयाय यतेत ॥ १३ ॥

અર્થ — નરક આદિમા બુદ્ધિ (ઇચ્છા) વગરનો કર્મના ફલ રૂપ વિપાકોદય (અનુભવ) સસારનો અનુબંધી હોઇ પાપ રૂપ છે અને તપથી અને પરીષહજય આદિથી બુદ્ધિ (ઇચ્છા) પૂર્વક કરેલો કર્મના ફલરૂપ વિપાકોદય, શુભનો અનુબધી હેઇ સસારનો અનનુબધી હોઇ કુશલમૂલક હોઇ ઉપકારક છે આવો વિચાર 'નિર્જરાભાવના' કહેવાય છે

કર્મના પરિક્ષય માટે-તપ વિગેરેથી વધતી નિર્જરાથી મોહઆદિરૂપ કર્મોના વિનાશ માટે, જીવ, પ્રયત્નશીલ બને છે (૧૩+૬૯૪)

पञ्चास्तिकायरूपानेकपरिणाम्युत्पादव्ययध्रौव्यात्मको लोको विचित्रस्वभाव इति विचारणा लोकभावना। एतया च निर्ममत्वमुदीयात् ॥ १४ ॥

અર્થ — પચાસ્તિકાય રૂપ, નાનાવિધ પરિણામવાળો, ઉત્પાદ, વ્યય ધ્રૌવ્યઆત્મક, લોક, વિચિત્ર સ્વભાવવાળો છે આવી વિચારણા 'લોકભાવના' કહેવાય છે

આ ભાવનાથી આવા લોકમાં કોઇ પણ જગ્યાએ શાશ્વત કાલ સુધી રહેવાનું નહી હોવાથી રાગનો અભાવ થવાથી સસારવિષયક મમતાનો અભાવ થાય છે તથા તત્ત્વજ્ઞાનની વિશુદ્ધિ થાય છે અને અવશ્ય મોક્ષ માટે મનોવૃત્તિ થાય છે (૧૪+૬૯૫)

तत्रालोकभिन्न कवलिनाऽवलोक्यमानो लोक , स च पञ्चास्तिकायात्मक. कटिन्यस्तहस्तयुग्मवैशाखसस्थानसस्थित

वाग्नराकृतिरुत्पत्तिस्थितिव्ययात्मकश्चतुर्दशरज्जुपरिमाण ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्भेदाभिन्नः ॥ १५ ॥

અર્થ — વળી તે લોકભાવનામા, કેવળી ભગવાનથી દેખાતો આ સઘળો લોક, જીવ અજીવરૂપ, કેડમા બે હાથની સ્થાપના કરી, વૈશાખ સંસ્થાનની માફક બે પગ પહોળા કરનાર પુરુષની આકૃતિ જેવી આકૃતિવાળો, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, વ્યયસ્વભાવવાળા પદાર્થોથી પરિપૂર્ણ ચતુર્દશ રજ્જુ પરિમાણવાળો ઉર્ધ્વલોક, અધોલોક, તિર્યંગ્ લોકરૂપ ત્રણ ભેદવાળો છે (૧૫+૬૯૬)

असंख्येययोजनकोटाकोटिप्रमाणा रज्जु ॥ १६ ॥

અર્થ — અસંખ્યાત યોજનોની કોટાકોટી (કોટીને કોટી ગણતા જે સંખ્યા લબ્ધ થાય તે) પ્રમાણ 'રજ્જુ' કહેવાય છે (૧૬+૬૯૭)

तत्र रुचकादधो नवशतयोजनान्युल्लङ्घ्य साधिकसप्तरज्जुप्रमाणो लोकान्तावधिरधोमुखमल्लकाकृतिर्भवनपतिनारकनिवासयोग्योऽधोलोकः ॥ १७ ॥

અર્થ — તે લોકમા, રુચકથી નીચે (૯૦૦) નવસો યોજનોને ઉલ્લંઘી (નવસો જોજનરૂપ તિરછોલોક પછી) સાધિક સાત રજ્જુ પ્રમાણવાળો, લોકના અંત સુધીનો, અધોમુખવાળા શરાવલાના આકારવાળો, ભવનપતિ અને નારક જીવોના નિવાસ યોગ્ય 'અધોલોક' કહેવાય છે (૧૭+૬૯૮)

रुचकस्तु रत्नप्रभापरनामधर्मापृथिव्युपरितनक्षुल्लकप्रतर द्विक मेरुमध्यभागमध्ये उपर्यधोभावेन स्थितश्चतुरस्राकृतिराकाश-प्रदेशाष्टक । अयञ्च मध्यलोकस्य मध्य दिग्विदिग्व्यवहार-मूलञ्च ॥ १८ ॥

રુચકનુ સ્વરૂપ

અર્થ— જેનુ બીજુ નામ રત્નપ્રભા છે એવી ઘર્મા નામની પૃથિવીના ઉપર રહેલ જે શેષ પ્રતરોની અપેક્ષાએ ક્ષુલ્લક (લઘુતર) રજ્જુ પ્રમાણુ આયામ વિષ્કમ્ભવાળા બે આકાશ પ્રદેશ પ્રતરો ઉચે નીચે છે તે બંનેનો મેરૂના મધ્યપ્રદેશમા મધ્ય (મધ્યભાગ) લબ્ધ થાય છે ત મધ્યમા ઉપરના પ્રતરના જે ચાર આકાશ પ્રદેશો તેમજ નીચેના પ્રતરના જે ચાર આકાશ પ્રદેશો એમ આઠ આકાશપ્રદેશોને શાસ્રમા 'રુચક સજ્ઞા' આપેલ છે આ આઠ પ્રદેશનો રુચક, સમસ્ત તિરછો લોકના મધ્યવર્તી છે ગાયના સ્તનના આકારે છે અને મેરૂથી છ દિશાઓના અને ચાર વિદિશાઓના મૂલરૂપ છે (૧૮+૧૯૯)

रत्नशर्करावालुकापङ्कधूमतमोमहातम प्रभापरपर्याया घर्मा-वशाशैलाञ्जनारिष्टामघामाघवन्यभिधानास्सप्तपृथिव्योऽधोऽध-पृथुतरा ॥ १९ ॥

પૃથ્વીઓના ભેદથી અધોલોકનુ સ્વરૂપ

અર્થ —રત્નપ્રભા, શક રાપ્રભા, વાલુકાપ્રભા પ કપ્રભા, ધૂમ પ્રભા, તમ પ્રભા, મહાતમ પ્રભારૂપ બીજા નામવાળી ઘર્મા, વ શા,

શૈલા, અંજના, રિષ્ટા, મઘા, માઘવતી નામવાળી સાત પૃથ્વીઓ નીચે નીચે પૃથુતર (મહત્તમ આયામ વિષ્કંભવાળી) છે (૧૯–૭૦૦)

ताश्च प्रत्येकमनुक्रमतो घनोदधिघनवाततनुवाताकाशप्रतिष्ठाः घनोदध्यादिवलयिताश्च ॥ २० ॥

અર્થ — તે પ્રત્યેક પૃથ્વીઓ ક્રમસર અર્થાત સઘળી પૃથ્વીઓ ઘનોદધિના આધારે રહે છે ઘનોદધિ, ઘનવાતને આધારે છે ઘનવાત, તનુવાતના આધારે છે અને તનુવાત આકાશને આધારે છે આકાશ પોતાના આધારે છે બીજાના આધારે નથી કેમકે, સર્વદ્રવ્યોનો આધાર આકાશ છે

વળી તે પૃથ્વીઓ ઘનોદધિ આદિથી વલયાકારે વેષ્ટિત (વીંટાયેલ) છે (૨૦+૭૦૧)

एतस्मिन् लोके रत्नप्रभादिक्रमेणोत्कर्षेण एकत्रिसप्त-दशसप्तदशद्वाविंशतित्रयस्त्रिंशत्सागरोपमायुष्का जघन्यतो दश वर्षसहस्रैकत्रिसप्तदशसप्तदशद्वाविंशतिसागरोपमायुष्का । अन वरताशुभतरलेश्यापरिणामशरीरवेदनाविक्रिया अन्यो यो-दीरितदुःखा नारका वसन्ति ॥ २१ ॥

અર્થ — આ પૃથ્વી આદિરૂપ અધોલોકમાં રત્નપ્રભા આદિના ક્રમથી ઉત્કૃષ્ટ એક (૧) ત્રણ (૩) સાત (૭) દશ (૧૦) સપ્તદશ (૧૭) બાવીશ (૨૨) તેત્રીશ (૩૩) સાગરોપમના

આયુષ્યવાળા, જઘન્યથી દશ હજાર વર્ષ (૧૦૦૦૦ વર્ષ)
એક (૧) ત્રણ (૩) સાત (૭) દશ (૧૦) સત્તરશ (૧૭)
બાવીશ (૨૨) સાગરોપમના આયુષ્યવાળા, નિરંતર અશુભતર લેશ્યા, અશુભતર પુદ્ગલપરિણામ અશુભતરશરીર, (નિયમા હુંડક શરીર બીભત્સ શરીર) અશુભતર વેદના, અશુભતર વિક્રિયા (ક્રિયાનુ વિપરીત પરિણામ)વાળા, પરસ્પર ઉદીરિત (કૃત) દુખવાળા નારકો, નારકીજીવો વસે છે (૨૧-૭૦૨)

रत्नप्रमायाश्चाशीतिसहस्रोत्तरलक्षयोजनस्थूलाया योजनसहस्रमुपर्यधश्च विहायान्तर्मध्ये यतो दशसहस्रवर्षायुष्काणामुत्कृष्टत किञ्चिदधिकसागरोपमायुष्काणा भवनपतीना भवनानि वर्तन्ते । तत्रैव भागान्तरे रत्नप्रमीया नारका वसन्ति ॥२२॥

અર્થ — એક લાખ એશી હજાર (૧૮૦૦૦૦) યોજન સ્થૂલ એવી રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ઉપરના અને નીચેના એક એક હજાર છોડીને મધ્યમા અર્થાત્ એક લાખ ઇઠયોતેર હજાર (૧૭૮૦૦૦) રૂપ મધ્યમા જઘન્યથી દશ હજાર (૧૦૦૦૦) વર્ષના આયુષ્ય વાળા અને ઉત્કૃષ્ટથી કાઈક અધિક એક સાગરોપમ આયુષ્ય વાળા ભવનપતિદેવોના ભવનો વર્તે છે

વળી ભવનપતિના આવાસો ઉત્તર અને દક્ષિણમા વિદ્યમાન હોઇ એ સિવાયના બીજા ભાગમા રત્નપ્રભાના નારકીઓ રહે છે અર્થાત્ રત્નપ્રભામા નારકોના તેર (૧૩) પ્રતરો છે અને ત્રીશ લાખ નરકાવાસો છે (૨૨+૭૦૩)

द्वात्रिंशदष्टाविंशतिविंशत्यष्टादशषोडशाष्टसहस्राधिकलक्ष
योजनबाहल्याश्शर्कराद्या । ष तु नारका एव वसन्ति
॥ २३ ॥

અર્થ — બત્રીશ હજાર (૩૨૦૦૦) અધિક લાખ યોજન, અઠ્ઠાવીશ હજાર (૨૮૦૦૦) અધિક લાખ યોજન, વીશ હજાર (૨૦૦૦૦) અધિક લાખ યોજન, અઢાર હજાર (૧૮૦૦૦) અધિક લાખ યોજન, સોળ હજાર (૧૬૦૦૦) અધિક લાખ યોજન, આઠ હજાર (૮૦૦૦) અધિક લાખ યોજન બાહલ્ય (પહોળાઇ) વાળી શર્કરાપ્રભા આદિ છ (૬) નારક પૃથ્વીઓ છે

આ છ નારક પૃથ્વીઓમા માત્ર નારકી જીવોજ વસે છે
(૨૩+૭૦૪)

उपरितनसहस्रयोजनस्योर्ध्वमधश्च योजनशतं मुक्त्वा मध्ये पिशाचाद्यष्टविधाना जघन्यतो दशसहस्रवर्षायुष्काणामुत्कृष्टत एकपल्योपमायुष्काणा व्यन्तराणा भवनानि सन्ति ॥ २४ ॥

અર્થ — રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ઉપરના હજાર જોજનમાથી ઉપરના અને નીચેના સો (૧૦૦) સો જોજન છોડી અર્થાત્ મધ્યમા (૮૦૦) આઠસો જોજનમા પિશાચ આદિ આઠ પ્રકારના, જઘન્યથી દશ હજાર વર્ષના આયુષ્યવાળા અને ઉત્કૃષ્ટથી એક પલ્યોપમના આયુષ્યવાળા વ્યતરોના ભવનો છે (૨૪+૭૦૫)

ऊर्ध्वशतयोजनेषु चोपर्यधश्च दशयोजनानि विहाय मध्ये

[illegible]

[illegible] ॥ [illegible]

અર્થ — [illegible] છે દેશ (૧૦૦) ને [illegible] દશ (૧૦) દશ [illegible] અનુપન્નીય [illegible] (ઉત્પત્તિસ્થાનો) છે [illegible] ભેદોમા સમાવેશ થાય છે [illegible] વ્યંતરના અવાન્તર ભેદો છે (૨૫+૭૦૬)

[illegible]योजनमितो [illegible] [illegible]तिर्यग्[illegible] [illegible] ॥ ७६ ॥

તિર્છો-મધ્યલોકનું વર્ણન

અર્થ:— રુચકથી ઉપરના નવસો (૯૦૦) [illegible] નીચેના નવસો (૯૦૦) જોજનવાળો [illegible] માનવાળો, વ્યંતર-મનુષ્ય-જ્યોતિષ્ક [illegible] ઝલ્લરી (વાજિત્ર વિશેષ ઝલર) [illegible] વિશાલ (એકરજ્જુ પ્રમાણ [illegible]) [illegible] પરિણામ-મધ્યમ પરિણામ [illegible] ॥ [illegible] ॥

मध्यलोका[illegible] [illegible] [illegible] ॥ ७७ ॥

અર્થ — જેનુ બીજુ નામ મધ્યલોક છે એવા તિર્ચ્છો લોકમા પૂર્વપૂર્વ ની અપેક્ષાએ દ્વિગુણ (બેગુણા) વિસ્તારવાળા, વલય (કંકણ)ની આકૃતિવાળા, અસખ્યાત, જબૂદ્વીપ જેની આદિમા અને અતે સ્વયભૂરમણ સમુદ્ર છે એવા દ્વીપ સમુદ્રો છે (૨૭+૭૦૮)

मध्ये लक्षयोजनपरिमाणस्य जम्बूद्वीपस्य नाभिरिव भूतल योजनसहस्रेणावगाहमानश्चत्वारिंशद्योजनचूलायुतो नवा तिन्नवतिसहस्रयोजनसमुच्छ्रायोऽधो दशयोजनसहस्र विस्तृत ऊर्ध्व च योजनसहस्रविस्तारो भद्रशालादिभिश्चतुर्भिर्वनै परि वृतो मेरुभूधर. काञ्चनमयो वर्तुलाकारो विलसति ॥ २८ ॥

અર્થ — લાખયોજનના પરિમાણવાળા જબૂદ્વીપના મધ્ય ભાગમા અર્થાત્ જેમ શરીરમા મધ્યભૂત નાભિ હોય છે તેમ મેરૂ પણ જબૂદ્વીપના મધ્યમા રહેલ છે આ મેરૂ, ભૂતલને અર્થાત્ પૃથ્વીની અદર હજાર યોજન પ્રમાણ અવગાહીને રહેલો છે ચાલીશ (૪૦) યોજન પ્રમાણ ચૂલિકા સહિત છે નવ્વાણું હજાર (૯૯૦૦૦) યોજન ઉચો, નીચે દશ હજાર (૧૦૦૦૦) યોજન વિષ્કભ આયામરૂપ વિસ્તારવાળો, ઉપર જ્યા ચૂલાનો ઉદ્દગમ થાય છે ત્યા વિષ્કભ આયામરૂપ હજાર યોજન વિસ્તારવાળો છે, ભદ્રશાલ-નદન, સૌમનસ-પાડુકરૂપ ચાર (૪) વનોથી પરિવરેલો, કાચનમય, કાચનસ્થાલની નાભિના જેવો વર્તુલ (ગોળ) આકારવાળો મેરૂપર્વત વર્તે છે-વિલસે છે (૨૮+૭૦૯)

जम्बूद्वीपे चोत्तरोत्तरक्रमेणोत्तरदिग्वर्त्तीनि क्षेत्रव्यवच्छेद कहिमव महाहिमवन्निषधनीलरुक्मिशिखरिवर्षधरपर्वताऽकृ कुतानि भारतहैमवतहरिविदेहरम्यकहैरण्यवतैरावतनामभाञ्जि सप्त क्षेत्राणि । एवमेव धातकीखण्डे पुष्करार्धे च द्विगुणानि क्षेत्राणि ॥ २९ ॥

આવા જબૂદ્વીપમાં છ કુલ પર્વતોથી વિભક્ત સાતક્ષેત્રોનુ વર્ણન

અર્થ – જબૂદ્વીપમા ઉત્તર ઉત્તર ક્રમથી અર્થાત્ ભરતની ઉત્તરે હૈમવત, હૈમવત ક્ષેત્રની ઉત્તરે હરિક્ષેત્ર એમ ઉત્તર ઉત્તર ક્રમથી ઉત્તર દિશાવર્તી, ક્ષેત્ર વ્યવચ્છેદક ક્ષેત્રવિભાગની વ્યવસ્થા કરનાર (અર્થાત્ ભરત અને હૈમવત ક્ષેત્રની મધ્યમા રહેનાર હિમવત પર્વત, ભરત અને હૈમવતના વિભાગની વ્યવસ્થા કરે છે તેવી રીતે હૈમવત અને હરિવર્ષના મધ્યમા રહેનાર મહા હિમવત પર્વત હૈમવત અને હરિવર્ષનો વિભાજક છે આ પ્રમાણે કરેલો ક્ષેત્રવિભાગ છે આવી રીતે સર્વત્ર ઘટના કરવી

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬
હિમવાન મહાહિમવાન–નિષધ–નીલ–રુકિમ–શિખરિરૂપ વર્ષ ધર

૧ ૨ ૩ ૪ ૫
પર્વતોથી અલંકૃત–વિભક્ત, ભરત–હૈમવત હરિ–વિદેહ–રમ્યક્–

૬ ૭
હૈરણ્યવત–ઐરાવત નામવાળા સાત (૭) ક્ષેત્રો છે

આજ પ્રમાણે ધાતકીખંડમા અને પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધમા જબૂદ્વીપ કરતા દ્વિગુણા (બેગુણા અર્થાત બે ભરત બે હૈમ–

વત-બે હરિવર્ષ આદિ) અર્થાત્ (૧૪) ચૌદ ચૌદ (૧૪) ક્ષેત્રો છે તથા (૧૨-બાર બાર) પર્વતો છે ૨૯+૭૧૦)

मेरुगिरेर्दक्षिणतो निषधस्योत्तरतो देवकुरवः, नीलपर्वं ताद्दक्षिणेन तदुत्तरेणोत्तरा कुरव, देवकुरूत्तरकुरुभ्योऽन्यत्र भरतैरावतविदेहा कर्मभूमय ॥ ३० ॥

અર્થ— મેરુપર્વતની દક્ષિણ બાજુએ અને નિષધપર્વતની ઉત્તર બાજુએ વિદેહ ક્ષેત્રમા દેવકુરુ ક્ષેત્ર છે અને નીલ પર્વતથી દક્ષિણ બાજુએ દેવકુરુથી ઉત્તર બાજુએ ઉત્તરકુરુ ક્ષેત્ર અર્થાત્ દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુને વર્જી (શિવાય) અર્થાત્ હેમવત પાચ, હરિવર્ષ પાચ, દેવકુરુ પાચ ઉત્તરકુરુ પાચ, રમ્યક્ પાચ, હૈરણ્યવત પાચ, એમ ત્રીશ (૩૦) અકર્મભૂમિઓ છે એ શિવાય પાચ ભરત, પાચ ઐરવત, પાચ મહાવિદેહ એમ પદર (૧૫) કર્મભૂમિઓ કહેવાય છે (૩૦+૭૧૧)

एव लवणोदकालोदपुष्करोदवरुणोदक्षीरोदघृतोदेक्षुवरोद न न्दीश्वरोदारुणवरोदादिभिः समुद्रैः क्रमेणान्तरिता जम्बूधा तकीखण्डपुष्करवरवरुणवरक्षीरवरघृतवरेक्षुवरनन्दीश्वरारुणवराद योऽसख्यातास्स्वयम्भूरमणपर्यन्ता द्वीपसमुद्रा परित एकरज्जु विष्कम्भे वर्त्तन्ते ॥ ३१ ॥

અર્થ— આ પ્રમાણે લવણોદધિ-કાલોદધિ-વરુણોદધિ-ક્ષીરોદધિ-ઘૃતોદધિ- ઇક્ષુવરોદધિ-નન્દીશ્વરોદધિ - અરુણવરોદધિ આદિ સમુદ્રોથી ક્રમથી અન્તરિત (આવૃત-પરિવૃત) જમ્બૂદ્વીપ-ધાતકીખડદ્વીપ-પુષ્કરવરદ્વીપ-વરુણવરદ્વીપ-ક્ષીરવરદ્વીપ-ઘતવર-

દ્વીપ-ઇક્ષુવરદ્વીપ-નન્દીશ્વરદ્વીપ-અરૂણવરદ્વીપ વિગેરે વિગેરે અસંખ્યાત સ્વયંભૂરમણ સુધીના દ્વીપસમુદ્રો ચારે બાજુથી એક રજ્જુવિષ્કંભમાં વર્તે છે અર્થાત ચારેબાજુથી વલયાકારે એક રજ્જુ વિસ્તૃત રત્નપ્રભાપીઠ ઉપર વર્તે છે (૩૧+૭૧૨)

तत्र पुष्करवरद्वीपार्धं यावत् मानुष क्षेत्रम् तत पर मनुष्य लोकपरिच्छेदक प्राकाराकारो मानुषोत्तरो नाम भूधरो वर्तते । नास्मात्परतो जन्ममरणे मनुष्याणां जायेते ॥ ३२ ॥

અર્થ — ત્યાં-પૂર્વોક્તદ્વીપો પૈકી પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધ સુધી (અઢીદ્વીપ પ્રમાણ) આયામ વિષ્કંભની અપેક્ષાએ (૪૫) પીસ્તાલીશ લાખ જોજન પ્રમાણ મનુષ્ય ક્ષેત્ર છે

આ મનુષ્ય ક્ષેત્રમાં કર્મભૂમિના, અકર્મભૂમિના, અંતર દ્વીપના એમ ત્રણ પ્રકારના મનુષ્યો વસે છે અર્થાત્ જંબૂદ્વીપના સાત (૭) ક્ષેત્રો, ધાતકીખંડના ચૌદ (૧૪) ક્ષેત્રો પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધના ચૌદ (૧૪) ક્ષેત્રો એમ પાત્રીશ (૩૫) ક્ષેત્રો-મનુષ્ય ક્ષેત્રો કહેવાય છે ત્યાર બાદ-પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધ પછીથી મનુષ્ય ક્ષેત્રનો સીમા કરનારો પ્રાકાર (કીલ્લા)ના આકારે માનુષોત્તર નામનો પર્વત આવે છે અર્થાત્ મનુષ્યક્ષેત્ર પછી મનુષ્યોના જન્મ મરણો થતા નથી (૩૨+૭૧૩)

रुचकाभिधानसमतलादूर्ध्वं नवत्युत्तरसप्तशतयोजनान्तेऽनुक्रमेण जघन्यतोत्कृष्टत पल्योपमाष्टचतुर्थभागायुष्काणां तारकाणां विमानानि, तत उपरि दशयोजनेषु सहस्राधिकपल्योपमायुष्कसूर्यविमान, तदुपर्यशीतियोजनेषु लक्षाधिक-

पल्योपमायुष्कचन्द्रविमानव, ततोऽप्यूध्व विंशतियोजनेषु अर्धपल्यकपल्योपमायुष्काणा नक्षत्रग्रहाणां विमानानि ॥१३॥

અર્થ — મનુષ્ય નિવાસ યોગ્ય ક્ષેત્ર કથન બાદ જ્યોતિષી દેવ નિવાસ યોગ્ય પ્રદેશનુ કથનઃ

રુચકનામક સમતલથી ઉપર (૭-૦) સાતસો નેવું જોજનના અતે અનુક્રમે જઘન્યથી પલ્યોપમના આઠમા ભાગરૂપ આયુષ્ય વાળા અને ઉત્કૃષ્ટથી પલ્યોપમના ચોથા ભાગરૂપ આયુષ્યવાળા તારા રૂપ જ્યોતિષી દેવોના વિમાનો છે ત્યાથી ઉપર દશ જોજનોમા હજાર વર્ષ અધિક એક પલ્યોપમના આયુષ્યવાળા સૂર્યનું વિમાન છે તેનાથી ઉપરે એશી (૮૦) યોજનોમા લાખ વર્ષ અધિક એક પલ્યોપમના આયુષ્યવાળા ચન્દ્રનુ વિમાન છે તેનાથી ઉપરે વીશ (૨૦) જોજનોમા ઉત્કૃષ્ટથી અર્ધ પલ્યોપમના આયુષ્યવાળા નક્ષત્રોના તથા એક પલ્યોપમના આયુષ્યવાળા ગ્રહોના વિમાનો છે (૩૩+૭૧૪)

एवममी ज्योतिर्गणा एकविंशत्युत्तरैकादशशतयोजनदूरतो मेरु परिभ्रमति ॥ १४ ॥

અર્થ —વળી આ જ્યોતિષી વિમાનના સમૂહો (૧૧૨૧) અગ્યાર સો એકવીશ જોજન દૂરથી મેરુ પર્વતની ચારે બાજુ પ્રદક્ષિણાની પદ્ધતિથી ફરે છે ગતિ કરે છે (૩૪+૭૧૫)

ततश्चोर्ध्वं किञ्चिदूनसप्तरज्जुप्रमाण ऊर्ध्वीकृतमृदङ्गाकृति रूर्ध्वलोक तमूर्ध्वलोक क्षेत्रत उत्कृष्टशुभपरिणामोपेत. ॥१५॥

અર્થ — જ્યોતિષી વિમાનોથી ઉપર અર્થાત્ રુચકથી ઉંચે નવસો (૯૦૦) યોજન છોડીને ઉર્ધ્વલોકનો આરંભ થતો હોવાથી કાંઈક ન્યૂન સાત (૭) રજ્જુ પ્રમાણ વાળો, ઉંચા કરેલ મૃદંગની આકૃતિ જેવી આકૃતિવાળો, લોકના અંત સુધીનો, ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સ્વભાવથી ઉત્કૃષ્ટ શુભ પરિણામથી 'ઉર્ધ્વલોક' કહેવાય છે (૩૫+૭૧૬)

तत्र च कल्पोपपन्ना । कल्पातीताश्च वैमानिका देवा वसंति ॥ ३६ ॥

અર્થ — તે ઉર્ધ્વલોકમાં કલ્પોપપન્ન અને કલ્પાતીત એમ વૈમાનિક દેવો નિવાસ કરે છે (૩૬+૭૧૭)

सौधर्मेशानसनत्कुमारमाहेन्द्रब्रह्मलोकलान्तकमहाशुक्रसहस्रा-राऽऽनतप्राणताऽऽरणाच्युतभेदेन द्वादशविधानि कल्पोपपन्नदेवानां स्थानान्युपर्युपरि भवन्ति ॥ ३७ ॥

અર્થઃ— ^1^ સૌધર્મ ^2^ ઈશાન ^3^ સનત્કુમાર ^4^ માહેન્દ્ર ^5^ બ્રહ્મલોક ^6^ લાન્તક ^7^ મહાશુક્ર ^8^ સહસ્રાર ^9^ આનત ^10^ પ્રાણત ^11^ આરણ ^12^ અચ્યુતના ભેદથી બાર પ્રકારના, કલ્પોપપન્ન દેવોના સ્થાનો ઉપર ઉપર છે (૩૭+૭૧૮)

तत्र सौधर्मदेवस्योत्कृष्टतो द्विसागरोपममायु, ईशानस्य किञ्चिदधिकं द्विसागरोपमं सनत्कुमारस्य सप्तसागरोपमं माहेन्द्रस्य किञ्चिदधिकं तद्, अग्रिमाणाञ्च दशचतुर्दशसप्तदशा-

पुदशैकोनविंशतिविंशत्येकविंशतिद्वाविंशतिमागरोपमानि। जघन्यतस्सौधर्मस्य पल्योपम ईशानस्य किञ्चिदधिक पल्योपम, अग्रे तु यदधोऽधो देवानामुत्कृष्टमायुरुपरितनदेवाना तज्ज न्यम ॥ ३८ ॥

અર્થ — ત્યા સૌધર્મદેવનુ ઉત્કૃષ્ટથી બે સાગરોપમનુ આયુષ્ય છે, ઇશાનનુ કાઇક અધિક બે સાગરોપમનુ આયુષ્ય છે સનત્કુમારનુ સાત (૭) સાગરોપમનુ આયુષ્ય છે માહેન્દ્રનુ કાઇક અધિક સાત (૭) સાગરોપમનુ આયુષ્ય છે બ્રહ્મલોકસ્થનુ દશ (૧૦) સાગરોપમનુ લાન્તકસ્થનુ, ચૌદ (૧૪) સાગરોપમનુ મહાશુક્રસ્થનુ સત્તર (૧૭) સાગરોપમનુ, સહસ્રારસ્થનુ અઢાર (૧૮) સાગરોપમનુ, આનતસ્થનુ ઓગણીશ (૧૯) સાગરોપમનુ, પ્રાણતસ્થનુ વીશ (૨૦) સાગરોપમનુ, આરણસ્થનુ એકવીશ (૨૧) સાગરોપમનુ અચ્યુતસ્થનુ બાવીશ (૨૨) સાગરોપમનુ આયુષ્ય હોય છે જઘન્યથી સૌધર્મદેવનુ એક પલ્યોપમનુ ઇશાનસ્થનુ કાઇક અધિક પલ્યોપમનુ, ઉપર ઉપરના—આગળના સનત્કુમાર આદિ દેવોનુ નીચે નીચેના દેવોનુ જે ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય છે તે જઘન્ય આયુષ્ય જાણવુ (૩૮+૭૧૯)

ततश्चोपर्युपरि त्रयोविंशतिसागरोपमादेकैकाधिकसागरोपमाधिकोत्कृष्टायुष्काणा तदधो दवोत्कृष्टजघन्यायुष्काणा देवाना सुदर्शनसुप्रतिबद्धमनोरमसर्वभद्रविशालसुमनसौमनसप्रीतिकरादित्यभेदतो लोकपुरुषस्य ग्रीवाप्रदेशस्थाः कण्ठाभरणभूता नव ग्रैवेयकाभिख्या स्थानविशेषास्सन्ति ॥ ३९ ॥

અર્થ— તે કલ્પના ઉપર (બાર દેવલોક રૂપ કલ્પથી ઉંચે) ઉપર ઉપર રહેલ, ક્રમસર ઉત્કૃષ્ટથી તેવીશ (૨૩) સાગરોપમ, એકએક અધિક (૨૪ ૨૫-૨૬-૨૭-૨૮-૨૯-૩૦-૩૧) સાગરોપમના આયુષ્યવાળા દેવની નીચે જે દેવ વર્તે છે તેનું જે ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય, તે જ ઉપરના સ્થદેવનું જઘન્ય આયુષ્ય (૨૨-૨૩-૨૪-૨૫-૨૬-૨૭-૨૮-૨૯-૩૦) સાગરોપમના જઘન્ય આયુષ્યવાળા દેવોના, સુદર્શન સુપ્રતિબદ્ધ-મનોરમ-સર્વભદ્ર-વિશાલ-સુમનસ-સૌમનસ-પ્રીતિકર-આદિ યના ભેદથી લોકરૂપી પુરુષના (ગ્રીવા) ડોકના પ્રદેશમાં સ્થિત, કલ્પના આભરણ ભૂત નવ (૯) સંખ્યાવાળા, ગ્રૈવેયક નામના વિશિષ્ટ સ્થાનો છે (૯૬૪૫૭૦)

तत्रश्चोपरि पूर्वादिक्रमेण विजयवैजयन्तजयन्तापराजितानि विमानानि सन्ति, मध्ये च सर्वार्थसिद्धविमानम्। आद्यचतुर्विमानस्थानामुत्कृष्टतो द्वात्रिंशत्सागरोपमं जघन्यत एकत्रिंशत्सागरोपममायु । सर्वार्थसिद्धिस्थानान्तु जघन्याभावेनोत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपममायु आद्यस्थानद्वयं घनोदधिप्रतिष्ठं तदुपरि स्थानत्रयं वायुप्रतिष्ठं तदुपरिस्थानत्रयञ्च घनोदधिघनवातप्रतिष्ठं शेषाणि च शुद्धाकाशप्रतिष्ठानि ॥ ४० ॥

નવ ગ્રૈવેયક ઉપર—

અર્થ – પૂર્વ દિશામાં વિજય, દક્ષિણમાં વૈજયન્ત, ઉત્તરમાં જયન્ત પશ્ચિમમાં અપરાજિત નામના દેવોના

વિજયાદિ ચારના મધ્યમા સર્વાર્થ સિદ્ધ (દેવોનુ) વિમાન છે પ્રથમ ચાર વિમાનસ્થ દેવોનું ઉત્કૃષ્ટથી (૩૨) સાગરોપમનું આયુષ્ય અને જઘન્યથી (૩૧) એકત્રીશ સાગરોપમનુ આયુષ્ય છે સર્વાર્થ સિદ્ધ વિમાનસ્થ દેવોનુ જઘન્ય આયુષ્યનો અભાવ હોવાથી ઉત્કૃષ્ટથી તેત્રીશ (૩૩) સાગરોપમનુ આયુષ્ય છે

આ વિમાનોથી ઉપર કોઇ વિમાન નહી હોવાથી આ પાચ વિમાનો અનુત્તર વિમાનો' કહેવાય છે સૌધર્મ અને ઐશાન દેવલોકના વિમાનો ઘનોદધિના આધારે રહેલા છે સનત્કુમાર-માહેન્દ્ર-બ્રહ્મલોકના વિમાનો ઘનવાતના આધારે રહેલા છે લાન્તક-મહાશુક્ર-સહસ્રારદેવલોકના વિમાનો ઘનોદધિ ઘનવાતના આધારે રહેલા છે બાકીના આનત-પ્રાણત-આરણ-અચ્યુતના, નવગ્રૈવેયકના, અનુત્તર દેવલોકના વિમાનો આકાશના આધારે રહેલા છે કેમકે ગુરુ લઘુ ગુણવાળા છે (ઉર્ધ્વ-અધોગતિ સ્વભાવનો અભાવ હોવાથી) (૪૦+૭૨૧)

ग्रैवेयकेषु अनुत्तर च कल्पातीता देवा निवसन्ति ॥४१॥

અર્થ — ગ્રૈવેયકોમા અને અનુત્તરોમા કલ્પાતીત (સામાનિક આદિકલ્પનો અભાવ હોવાથી અહમિન્દ્રપણુ હોવાથી) દેવો રહે છે (૪૧+૭૨૨)

तत ऊर्ध्वं द्वादशयोजनात्पञ्चचत्वारिंशल्लक्षयोजनपरिमाणा मध्ये षाट्‌योजनबाहल्याऽन्ते मक्षिकापक्षवत्कृशतरोत्तानातपत्राकारेपत्प्राग्भाराभिधानाऽष्टमी स्वच्छस्फटिकरूपा सिद्ध शिलापराभिधाना पृथिवी ॥ ४२ ॥

અર્થ — અનુત્તરથી ઉચે બાર (૧૨) યોજન પછી (૪૫) લાખ યોજન પરિમાણ વાળી, મધ્યમા આઠ (૮) યોજન બહલ, (ઘટ) અતમાં માખની પાખ કરતા અતિ પાતળી, છતી કરેલ છત્રીના આકારના જેવી આકારવાળી, ઈષત્પ્રાગ્ભાર નામની સ્વચ્છ સ્ફટિક જેવા વર્ણવાળી, શ્વેત સુવર્ણમય, સિદ્ધશિલા જેનું બીજુ નામ છે એવી આઠમી પૃથિવી છે (૪૨+૭૨૩)

तत उर्ध्वं चतुर्थगव्यूतिषष्ठभागे आलोकान्त सिद्धाना निवास ॥ ४३ ॥

અર્થ — તે સિદ્ધશિલાના ઉપર એક યોજન સુધી લોક છે પછી અલોક છે, એટલે એક યોજનના નીચેના ત્રણ કોશ છોડી, બાકી રહેલ ચોથા કોશ ઉપરના છઠ્ઠા ભાગમાં અર્થાત્ *ધનુષ્યનો ત્રીજો ભાગ જેમા અધિક છે એવા (૩૩૩) ત્રણસો* તેત્રીશ ધનુષ્ય પ્રમાણ ભાગમા લોકના અતપર્યંત, સિદ્ધોનો નિવાસ છે (૪૩+૭૨૪)

तत्र रुचकात्सौधर्मेशानौ यावत्सार्धरज्जुस्तत आसन-त्कुमारमाहेन्द्रमेकरज्जुस्ततस्सहस्रार यावत्सार्धं रज्जुद्वय तस्मा दच्युत यावदेकरज्जुस्तत आलोकान्त किञ्चिदूनैका रज्जु. ॥ ४४ ॥

અર્થ — ચૌદ રજ્જુ પ્રમાણ લોકમા રુચકથી માડી સૌધર્મ ઈશાન સુધી (૧॥) દોઢ રજ્જુ થાય છે ત્યાથી સનત્કુમાર-માહેન્દ્ર સુધી એક રજ્જુ થાય છે ત્યાથી સહસ્રાર સુધી (૨॥) અઢી રજ્જુ થાય છે ત્યાથી અચ્યુત સુધી એક (૧)

रज्जु છે ત્યાંથી ઉર્ધ્વલોકના અંત સુધી કાંઈક ન્યૂન એક (૧) રજ્જુ છે (૪૪+૭૨૫)

अधोलोकान्ताद् ऊर्ध्वलोकान्तं चतुर्दशरज्जु परिमाणैक-रज्जुविस्तृता त्रसनिवासस्थानरूपा त्रसनाडिकाऽस्ति, अस्या बहिरेकेन्द्रिया एव निवसन्तीति ॥ ४५ ॥

અર્થ — અધોલોકના અંતથી માંડી ઉર્ધ્વલોકના અંત સુધી ચૌદ (૧૪) રજ્જુ પરિમાણ વાળી, એક રજ્જુ વિસ્તૃત, ત્રસજીવોના નિવાસ સ્થાન રૂપ ત્રસનાડિકા' છે આ ત્રસનાડિકાની બહાર માત્ર એકેન્દ્રિય જીવો જ રહે છે (૪૫+૭૨૬)

नरकादिषु मुहुर्मुहु परिभ्रमतो मिथ्यादर्शनाद्युपहतचेतस सम्यग्दर्शनादिनिर्मलार्हद्धर्मावाप्तिदुश्शक्येति परिचिन्तन बोधिदुर्लभभावना। अतो बोधिप्राप्तावप्रमादी स्यात् ॥४६ ॥

બોધિદુર્લભ ભાવના—

અર્થ — નરક આદિ ચતુર્ગતિરૂપ અનાદિ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરનાર મિથ્યાત્વ આદિ દોષોથી હણાયેલ ચિત્તવાળા જીવને, સમ્યગ્ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર આદિથી નિર્મલ, જૈન ધર્મની પ્રાપ્તિ દુ શક્ય છે આ પ્રમાણેનું ચિંતન 'બોધિદુર્લભ ભાવના' કહેવાય છે આ ભાવનાથી સમ્યગ્ દર્શન આદિના યોગક્ષેમમાં પ્રમાદના અભાવવાળો આત્મા બની શકે છે (૪૬+૭૨૭)

सम्यग्दर्शनमूलः पञ्चमहाव्रतसाधनो गुप्त्यादिविशुद्धि-व्यवस्थान संसारपारकरो धर्मः परमर्षिणाऽर्हता व्याख्यातः स्वयमप्यनुष्ठितश्चेत्येवं चिंतन धर्मस्वाख्यातभावना अस्या-श्च धर्म श्रद्धा गौरव तदनुष्ठानामक्तिश्च जायत इति ॥४७॥

ધર્મસ્વાખ્યાત ભાવના

અર્થ — સમ્યગ્ દર્શનરૂપી મૂલવાળો, પંચમહાવ્રતરૂપી સાધનવાળો ગુપ્તિ-સમિતિ આદિના પાલનરૂપ સ્વરૂપ અવ સ્થાન વાળો, સંસારથી પાર-નિસ્તાર કરનારો એવો વિશિષ્ટ ધર્મ, પરમ મહર્ષિ અરિહંત ભગવતે કહેલો છે સ્વય આચ રેલો છે આવા પ્રકારનું ચિંતન 'ધર્મસ્વાખ્યાત' ભાવના કહેવાય છે આ ભાવનાથી ધર્મમાં શ્રદ્ધા-ગૌરવ-બહુમાન ધર્મા નુષ્ઠાનમાં ભાવોલ્લાસ-રસ પ્રગટ કરે છે આ પ્રમાણે બાર ભાવનાનું સ્વરૂપ સમાપ્ત થાય છે (४७+७२८)

त्रिशिष्टतपोऽभिग्रहो भिक्षुप्रतिमा, सा द्वादशविधा, मासाम विशिष्टस्थानावस्थितदात्रविच्छिन्नमकृत्प्रदत्ता नपानव रिग्रहो एकमासिकी प्रतिमा। एवं द्विमासादि यावत्सप्तमास विशिष्टस्थानावस्थितव्यस्याक्रमेण द्वित्रिचतु पञ्चषट्सप्तवार प्रदत्तान्नपानपरिग्रहणरूपा षट् प्रतिमा मान्या ॥ ४८ ॥

ભિક્ષુ પ્રતિમાનુ વર્ણન—

અર્થ — આહાર આદિ નિયમ રૂપ વિશિષ્ટ તપનો અભિ ગ્રહ પ્રતિજ્ઞા વિશેષ 'ભિક્ષુપ્રતિમા' કહેવાય છે માસિકી દે

માસિકી-ત્રૈમાસિકી-ચાતુર્માસિકી-પંચમાસિકી-ષાણ્માસિકી-સપ્તમાસિકી-પ્રથમ સપ્ત રાત્રિદિવા-દ્વિતીય સપ્ત રાત્રિદિવા તૃતીય સપ્ત રાત્રિદિવા અહોરાત્રિકી-એકરાત્રિકીના ભેદથી કરાતી બાર પ્રકારની ભિક્ષુપ્રતિમા છે

(૧) એક માસ સુધી, વિશિષ્ટ સ્થાનમા રહેલો દાતા, અવિચ્છિન્ન રૂપે એકવારજ આપેલ અન્ન અને પાનના ગ્રહણ રૂપ 'એક માસિકી' પ્રતિમા કહેવાય છે

(૨ ૪ ૫ ૬ ૭) આ પ્રમાણે બે-ત્રણ-ચાર-પાચ-છ-સાત માસ સુધી વિશિષ્ટ સ્થાનમા રહેલ વ્યક્તિથી ક્રમસર બે વાર-ત્રણ વાર-ચારવાર-પાચવાર-છવાર-સાતવાર આપેલ અન્ન-પાનના ગ્રહણરૂપ છ પ્રતિમાઓ વિચારવી (૪૮-૭૨૯)

सप्ताहोरात्रप्रमाणा एकान्तरनिर्जलोपवासा मक्का आचाम्लपारणारूपा ग्रामादिभ्यो बहिरुर्ध्वमुखशयनाद्यासनस्थितिपूर्वकघोरोपसर्गसहनरूपा प्रतिमा अष्टमी ॥ ४९ ॥

(૮) સાત (૭) અહોરાત્ર પ્રમાણવાળી, એકાતરે નિર્જલ ઉપવાસ રૂપ, પારણામાં આયંબિલરૂપ-પાર્શ્વશયન-નિષણ્ણત્વ રૂપ આસન સ્થિતિપૂર્વક, ઘોર ઉપસર્ગના સહન રૂપ 'અષ્ટમી' પ્રતિમા કહેવાય છે (૬૯+૭૩૦)

उत्कटिकाद्यासनस्थितिपूर्विका पूर्वोक्तैव नवमी प्रतिमा । गोदोहिकाद्यासनस्थितिपूर्विका तादृश्येव दशमी प्रतिमा ॥ ५० ॥

અર્થ — ઉત્કટિક-દંડાયતિક આદિ આસનસ્થિતિ પૂર્વક, સાત અહોરાત્ર પ્રમાણવાળી, એકાતરે નિર્જલ ઉપવાસ રૂપ પારણામા આયબિલરૂપ, ગ્રામનગર આદિથી, બહાર રહેવા રૂપ નવમી પ્રતિમા જાણવી ગોદોહાદિક-વીરાસન આદિ આસન સ્થિતિપૂર્વક, સાત અહોરાત્ર પ્રમાણવાળી, એકાતરે નિર્જલ ઉપવાસ રૂપ પારણામા આયબિલરૂપ, ગ્રામનગર આદિથી બહાર રહેવા રૂપ 'દશમી' પ્રતિમા કહેવાય છે (૫૦+૭૩)

निर्जलषष्ठभक्तमत्याख्यानपूर्विका ग्रामाद्वहिश्चतुरङ्गुला-न्तरचरणत्रि यसनरूपा । मलम्बितबाहुकायोत्सर्गकरणात्मिका ऽहोरात्रप्रमाणा प्रतिमैकादशी । अष्टमभक्तपानीया ग्रामाद्ब हिरीषद्वनमितोत्तरकाया एकपुद्गलन्यस्तदृष्टिकाऽनिमिषनेत्रा सुगुप्तेन्द्रियग्रामा दिव्यमानुषाद्युपसर्गसहनसमर्था कायोत्सर्ग स्थायिन्येकरात्रिकी प्रतिमा द्वादशी ॥ ५१ ॥

અર્થ — નિર્જલ છઠ્ઠ (બે ઉપવાસ રૂપ)ના પચ્ચખાણ પૂર્વક, ગ્રામ આદિથી બહાર ચાર આગલના અતરમા બે પગ મૂકી, બે ભુજાઓને લબિત રાખી, કાયોત્સગ (કાઉસ્સગ્ગ) કરવા રૂપ અહોરાત્ર પ્રમાણવાળી 'એકાદશી' પ્રતિમા કહેવાય છે નિર્જલ અટ્ઠમ (ત્રણ ઉપવાસ રૂપ) ના પચ્ચક્ખાણ પૂર્વક, ગ્રામ આદિથી બહાર ઉપરની કાયા જરા નમાવવા પૂર્વક એક પુદ્ગલમા સ્થાપિત દૃષ્ટિ રાખી, અનિમેષ લોચન કરી, સર્વે ન્દ્રિયોને સુગુપ્ત રાખી, દિવ્ય માનુષ આદિ ઘોર-ઉપસર્ગના સહનમા સમર્થ, કાઉસ્સગ્ગ કરવા પૂર્વક એક રાત્રિની 'એક રાત્રિકી' બારમી-પ્રતિમા કહેવાય છે (૫૧+૭૩૨)

तत्तद्विषयेभ्यस्तत्तदिन्द्रियाणां विरमणरूपा' पञ्चेन्द्रियनिरोधा ॥ ५२ ॥

અર્થ — તે તે ઇંદ્રિયોના તે તે વિષયોથી અટકવારૂપ 'પ ચેન્દ્રિય નિરોધ' કહેવાય છે, (૫૨+૭૩૩)

आगमानुसारेण वस्त्रपात्रादीनां सम्यङ्निरीक्षणपूर्वकं प्रमार्जनं प्रतिलेखना ॥ ५३ ॥

અર્થ — આગમના અનુસારે વસ્ત્રપાત્ર આદિનું સારી રીતે નિરીક્ષણ પૂર્વક પ્રમાર્જન 'પ્રતિલેખના' કહેવાય છે (૫૩+૭૩૪)

सा च सूत्रार्थतत्त्वश्रद्धानसम्यक्त्वमिश्रमिथ्यात्वमोहनीयवर्जनकामस्नेहदृष्टिरागपरिहारशुद्धदेवगुरुधर्मादरकुदेवकुगुरुकुधर्मपरिवर्जनज्ञानदर्शनचारित्रादरज्ञानदर्शनचारित्रविराधनापरिहारमनोवचनकायगुप्त्यादरमनोवाक्कायदण्डपरिहाररूपभावनागर्भितवचनोच्चारणपूर्वकवस्त्रादिनिरीक्षणप्रमार्जनरूपा पञ्चविंशतिप्रकारा विज्ञेया ॥ ५४ ॥

અર્થ — (૧) સૂત્ર અર્થ તત્ત્વની શ્રદ્ધા (૩) સમ્યક્ત્વ મોહનીય-મિશ્રમોહનીય-મિથ્યાત્વમોહનીયના વર્જનરૂપ (૩) કામરાગ-સ્નેહરાગ-દૃષ્ટિરાગના પરિહારરૂપ (૩) શુદ્ધદેવ-શુદ્ધગુરુ-શુદ્ધ ધર્મના આદરરૂપ (૩) કુદેવ-કુગુરુ-કુધર્મના પરિવર્જનરૂપ (૩) જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રના આદરરૂપ (૩) જ્ઞાન વિરાધના-દર્શનવિરાધના-ચારિત્રવિરાધનાના પરિહાર રૂપ (૩)

મનોગુપ્તિ-વચનગુપ્તિ-કાયગુપ્તિના આદરરૂપ (૩) મનોદંડ-વચનદંડ કાયદંડના પરિહાર રૂપ ભાવનાગર્ભિત વચનના ઉચ્ચારણ પૂર્વક વસ્ત્રાદિના નિરીક્ષણ-પ્રમાર્જન રૂપ પચ્ચીશ (૨૫) પ્રકાર વાળી 'પ્રતિલેખના' જાણવી (૫૪+૭૩૫)

हास्यरत्यरतिपरिहारभयशोकजुगुप्सापरिहारकृष्णनीलकापोतलेश्यापरिहाररसर्द्धिशातगौरवपरिहारक्रोधमानमायालोभपरिहारपृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतित्रसकायरक्षणात्मकभावपूर्णवचनोच्चारणपूर्वकस्वाङ्गप्रमार्जनात्मिका वा सा पञ्चविंशतिरूपोपलक्षणतो ज्ञेया ॥ ५५ ॥

અર્થ — હાસ્ય-રતિ-અરતિના પરિહાર રૂપ (૩) ભય-શોક-જુગુપ્સાના પરિહાર રૂપ (૩) કૃષ્ણલેશ્યા-નીલલેશ્યા કાપોતલેશ્યાના પરિહાર રૂપ (૩) ઋદ્ધિગારવ-રસગારવ-સાતા ગારવના પરિહાર રૂપ (૪) ક્રોધ-માન-માયા-લોભના પરિહાર રૂપ (૬) પૃથ્વીકાય-અપ્કાય-તેજ કાય-વાયુકાય-વનસ્પતિકાય-ત્રસકાયના રક્ષણ રૂપ ભાવપૂર્ણ વચનના ઉચ્ચારણપૂર્વક પોતાના અંગના પ્રમાર્જન રૂપ પચ્ચીશ (૨૫) પ્રતિલેખના ઉપલક્ષણથી જાણવી (૫૫+૭૩૬)

प्रागुपदर्शिता गुप्तयस्तिस्रः ॥ ५६ ॥

અર્થ — ત્રણ ગુપ્તિઓનુ વર્ણન સંવર નિરૂપણમાં પૂર્વે જણાવેલ છે (૫૬+૭૩૭)

साधुनियमविशेषोऽभिग्रहः । स च द्रव्यक्षेत्रकालभावतश्चतुर्विधः ॥

અર્થ — સાધુઓનો જે નિયમ વિશેષ તે 'અભિગ્રહ' કહેવાય છે તે અભિગ્રહ, દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવના ભેદથી ચાર પ્રકારનો છે (૫૭+૭૩૮)

विशिष्टद्रव्यपरिग्रहो द्रव्याभिग्रह विशिष्टक्षेत्रस्थदातृसका-
शादन्नादिग्रहण क्षेत्राभिग्रह । विशिष्टकाल एवान्नादिग्रहण कालाभिग्रह । विशिष्टभावयुतदातृसकाशादन्नादिपरिग्रहो भावाभिग्रह ॥ ५८ ॥

॥ इति करणनिरूपणम् ॥

અર્થ — વિશિષ્ટદ્રવ્યગ્રહણવિષયક નિયમવિશેષ 'દ્રવ્યાભિગ્રહ' કહેવાય છે

વિશિષ્ટ ક્ષેત્રમા રહેલ દાતાની પાસેથી અન્ન આદિ ગ્રહણ રૂપ 'ક્ષેત્રાભિગ્રહ' કહેવાય છે

વિશિષ્ટ કાલમા જ અન્ન આદિ ગ્રહણ રૂપ 'કાલાભિગ્રહ' કહેવાય છે

વિશિષ્ટ ભાવ સહિત, દાતાની પાસેથી અન્ન આદિ ગ્રહણ રૂપ 'ભાવાભિગ્રહ' કહેવાય છે (૫૮+૭૩૯)

ઇતિ કરણ નિરૂપણ નામક દ્વિતીય કિરણ

पुलाकादिनिरूपणनामक तृतीय किरण

तद्वान् चारित्रीत्युच्यते। स पञ्चविध पुलाकबकुश-कुशीलनिर्ग्रन्थस्नातकभेदात् ॥ १ ॥

સામાયિક આદિ ચારિત્રોનુ નિરૂપણ કર્યું છતા પ્રકારાંતરથી ચારિત્રીઓનું નિરૂપણ કરે છે —

અર્થ — કરણ ચરણરૂપ ચારિત્રવાળો 'ચારિત્રી' કહેવાય છે તે ચારિત્રી પુલાક-બકુશ-કુશીલ-નિર્ગ્રંથ-સ્નાતકના ભેદથી પાચ (૫) પ્રકારનો છે (૧+૭૪૦)

सङ्घादिप्रयोजनाय सबलचक्रवर्तिविध्वंससामर्थ्योपजीवनज्ञानाद्यतिचाराऽऽसेवनान्यतरेण दोषवान् जिनागमाद-प्रतिपाती च पुलाक, स द्विविधः लब्धिपुलाकस्सेवापुलाकश्चेति, देवेन्द्रसम्पत्तिमदृशसम्पत्तिमान् लब्धिविशेषयुक्त पुलाको लब्धिपुलाक। सेवापुलाकस्तु ज्ञानदर्शनचारित्रलिङ्गयथासूक्ष्मभेदेन पञ्चविध' ॥ २ ॥

અર્થ — સઘ આદિના રક્ષણનું પ્રયોજન ઉપસ્થિત થતા સેના સહિત ચક્રવર્તી આદિના વિધ્વસમા સમર્થ, તપ શ્રુત

જન્ય લબ્ધિના ઉપજીવનથી અથવા જ્ઞાનાદિ વિષયક અતિચારના સેવનથી દોષવાળો જિનકથિત આગમથી સદૈવ અપ્રતિપાતી બનતો જ્ઞાનના અનુસારે ક્રિયાકારી તે 'પુલાક' કહેવાય છે તે પુલાક લબ્ધિપુલાક અને સેવાપુલાકના ભેદથી બે પ્રકારનો છે

(૧) દેવેન્દ્રની સંપત્તિ સરખી સંપત્તિ વાળો, લબ્ધિ વિશેષથી યુક્ત પુલાક 'લબ્ધિ પુલાક' કહેવાય છે

(૨) સેવાપુલાક જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર-લિંગ યથાસૂક્ષ્મના ભેદથી પાચ પ્રકારનો છે (૨+૭૪૧)

सूत्राक्षरगणां स्खलितमिलितादिभिरतिचारैर्ज्ञानमाश्रित्या ऽऽत्मनो निस्सारकारी ज्ञानपुलाक । कुदृष्टिसंस्तवादिभिरा त्मगुणघातको दर्शनपुलाक । मूलोत्तरगुणप्रतिसेवनया चारि त्रविराधनेनात्मभ्रंशकश्चारित्रपुलाक , तत्र मूलगुणा महाव्रता-द्य , उत्तरगुणा पिण्डविशुद्धयादय । उक्तलिङ्गाधिकलि ङ्गग्रहणनिर्हेतुकापरलिङ्गकरणा यतरस्मादात्मनो निस्सारकर्ता लिङ्गपुलाक । ईषत्प्रमादेन मन करणकाकल्प्यग्रहणान्यतरणा ऽऽत्मभ्रंशको यथासूक्ष्मपुलाक ॥ ३ ॥

અર્થ — સૂત્રના અક્ષરોના સ્ખલિત-મિલિત આદિ અતિ ચાર દોષોથી જ્ઞાનને મલીન કરવા દ્વારા જે આત્માને નિર્બલ કરે છે તે 'જ્ઞાન પુલાક' કહેવાય છે

મિથ્યાદૃષ્ટિ પાખંડીઓની સ્તુતિ-પરિચય દ્વારા આત્માના ગુણરૂપ સમ્યક્ત્વનો જે ઘાતક તે દર્શન પુલાક' કહેવાય છે પ્રાણાતિપાત આદિ વિરમણરૂપ મૂલગુણો અને પિંડવિશુદ્ધિ

આદિ રૂપ ઉત્તરગુણો અતિ પ્રતિકુલ આચરણ દ્વારા ચારિત્ર વિરાધના કરી આત્મગુણ રૂપ ચારિત્રધ્વંસક 'ચારિત્ર પુલાક' કહેવાય છે શાસ્ત્રકથિત લિંગ(વેષ)થી અધિક ગ્રહણ દ્વારા અથવા કારણ વગર અન્ય લિંગ કરણ દ્વારા આત્માને નિસાર બનાવનાર 'લિંગ પુલાક' કહેવાય છે થોડા પ્રમાદથી કે મનથી અકલ્પ્યના ગ્રહણથી આત્મઘાતક યથાસૂક્ષ્મ 'પુલાક' કહેવાય છે (૩+૭૪૨)

देहस्योपकरणाना चाऽलङ्कारामिलापुकश्चरणमलिनकारी बकुश । शरीरोपकरणमेदाभ्या स द्विविध । अनागुप्तव्यतिरकेण भूषाय करचरणादिप्रक्षालननेत्रादिमलनिस्सारणदन्तक्षालनकेशसंस्काराद्यनुष्ठाता शरीरबकुश । गूढगाराय तैलादिना दण्डपात्रादी युज्ज्वलीकृत्य ग्रहणशील उपकरण-बकुश ॥ ४ ॥

અર્થ — શરીરની કે ઉપકરણોની શોભાની ઈચ્છા કરનારો ચારિત્રને મલિન કરનારો 'બકુશ' કહેવાય છે તે બકુશ, શરીર-ઉપકરણના ભેદથી બે પ્રકારનો છે

(૧) આગાઢ કારણ શિવાય શોભા માટે હાથ પગ આદિ ધોવા, નેત્ર આદિનો મેલ કાઢવો દતમજન, કેશ સસ્કાર, ઇત્યાદિ ક્રિયા કરનારો શરીર બકુશ' કહેવાય છે

(૨) શોભા માટે તેલ આદિથી દડ-પાત્ર આદિને ઉજ્જવલ બનાવી દડ-પાત્ર આદિને ગ્રહણ કરનારો 'ઉપકરણ બકુશ' કહેવાય છે (૪+૭૪૩)

पुनरपि बकुश पञ्चविध , आभोगानाभोगसवृता-सवृत-सूक्ष्मभेदात् शरीरोपकरणानामलकारस्साधूनामकार्य इति ज्ञानवान् कर्ता च बकुश आभोगबकुश । सहसा च शरी रोपकरणानामलकर्ता बकुश अनाभोग । लोकैरविदितदोषो बकुशस्सवृत । प्रकट दोषानुष्ठाता बकुशोऽसंवृत । किञ्चि त्प्रमादी नेत्रमलाद्यपनयकारी बकुशस्सूक्ष्मबकुश । एते बकुशा सामा येनर्द्धियशस्कामास्सातगौरवाश्रिता अविविक्त-परिवाराश्छेदयोग्यशबलचारित्रा बोध्या ॥ ५ ॥

પ્રકારાતરથી બકુશનો વિભાગ—

અર્થ — બીજી રીતે બકુશ, આભોગ-અનાભોગ-સવૃત-અસવૃત-સૂક્ષ્મ ભેદથી પાચ પ્રકારને। છે

(૧) શરીર અને ઉપકરણોની શોભા, સાધુઓને માટે અકાર્ય છે એમ જાણવા છતા શોભા કરનારો ‘ આભોગ બકુશ કહેવાય છે

(૨) આ અકાર્ય છે એમ નહી જાણી, સહસા, શરીર અને ઉપકરણોની શોભા કરનારો ' અનાભોગબકુશ ' કહેવાય છે

(૩) પોતે આચરેલા દોષોને લોકો ન જાણે તેવી રીતે દોષોને આચરનારો ‘ સવૃતબકુશ ’ કહેવાય છે

(૪) ખુલ્લી રીતે દોષોને આચરનારો ‘ અસવૃતબકુશ ’ કહેવાય છે

(૫) કિંચિત્ પ્રમાદ કરનારો નેત્ર-મેલ આદિને દૂર કર નારો ‘ સૂક્ષ્મ બકુશ ’ કહેવાય છે

આ તમામ બકુશો, સામાન્યથી ઋદ્ધિ–યશની ઇચ્છાવાળાઓ સુખના પ્રતિ આદરવાળા, અસંયમથી નહી છૂટા થયેલા, તેલ આદિથી કૃત શરીરના સંસ્કારવાળા કાતરથી કાપેલ વાળ વાળા પરિવારો જેઓને છે તેવા સર્વ દેશ છેદ યોગ્ય–અતિ ચારથી મલિન ચારિત્ર વાળાઓ છે (૫+૭૪૪)

उत्तरगुणविराधनसञ्ज्वलनकषायोदया-यतरस्माद्गर्हितचारित्र कुशील । स चाऽऽसेवनाकषायभेदेन द्विविध ॥६॥

અર્થ — ઉત્તરગુણની વિરાધનાથી અથવા સંજ્વલનકષાયના ઉદયથી નિંદિત ચારિત્ર-વાળા 'કુશીલ' કહેવાય છે તે કુશીલ, આસેવના અને કષાયના ભેદથી બે પ્રકારનો છે (૬+૭૪૫)

वैपरीत्येन सर्वमाराधक आसेवनाकुशील अयमेव प्रतिसेवनाकुशील उच्यते । सञ्ज्वलनक्रोधाद्युदयाद्गर्हितचारित्र कषायकुशील ॥ ७ ॥

અર્થ — કથચિત્-કિંચિત્ પિંડવિશુદ્ધિ આદિ ઉત્તર ગુણોની વિરાધના કરતો સર્વજ્ઞની આજ્ઞાનુ ઉલ્લઘન કરનારો 'આસેવના કુશીલ' કહેવાય છે આજ 'પ્રતિસેવના કુશીલ' કહેવાય છે

સંજ્વલન ક્રોધ આદિના ઉદયથી નિંદિત ચારિત્રવાળો 'કષાય કુશીલ' કહેવાય છે (૭+૭૪૬)

द्विविधोऽपि स पञ्चविध ज्ञानदर्शनचरणतपोयथासूक्ष्म

भेदात् । ज्ञानदर्शनचरणतपसां वैपरीत्येनाऽऽसेवनात् प्रतिसेवनाकुशीलाः । शोभनतपस्वीत्ययशसानुमोदनात् यथा सूक्ष्मप्रतिसेवनाकुशीलः ॥ ८ ॥

પ્રકારાંતરથી કુશીલનો વિભાગ—

અર્થ— આસેવના-કષાય ભેદથી બે પ્રકારનો કુશીલ હોવા છતાં દરેક કુશીલના જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર-તપ-યથા સૂક્ષ્મ ભેદથી પાંચ પ્રકારો છે

જ્ઞાન[૧]-દર્શન[૨]-ચારિત્ર[૩]-તપનું[૪] વિપરીતપણાએ આસેવન કરનાર ચાર 'પ્રતિસેવના કુશીલો' કહેવાય છે

'આ સારો તપસ્વી છે' આ પ્રમાણે લોકોએ કરેલી પ્રશંસાના શ્રવણથી જન્ય સંતોષવાળો 'યથાસૂક્ષ્મપ્રતિસેવના[૫] કુશીલ' કહેવાય છે (૮+૭૪૭)

संज्वलनक्रोधादिभिर्ज्ञानदर्शनतपसां स्वाभिमतविषये व्यापारयिता ज्ञानादित्रिविधकषायकुशीलः । कषायाक्रान्तत्वात् कुशीलश्चारित्रकषायकुशीलः । मनसा क्रोधादिकर्ता कुशीलो यथासूक्ष्मकषायकुशीलः ॥ ९ ॥

સંજ્વલન ક્રોધ આદિથી જ્ઞાન[૧] દર્શન[૨] તપનો[૩] પોતાના ઇષ્ટ વિષયમાં ઉપયોગ કરનારો 'જ્ઞાનાદિ ત્રિવિધ કષાય[૪] કુશીલ' કહેવાય છે મનથીજ માત્ર ક્રોધ આદિ કરનારો 'યથા[૫] સૂક્ષ્મ કષાય કુશીલ' કહેવાય છે (૯+૭૪૮)

निर्गतमोहनीयमात्रकर्मा चारित्री निर्ग्रन्थः । स चोपशान्तमोहः क्षीणमोहश्चेति द्विविधः । संक्रमणोद्वर्तनादिकरणायोग्यतया व्यवस्थापितमोहनीयकर्मविशान्तमोहः । क्षपितसर्वमोहनीयप्रकृतिको निर्ग्रन्थः क्षीणमोहः ॥२०॥

અર્થ—જેની પાસેથી મોહનીયમાત્રકર્મ નિકળી ગયું છે તે ચારિત્રી 'નિર્ગ્રન્થ' કહેવાય છે તે નિગ્રન્થ, ઉપશાતમોહ ક્ષીણમોહના ભેદથી બે પ્રકારનો છે

(૧) ઉપશાતમોહ=સંક્રમણ-ઉદ્વર્તનઆદિ કરણની અયોગ્યપણાએ વ્યવસ્થાપિત મોહનીય કર્મવાળો 'ઉપશાતમોહ' કહેવાય છે

(૨) ક્ષીણમોહ=જેણે સર્વ મોહનીયપ્રકૃતિઓ ખપાવી દીધી છે તે નિર્ગ્રન્થ 'ક્ષીણમોહ' કહેવાય છે (૧૦+૭૪૮)

द्विविधोऽपि प्रथमाप्रथमचरमाचरमसमयथासूक्ष्मभेदात्पञ्चविधः । अन्तर्मुहूर्तप्रमाणे निर्ग्रन्थकालसमयराशौ प्रथमसमय एव निर्ग्रन्थत्वं प्रतिपद्यमानः प्रथमसमयनिर्ग्रन्थः । अप्रथमसमयेषु विद्यमानोऽप्रथमसमयनिर्ग्रन्थः । अन्तिमसमये विद्यमानश्चरमसमयनिर्ग्रन्थः । शेषेषु विद्यमानोऽचरमसमयनिर्ग्रन्थः । आद्यौ पूर्वानुपूर्व्या अन्त्यौ च पश्चानुपूर्व्या व्यपदिष्टौ । प्रथमादिसमयविवक्षया सर्वेषु समयेषु वर्तमानो यथासूक्ष्मनिर्ग्रन्थः ॥२१॥

પ્રકારાન્તરથી નિર્ગ્રન્થનો વિભાગ-

અર્થ —ઉપશાન્તમોહ-ક્ષીણમોહરૂપ નિર્ગ્રન્થ પણ, પ્રથમ સમય અપ્રથમસમય ચરમસમય-અચરમસમય યથાસૂક્ષ્મ ભેદથી પાચ પ્રકારનો છે

(૧) અ તમુહૂર્તપ્રમાણ, નિર્ગ્રન્થકાલ સમયરાશિમા પ્રથમ સમયમા જ નિર્ગ્રન્થપણાને પામનાર 'પ્રથમસમયનિર્ગ્રન્થ' (૨) અન્યસમયોમા વિદ્યમાન 'અપ્રથમસમયનિર્ગ્રન્થ' (૩) અ તિમસમયમા વિદ્યમાન 'ચરમસમયનિર્ગ્રન્થ' કહેવાય છે (૪) શેષસમયોમા વિદ્યમાન 'અચરમસમયનિગ્રન્થ' કહેવાય છે વિવક્ષિતસમયસમુદાયમા જે પ્રથમ સમય, તેનાથી અનુ ક્રમે પરિપાટિ જે રચાય તો તે ક્રમ 'પૂર્વાનુપૂર્વી' કહેવાય છે તે પૂર્વાનુપૂર્વીનુ આલબન કરી પ્રથમના બે ભેદ આદરેલા છે ત્યાજ જે છેલ્લો સમય, તેનાથી આરભી વ્યત્યયથી જે પરિ પાટી કરાય ત્યારે તે ક્રમ 'પશ્ચાનુપૂર્વી' કહેવાય છે તે પશ્ચાનુપૂર્વીને અવલબી છેલ્લા બે ભેદ કહેલ છે (૫) પ્રથમ આદિ સમયની વિવક્ષાવગર, સર્વ સમયોમા વર્તમાન નિગ્રન્થ 'યથાસૂક્ષ્મનિર્ગ્રન્થ' કહેવાય છે (૨૧+૭૪૯)

निरस्तघातिकर्मचतुष्टयस्स्नातक । स सयोग्ययोगिभेदेन द्विविध । मनोवाक्कायव्यापारवान् स्नातकस्सयोगी । सर्वथा समुच्छिन्नयोगव्यापारवान् स्नातकोऽयोगी ॥२२॥

અર્થ —જેણે સકલઘાતિકર્મનો મેલ, ધોઈ નાખ્યો છે તે 'સ્નાતક' કહેવાય છે આ સ્નાતકપણુ ક્ષપકશ્રેણીથી જ

પ્રાપ્ત થાય છે તે સ્નાતક, સયોગી અને અયોગી ભેદથી બે પ્રકારનો છે

(૧) મનયોગ-વચનયોગ-કાયયોગરૂપકરણ વ્યાપારવાળો, સ્નાતક 'સયોગીસ્નાતક' કહેવાય છે મન પર્યાય જ્ઞાની વિગેરેએ મનથી પુછેલનો જવાબ આપવા માટે મનોયોગનો ઉપયોગ, ધર્મદેશના આદિમા વચનયોગનો ઉપયોગ નિમેષ-ઉન્મેષ-વિહાર આદિમા કાયયોગનો ઉપયોગ થાય છે

(૨) સર્વથાયોગનિરોધ બાદ શૈલેશી અવસ્થાવાળો સ્નાતક 'અયોગીસ્નાતક' કહેવાય છે (૧૨+૭૫૦)

संयमश्रुतप्रतिसेवनातीर्थलिङ्गलेश्योपपातस्थानविकल्पतः साध्याः एते । पुलाकवकुशप्रतिसेवनाकुशीलाःसामायिकसंयमे छेदोपस्थाप्ये च वर्तन्ते । कषायकुशीलाः परिहारविशुद्धौ सूक्ष्मसंपराये च । निर्ग्रन्थाः स्नातकाश्च यथाख्याते एव ॥१२॥

અર્થ—સંયમ-શ્રુત-પ્રતિસેવના-તીર્થ-લિંગ લેશ્યા-ઉપપાત સ્થાનરૂપ આઠ અનુયોગદ્વારોથી આ ચારિત્રીઓનો વિચાર કરવો

(૧) સંયમદ્વાર=પુલાક-બકુશ-પ્રતિસેવનાકુશીલ ચારિત્રીઓ સામાયિક સંયમમા અને છેદોપસ્થાપનીય સંયમમા વર્તે છે તથા કષાયકુશીલો, પરિહારવિશુદ્ધિસંયમમા અને સૂક્ષ્મ-સંપરાયમા (મતાંતરે સામાયિકસંયમમા અને છેદોપસ્થાપ-

નીય સયમમાં) વર્તે છે નિર્ગ્રન્થ અને સ્નાતક ચારિત્રીઓ, યથાખ્યાત ચારિત્રમા વર્તે છે (૧૩+૭૫૧)

पुलाकबकुशप्रतिसेवनाकुशीला उत्कर्षेणाभिन्नाक्षराणि दशपूर्वाणि श्रुतानि धारयन्ति कषायकुशीला निर्ग्रन्थाश्च चतुर्दशपूर्वधरा, जघन्येन पुलाकाना श्रुतमाचारवस्तु, बकुशकुशीलनिर्ग्रन्थानामष्टौ प्रवचनमातर, स्नातकास्तु श्रुतरहिता केवलज्ञानवत्त्वात् ॥९४॥

અર્થ —શ્રુતદ્વાર=પુલાક-બકુશ-પ્રતિસેવનાકુશીલ ચારિત્રીઓ, ઉત્કૃષ્ટથી એકપણ અક્ષરથી અન્યૂન પરિપૂર્ણ દશ (૧૦) પૂર્વશ્રુતને ધારણ કરે છે કષાયકુશીલચારિત્રીઓ અને નિર્ગ્રન્થ ચારિત્રીઓ, ઉત્કૃષ્ટથી ચૌદપૂર્વના શ્રુતને ધારણ કરે છે

જઘન્યથી પુલાકચારિત્રીઓને નવમપૂર્વાન્ત પાતિ તૃતીય આચાર વસ્તુરૂપ શ્રુત હોય છે, બકુશ-કુશીલ-નિર્ગ્રન્થ ચારિત્રિઓને આઠ પ્રવચનમાતાનું શ્રુત હોય છે સ્નાતક ચારિત્રીઓ, શ્રુત વગરના છે કેમકે, કેવલીઓ છે (૧૪+૭૫૨)

क्षपाभोजनविरतिसहितपञ्चमूलगुणानामन्यतम, तत्रा त्कारेण प्रतिसेवते पुलाक, बकुशो मूलगुणाविराधक उत्तरगुणाशे विराधक', प्रतिसेवनाकुशीलो मूलगुणाविराधक उत्तरगुणेषु काञ्चिद्विराधना प्रतिसेवते कषायकुशीलनिर्ग्रन्थ स्नातकाना प्रतिसेवना नास्ति ॥९५॥

અર્થ —પ્રતિસેવનાદ્વાર-રાત્રિભોજનવિરતિસહિત ૫ચમૂલ

ગુણો પૈકી ગમે તે કોઇ એકની, બલાત્કારથી વિરાધના કર નાર 'પુલાક' હોય છે બકુશ-મૂલગુણની વિરાધના નહી કરનારો, ઉત્તરગુણના અ શમા વિરાધના કરનાર હોય છે

પ્રતિસેવનાકુશીલ-મૂલગુણની વિરાધના નહી કરનારો ઉત્ત રગુણોમા કોઇક વિરાધનાનુ આચરણ કરે છે

કષાયકુશીલ-નિર્ગ્રન્થ-સ્નાતકચારિત્રીઓ, પ્રતિસેવના-વિરા ધના વગરના છે (૧૫+૭૫૩)

पुलाकादयस्सर्वे सर्वेषा तीर्थकृता तीर्थेषु भवन्ति ॥१६॥

અર્થ—તીર્થ દ્વાર=પુલાક આદિ સર્વ ચારિત્રીઓ, સર્વ તીર્થ કરના તીર્થોમા હોય છે (૧૬+૭૫૪)

ज्ञानदर्शनचारित्ररूपभावलिङ्गानि, सर्वेषा स्यु, रजो-हरणादिद्रव्यलिङ्गानि तु केषाञ्चित्सदैव भवन्ति, केषाञ्चित्क दाचित्, केषाञ्चिच्च नैव भवति ॥१७॥

અર્થ—લિંગદ્વાર=સર્વચારિત્રીઓને જ્ઞાન-દર્શન-ચારિ ત્રરૂપ ભાવલિંગો હોય છે રજોહરણઆદિ દ્રવ્યલિંગો, કેટલાક ચારિ ત્રીઓને હ મેશા હોય છે કેટલાક ચારિત્રીઓને કદાચિત્ હોય છે, કેટલાક મરૂદેવી વિગેરે ચારિત્રીઓને સર્વથા હોતા નથી (૧૭+૭૫૫)

पुलाकस्योत्तरास्तिस्रो लेश्या, बकुशप्रतिसेवनाकुशील योऽप्यदपि, परिहारविशुद्धिस्यकषायकुशीलस्योत्तरास्तिस्र, सूक्ष्मसपरायस्थस्य तस्य निर्ग्रन्थस्नातकयोश्च केवला शुक्ला

लेश्या अयोगस्य शैलेशीप्रतिपन्नस्य न काचिदपि भवति ॥४८॥

અર્થ —લેશ્યાદ્વાર=પુલાક ચારિત્રિને, ઉત્તરની ભાવલેશ્યા રૂપ તેજ-પદ્મ-શુકલરૂપ ત્રણ લેશ્યાઓ હોય છે બકુશ-પ્રતિ-સેવનાકુશીલને (છ) ૬ લેશ્યાઓ પણ હોય છે પરિહારવિશુદ્ધિસ્થકષાયકુશીલને ઉત્તરની તેજ-પદ્મ-શુકલરૂપ ત્રણ લેશ્યાઓ હોય છે સૂક્ષ્મસંપરાયસ્થ કષાયકુશીલને અને નિર્ગ્રન્થ, સ્નાતકને કેવલ, શુકલલેશ્યા હોય છે શૈલેશીસ્થ અયોગીને કોઇ પણ લેશ્યા હોતી નથી (૧૮+૭૫૬)

पुलाकस्योपपात आसहस्रार, बकुशप्रतिसेवनाकुशीलयो-र्द्वादशदेवलोके। कषायकुशीलनिर्ग्रन्थयोस्तु सर्वार्थसिद्धे। सर्वेषामपि जघन्य पल्योपमपृथक्त्वस्थिति सौधर्मे। स्नातकस्य निर्वाणे ॥४९॥

અર્થ —ઉપપાતદ્વાર=પુલાકચારિત્રીનો ઉપપાત ઉત્કૃષ્ટથી સહસ્રાર દેવલોક સુધીનો છે બકુશ-પ્રતિસેવના કુશીલનો ઉપપાત બારમા દેવલોક-અચ્યુતપર્યન્તનો છે કષાયકુશીલ અને નિર્ગ્રન્થનો સર્વાર્થસિદ્ધમા ઉપપાત છે (અજઘન્ય ઉત્કૃષ્ટથી જાણવુ) સઘળાપુલાક બકુશ-કુશીલોનો જઘન્યથી ઉપપાત પલ્યોપમપૃથકત્વ (બે થી નવ સુધીની સંજ્ઞાને પૃથક્ત્વ કહે છે) સ્થિતિવાળા સૌધર્મ દેવલોકમા છે સ્નાતકચારિત્રી નિર્વાણમા જાય છે (૧૯+૭૫૭)

पुलाककषायकुशीलयोर्लब्धिस्थानानि सर्वजघन्यानि। सौ

युगपद्सख्येयानि स्थानानि गच्छत । तत पुलाको व्यु च्छिद्यते । कषायकुशीलस्तु गच्छत्यसख्येयस्थानान्येकक । तत कषायकुशीलप्रतिसेवनाकुशोलबकुशा युगपदसख्येयानि सयमस्थानानि गच्छति, ततो बकुशो व्युच्छिद्यते ततोऽस ख्येयस्थानानि गत्वा प्रतिसेवनाकुशीलो व्युच्छिद्यते ततो ऽसख्येयस्थानानि गत्वा कषायकुशीलो व्युच्छिद्यते, अत ऊर्ध्वमकषायस्थानानि निग्र थ प्रतिपद्यते ' (सोऽप्यसख्ये- यस्थानानि गत्वा व्युच्छिते अत ऊर्ध्वमकषायस्थानानि निर्ग्रन्थ प्रतिपद्यते ') सोऽप्यसख्येयस्थानानि गत्वा व्यु च्छिद्यत, अत ऊर्ध्वस्थान ग त्वा स्नातको निर्वाण प्राप्नो तीति दिक् ॥ इति पुलाकादिनिरूपणम् ॥२०॥

અર્થ—પુલાક અને કષાયકુશીલના લબ્ધિસ્થાનો (સ યમ સ્થાનો) સવ કરતા જઘન્ય (હીન-અધ કોટીના) છે તે પુલાક અને કષાયકુશીલ ચારિત્રીઓ એકી સાથે (તુલ્યઅધ્યવસાય વાળા હોઇ) અસખ્યાતસયમસ્થાનોને પામે છે ત્યારબાદ પુલાક, વ્યુચ્છિન્ન થાય છે પણ કષાયકુશીલ તો એકલો અસ ખ્યાતસ્થાનોને પામે છે

ત્યારબાદ કષાયકુશીલ-પ્રતિસેવનાકુશીલ-બકુશચારિત્રીઓ, એકી સાથે અસખ્યાતસયમસ્થાનોને પામે છે ત્યારબાર બકુશ, વ્યુચ્છિન્ન થાય છે (હીનપરિણામી હોવાથી) ત્યારબાદ અસ ખ્યાતસ્થાનો જઇને પ્રતિસેવનાકુશીલ વ્યુચ્છિન્ન (હીનપરિ ણામી) થાય છે ત્યારબાદ અસખ્યાતસ્થાનો પામીને કષાય

કુશીલ, વ્યુચ્છિન્ન (હીનપરિણામી) થાય છે આનાથી ઉપર અકષાયરૂપસ્થાનો, નિગ્ર થ પ્રાપ્ત કરે છે તે પણ અસંખ્યાત સ્થાનો પામીને વ્યુચ્છિન્ન (હીનપરિણામી) થાય છે આના પછી ઊર્ધ્વસ્થાન, પામીને સ્નાતક નિર્વાણ પામે છે

આ પ્રમાણે દિશાનુ દર્શન કરાવેલ છે આ પ્રમાણે પુલાકાદિ ચારિત્રીઓનુ નિરૂપણ સમાપ્ત થાય છે (૨૦+૭૫૮)

निशम्यैवं यथा शास्त्रं, सम्यक्चरणमीरितम् ।
स्वरूपण विधानेन, सम्यग्ज्ञानाभिवृद्धये ॥

જૈનતત્ત્વજ્ઞાનના અભિલાષી જિજ્ઞાસુઓને ખાતર, શાસ્ત્રના અનુસારે સમ્યક્ ચારિત્રનુ સ્વરૂપ-લક્ષણ વિ ના ભેદથી સમ્યગ્ જ્ઞાનની અભિવૃદ્ધિ માટે-શ્રોતાઓને અને પોતાને સમ્યગ્ જ્ઞાનની વિવૃદ્ધિ માટે નિરૂપણ કરેલ છે

ઇતિ પુલાકાદિનિરૂપણનામક તૃતીય કિરણ

[તત્ત્વન્યાયવિભાકર ગ્રંથ સમાપ્ત]

પરિશિષ્ટ

ભા-૨ કિ૦ ૧ સૂ૦ ૧૨

અવધિજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમજન્ય અવધિજ્ઞાનના નિર્ગમ [પ્રાદુર્ભાવના-નિકળવાના] સ્થાનો 'ફડ્ડકો' કહેવાય છે તે ફાડાઓ, એકજીવને સખ્યાતા કે અસખ્યાતા હોય છે તના એક ફાડાના ઉપયોગમા જીવ, નિયમા સવત્ર સઘળાય ફાડાઓની સાથે ઉપયોગવાળો થાય છે કેમકે, એક ઉપયોગ છે કેમકે, એક લોચનના ઉપયોગમા બીજા લોચનના ઉપયોગની માફક આ ફડ્ડકો, અનુગામી-અનનુગામી-મિશ્ર એમ ત્રણ પ્રકારના છે વળી આ દરેક, પ્રતિપાતી-અપ્રતિપાતી-મિશ્રભેદથી ત્રણપ્રકારના છે આ ફડ્ડકો મનુષ્ય અને તિયચોમા જે અવધિ છે તેમા જ હોય છે, દેવ અને નારકીના અવધિમાં નથી

ભા-૨ કિ૦ ૧ સૂ૦ ૧૮

અપ્રતિપાતિ અવધિજ્ઞાન=જે અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા બાદ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્તિ પયત રહે અથવા જે અવધિજ્ઞાન મરણપયત રહે [અવસ્થિતરૂપ અપ્રતિપાતિ અવધિજ્ઞાન તીર્થંકર આદિને ભવાતરમા સાથે રહેવું પણ સમજવું] તે અપ્રતિપાતિ અવધિજ્ઞાન કહેવાય છે

ભા-૨ કિ૦ ૨ ચ૦ ૩૧

વ્યજનાવગ્રહ=કદ બપુષ્પગોલક આદિરૂપ અથવ તર નિર્વૃત્તિ ઇન્દ્રિયોમા રહેલ શબ્દ આદિ વિષયના જ્ઞાનના હેતુ શક્તિ વિશેષરૂપ ઉપકરણેન્દ્રિય અને તેના વિષયના સબધદ્વારા અર્થનુ અવ્યક્તજ્ઞાન 'વ્યજનાવગ્રહ' રૂપ મતિજ્ઞાન કહેવાય છે

ભા-૨ કિ૦ ૨ ચ૦ ૩૬

સમ્યક્શ્રુત=મિથ્યાશ્રુત=સ્વરૂપની અપેક્ષાએ જે આચારાગ આદિ શ્રુતરૂપ અગપ્રવિષ્ટ અને આવશ્યક આદિ શ્રુતરૂપ અન ગપ્રવિષ્ટ, તે બન્ને સ્વરૂપત સમ્યક્શ્રુત જ છે કેમકે, તત્પ્રતિ પાદ્ય અર્થની અનેકાત આત્મકતા હોઈ અબાધિત છે, વળી અગપ્રવિષ્ટ અનગપ્રવિષ્ટ ભિન્ન, ભારત આદિ, વ્યાસ આદિએ રચેલ લૌકિકશ્રુત, તત્પ્રતિપાદ્ય અર્થની એકાતાત્મકતા હોઈ બાધિત હોઇ સ્વરૂપથી મિથ્યાશ્રુત છે પરતુ સ્વામીની ચિતાની અપેક્ષાએ તો સમ્યગ્દૃષ્ટિએ ગ્રહણ કરેલ સમ્યગ્દૃષ્ટિદ્વારા અધ્ય યન- અધ્યાપન આદિના વિષય કરેલ મિથ્યાશ્રુત પણ સમ્યક્ શ્રુત જ જાણવું કારણ કે, આ મહાભારતઆદિ, અસત્યવાદી એકાતવાદ યથાર્થવસ્તુના અનભિજ્ઞ વ્યાસઆદિએ રચેલ, એકા તરૂપે તત્કથિત અર્થનુ અનુષ્ઠાન ભવભ્રમણનો હેતુ છે ઇત્યા દિરૂપે તેના અર્થનુ વિચારવુ સાચુ છે, ભારતાદિ પ્રણેતા, અસત્યવાદી નથી એમ નહી, તેણે બતાવેલ ક્રિયાકલાપનુ અનુષ્ઠાન, ભવભ્રમણનો હેતુ નથી એમ નહીં એથી મિથ્યા ત્વકારણ એકાતની રચનાનો વિચાર કરી સ્યાત્ પદ લાછિત (કથચિત્) અર્થના સયોજન દ્વારા, યથાસ્થાન તેના અર્થનો

વિનિયોગ કરવાથી સમ્યક્શ્રુત જ થાય છે વિપર્યયથી અયથા થ જ્ઞાનથી મિથ્યાદષ્ટિએ ગ્રહણ કરેલ અર્થાત્ સમ્યક્શ્રદ્ધાવગ રના પુરૂ‌રે અધ્યયન કરેલ સમ્યક્ શ્રુત પણ સ્વરૂપથી સમ્યક્ શ્રુત રૂપ અ ગપ્રવિષ્ટ અન ગપ્રવિષ્ટરૂપ શ્રુત પણ વાસ્તવિક અને કાંત અથ તાનો તિરસ્કાર કરી અવાસ્તવિક એકાન્ત અર્થતામા લઇ ગયેલ તે સમ્યક્શ્રુત પણ મિથ્યાશ્રુત જ થાય છે

ભા-૧ કિ૦ ૬ સૂ૦ ૩

તિર્યક્સામાન્યાવગ્રાહિપ્રત્યભિજ્ઞાન=જેમ ' તજ્જાતીય એવ ગોપિંડ ' રૂપ પ્રત્યભિજ્ઞાન, પૂર્વે અનુભવેલ ગોવ્યક્તિગત સમાનઆકાર પરિણામરૂપ ગોત્વજાતિમત્વને, પુરોવર્તિ ગોવ્ય ક્તિમા અવગાહન કરે છે તેમ ' ગોસદૃશો ગવય ' એ પણ પ્રત્યભિજ્ઞાન ગોત્વભિન્ન પૂર્વે અનુભવેલ ગોવ્યક્તિગત કેટ લાક સમાન આકાર રૂપ તિર્યક્સામાન્યવત્ત્વપ્રયોજન સાદૃશ્ય વત્ત્વનેજ વત માન અનુભવ વિષયરૂપ ગવયમા અવગાહન કરે છે

ભા-૨ કિ૦ ૩ સૂ૦ ૯

' આવાપોદ્વાપાભ્યા ' ' ગાય લાવ ' ઇત્યાદિ વાક્યમા ' ગાય 'ના સ્થાનમા 'અશ્વ'ના પદનો પ્રક્ષેપ ' આવાપ ' સમ જવો ' ગાય ' એવા પદનુ અપનયન (હટાવવું) એ 'ઉદ્વાપ' જાણવો આવી રીતે ' આનય ' એવા પદના સ્થાનમા ' નય-લઈજા ' એવા પદનો પ્રક્ષે ' આવાપ ' જાણવો અને 'આનય-લાવ ' એવા પદનુ અપનયન 'ઉદ્વાપ' સમજવો જેમકે, ' ગામાનય—અશ્વ નય ' ઇત્યાદિ તે અન્વય-વ્યતિરેકથી જાણવું

१६सामन्तभद्र कृतभव्यभद्र ततोऽजनि स्यागमपारदृश्वा ।
विद्याक्रियासत्त्वकृपासमुद्र, निरस्ततन्द्रो नतभूरिसूरि ॥११॥

१७श्रीवृद्धदेवोऽजनि सूरिरयं, तत्पट्टपूर्वाचलचित्रभानु ।
साधुक्रियाकर्मठताप्रतीत, ज्ञानप्रमोदप्रतिपूर्णचेता ॥१२॥

१८श्रीप्रद्योतनसूरिराट् समभवन् तत्पट्टपुण्ड्रायितो,
देवीभिर्विजयादिभिश्चनसुधि ससेव्यपादान्द्रय ।
य शान्तिस्तवगुम्फन समहरन् मारिं दयामेदुर,
तत्पट्टाभरण सुरत दिशतु न १९श्रीमानदेव कृती ॥१३॥

२०अर्हन्नत्तिमानतुङ्गविवृध सिद्धान्तपारङ्गत,
श्रीभक्तामरकाव्यचारुरचनाचातुर्यचञ्चु सुचित् ।
तत्पट्टामलहारनायकमणि-स्त यादृशं धीमता,
विद्यावित्तमहोमतीतमहिमाऽर्हच्छासनाम्नायमा ॥१४॥

यो नागपूर्या नमिनाथबिम्ब, प्रातिष्ठिपत्स्फारमहःप्रपूर्णम् ।
२१श्रीवीरसूरि समभूत्तत स, तत्पट्टशेषोरगवासुदेव ॥१५॥

तत्पट्टे २२जयदेवसूरिरभव-च्चारित्रपवित्र्यभृद्,
२३देवानन्दगुरुस्तत समजनि त्राता पवत्वाणिनाम् ।
विद्वान् २४विक्रमसूरिराड् गणपतिर्निर्ग्रंथ आसीत्तत,
२५योगिश्रीनरसिंहसूरिरूपभो जज्ञेऽथ जिनेश्वर ॥१६॥

श्रीनागहृदतीर्थरक्षणकृते नग्नाटजेता क्षणात्,
२६तत्पट्टेशसमुद्रसूरिनृपति सञ्ज्ञाततत्नोऽमरत् ।

सञ्जातो हरिभद्रसूरिसचिवा २७श्रीमानदेवस्तत ,
२८भासीच्छ्रीविबुधप्रभो यतिपति प्राज्ञप्रकाण्डस्तत ॥१७॥

२९मव्यान ददसूरितल्लजजयान ददस्ततो जातवान ,
भक्ताम्भोजरवी ३ रविप्रभगुरु सख्यावतामग्रणी ।
सूरीशोऽजनि ३१शुद्धकीर्तिरयशोदेवो बभूवांस्तत ,
प्रद्युम्नसमयहृतत समजनि ३२प्रद्युम्नसूरीश्वर ॥१८॥

येनाकार्युपधानवाच्यरुचिरग्रन्थो मुदे ज्ञानिना,
उत्पेदे स ततस्तपोधनवर ३३श्रीमानदेव प्रभु ।
जज्ञे ३४श्रीविमलादिचन्द्रसुगुरु सत्स्वर्णसिद्धिस्तत ,
जेता गोपगिरीशकोविदमणेर्वादिद्विपगणे शास्त्रवित् ॥१९॥

वेदाङ्गाङ्कगमिते मम सुमनुजै श्रीवैक्रमाब्दे गते
३५श्रीउद्योतनसूरिराट् प्रविहरन् पूर्वावनीत सुधी ।
आगात्सोऽर्बुदमुख्यशैलमधिपे टेलीवटद्रोरध,
लग्नेऽन्हि स्वपदेऽष्टसूरिवृषभान् प्रातिष्ठिपत्पावन ॥२०॥

सन्मौविनिकाच्छो वटसञ्ज्ञगच्छ, ततो जगत्या सुगुणैकगुच्छ ।
अपप्रथद्व्याप्ततमोऽपहारी यथाऽन्तरिक्षे सवितु प्रकाश ॥२१॥

३६श्रीसर्वदेवो नवमर्वदेव , प्रागस्यशिष्य कृतपादसेव ।
प्रख्यातकीर्ति प्रथमोऽत्र सूरि , जज्ञेऽथ तत्पट्टसर सरोजम् । २२॥
रूपश्रीविरह मजेशसविधात्प्राप्त स्ववैदुष्यत ,
येन ३७श्रीयुतदेवसूरिसूरिविजित स विज्ञस्तत ।

तत्पट्टेऽजनि सूरिशेखरवर [३८]श्रीसर्वदेव प्रुन,
सद्विद्यालक्नाविलासस्रदन चारित्रिचूडामणि ॥२३॥

ततो [३९]यशोभद्रश्नेमिचन्द्रो, तत्पट्टभद्रासनमुख्यराजौ ।
जातौ मुनी मपपशौर्यभाजौ
द्वौ कोविदौ सूरिवरौ सतीर्थ्यौ ॥२४॥

अतात्पशीद् यो निकृती समग्रा, अपात्मदाकाञ्जिकनीरमेकम् ।
सोऽभूत्तत [४०]श्रीमुनिचन्द्रसूरि तत्पट्टशाली शमवीचिमाली
॥२५॥

[४१]आचार्यवर्याजितदेववादि-श्रादेवसूरिप्रमुखा अभूवन् ।
प्राज्ञा विनेया विनयप्रशस्या शिष्येषु धुर्या मुनिचन्द्रसूरे
॥२६॥

[४२]तत्रादिमाच्छ्रीजयसिंहसूरि, कुशाग्रबुद्धया जितदेवसूरि ।
जज्ञे मुनीश कविचक्रवर्ती दिगन्तरालप्रथितातिकीर्ति
॥२७॥

सोमप्रभाचार्यवर शतार्थी, पूर्वो द्वितीयो [४३]मणिरत्नसूरि ।
उभौ च तस्याभवता विनेयौ, प्रतीक्ष्यपादौ जितवादिवादौ
॥२८॥

सानुग्रहप्रचरणप्रथितोदयो य,
स्व सानुमानिव बभौ मणिरत्नपट्टे ।
चारित्ररत्नखनिमान् गुणधातुपूर्णं
कल्याणराजिजटिल सुरसेव्यपाद ॥२९॥

ऽश्रीमज्जगच्चन्द्रमुनीन्द्रमुख्य
तच्चक्रात् चान्द्रकुलाब्धिचन्द्र ।
चन्द्रातिसौम्य,कृतिकस्तपस्वी,
स सूरिवर्यैस्तनुताच्छिव व ॥३०॥

सुदुस्तपा धीरचरण यावज्जीव मुदा येन तपस्विना स ।
आचाम्लरम्या विदधे तपस्या, प्रशमनीयो न कथ सुधीभि
॥३१॥

यो द्वादशाब्दे विगते सुराज्ञ श्रीराणकात्मसमर्चसिंहात् ।
आघाटसत्के नगरेऽभिरामे, प्राप सुरम्य बिरुद तपति ॥३२॥
बाणाष्टवक्षोरहचन्द्रमङ्के, वर्षे सुधाप्यादिकसन्निकर्षे ।
विस्तीर्णतेजा भुवि पप्रथेऽयं, तपति गच्छ सुखदस्ततोऽच्छ
॥३३॥

सदालिजुष्ट सुमनोऽतिरम्य फलेग्रहि शिष्यलतावितानः ।
पर्वोधिशाखी सुरगच्छराम, तपति गच्छ स्म चकास्ति नित्यम्
॥३४॥

अनन्यमाचरणचित्तचरित्र शैथिल्यमुक्तश्रमणप्रवृत्तौ ।
यस्य द्वितीया त्वगच्छसंज्ञा, बिभर्ति केषा न स पूज्यभावाम्
॥३५॥

स्फारस्फुरत्सत्त्ववीचिराजि-मर्यादितो भव्यरमानिमित्तम् ।
अस्ताघमूलो मुनिरत्नपूर्ण शश्वद्व्यमात्सागरव स गच्छ
॥३६॥

४५देवेन्द्रसूरिविजयादिमचन्द्रसूरी,
शिष्योत्तमौ कुमतसन्तमसांशुमन्तौ ।
विद्याविशारदवरौ श्रमणौ समास्ता
तन्वङ्गनाकरदरातनवौ मुनीन्द्रौ ॥१७॥

विद्यानन्दगणिर्विचक्षणमणिर्देवेन्द्रसूरीशितुः,
पूर्वोऽन्यो मुनिधर्मघोषगणपो ख्यातौ विनेयावुभौ ।
सेनान्यौ जिनशासनक्षितिपते पुण्याङ्गिराहूपमौ,
जात तत्पदमौलिमौक्तिकमणिभृत्-४६श्रीधर्मघोषः क्षमी ॥३८॥

समुद्राधिष्ठाता जलनिधितरङ्गावलिमिषात्,
ढुढौके रत्नादीननिमिषवरो यस्य सविधे ।
स्वपक्षान्यस्त्रीभि प्रवचनवचोभञ्जनकृते,
गले केशव्यूह कुमतिभिरकारि स्वबलत' ॥३९॥

तत्रा विद्याद्दक्षे त्रिदितकपटो यो मुनिवरो,
भृश तत्स्तम्भितास्तदनु सदय सद्वचनात् ।
वधूना निर्बन्धाल्लघु समसुवचातिशयभृत्,
समग्रन्थोच्छूत्या जयवृषभसज्ञादिकविता ॥४०॥

भिषज्यते कर्मरुजापहारे, सम्राड्यते सूरिसमूहमध्ये ।
धर्मोपदेशे जलमुच्यते य ओजायते पण्डितमण्डलेषु ॥४१॥

कश्चिद्योगिशठोऽत्रमद्धुरनरे दङ्गे विशालाभिधे,
साधून्भापयते स्म मौरनलतो जैना समभ्यागतान् ।

भूम्यां प्रविहरन् हरन्कलिमलं कुर्वञ्जनस्योद्धृतिं,
श्रीसूरीश्वरधर्मघोषविबुधस्तत्राजगामैकदा ॥४२॥

ईर्ष्याज्वालाज्वलितहृदयोऽहङ्कृतिध्वस्तबुद्धिः,
ज्ञात्वा योगी प्रति मुनिवरान् भापनायादर्शत् ।
भीष्मा दन्ताकरकचविषमान्नुपित्वा फणीनि,
जग्मुर्भीता स्वगुरुसविधे साधवः प्रोचुराशु ॥४३॥

प्रावोचद्गुरुराट् मुनींस्तत्तदयो मा भैष्ट यूयं मनाग्,
युष्मद्भ्रमणदक्षशक्तिसमितो जवेम्मि यावत्तदा ।
श्रुत्याभीतिकरा त्वहिश्च वमतेर्दीर्क्दुराहिस्वरान् ,
नानोपद्रवभीतसाधुनिकरो द्राक्कान्दिशीकोऽभवत् ॥४४॥

ज्ञात्वा यावदिमां प्रवृत्तिमृषिराट्–श्रीधर्मघोषो गुरु,
प्राक्सज्जीकृतकुम्भके निजकरं न्यस्या पटाच्छादिते ।
निर्भीकं प्रजजाप तावदुदिता सर्वाङ्गगाभिव्यथा,
धूर्ते योगिनि सवकानथ तदा योगी जगाद श्रिये ॥४५॥

योगी स्वीयं विलसितमिदं व्याकुलो द्रागहार्षीत्,
गत्वाऽऽक्रन्दन् श्रमणनमतो वन्नदत्ताङ्गुलिं स ।
भ्रान्त्याऽवोचद् यदिहविहितं क्षम्यतां सर्वमेतत्,
कुर्वे नातः प्रति मुनिवरान् पजेशक्र नीचक्र पम् ॥४६॥

कोपं व्यघात्त गुरुधर्मघोष, स्वकीयशान्त्या तयोस्तदानीम्।,
ततः प्रवृद्धिर्जिनशासनस्य, कामं बभूवाघविनाशनस्य ॥४७॥

४५देवेन्द्रसूरिविजयादिमचन्द्रसूरी,
शिष्योत्तमो कुमततमःतमसांशुमन्तौ ।
विद्याविशारदवरौ श्रमणौ समास्ता
तत्पट्टनाटकहनातनयौ मुनीन्द्रौ ॥१७॥

विज्ञान दर्शनि विचक्षणमणिदेवचन्द्रसूरीशितु,
पूर्वोऽन्यो मुनिधर्मघोषगणवो ह्येतौ विनेयावुभौ ।
सेनान्यौ जिनशासनभितिपते पुण्याङ्गिबाहूपमौ,
जात तत्पदमौलिमौलिमणिभृत्-४६श्रीधर्मघोषः समी ॥३८॥

समुद्राधिष्ठाता जळनिधितरङ्गावलिमिषात्,
दुढौके रत्नादीननिमिषवरो यस्य सविधे ।
स्वपक्षान्यस्त्रीभि प्रवचनवचोभञ्जनकृते,
गले कशन्यूह कुमतिभिरकारि स्वयलत ॥३९॥

तथा विद्यासिद्धे विदितकपटो यो मुनिवरो,
भृश तस्तम्भितास्तदनु सदय सद्गुरुवचनात् ।
वधूना निर्ग्रन्थाळुषु समगुणचयातिशयभृत्,
समग्रग्रन्थीन्द्रूग्या जयतृषभसङ्गादिकविता ॥४०॥

मिषज्यते कर्मरजापहारं, सम्राज्यते सूरिसमूहमध्ये ।
धर्मोपदेशे जलमुच्यते च ओजायते पण्डितमण्डलेषु ॥४१॥

कश्चिद्योगिशठोऽवसद्गुरुनरे द्रङ्गे विशालाभिधे,
साधूनापपते स्म सोत्थलतो जैनागमभ्यागतान् ।

भूम्या सविहरन् हरन्कलितमः कुर्वञ्जनस्योद्धृतिं,
श्रीसूरीश्वरधर्मघोषविबुधस्तत्रागमत्सैकदा ॥४२॥

ईर्ष्याज्ज्वालाज्वलितहृदयोऽहङ्कृतिभ्रस्तबुद्धिः,
ज्ञात्वा योगी प्रति मुनिवरान् भावनाधारदर्शत् ।
भीष्मा दन्ताः क्रकचविषमा स्थापयित्वा कफोणिं,
जग्मुर्भीता स्वगुरुसविधे साधवः मोचुराशु ॥४३॥

मावोचद्गुरुराड् मुनीस्ततस्ततो मा भैष्ट यूयं मनाग्,
युष्मद्रक्षणदक्षशक्तिसमितो यत्रास्मि यावत्तदा ।
श्रुत्याभीतिकरा बहिश्च वमतेर्द्राक् दूरादिस्वरान्,
नानोपद्रवघातसाधुनिकरो द्रावकादिशीकोऽभवत् ॥४४॥

ज्ञात्वा यावदिमां प्रवृत्तिमृषिराट्-श्रीधर्मघोषो गुरुः,
प्राक्रमज्जीकृतकुम्भके निजकरं न्यस्य पटाच्छादिते ।
निर्भीकः प्रजजाप तावदुदिता सर्वाङ्गपीडान्यथा,
धूर्ते योगिनि सेवकानथ तदा योगी जगाद श्रिये ॥४५॥

योगी स्वीयं विलसितमिदं व्याकुलो द्रागदार्षीत्,
गत्वाऽऽक्रन्दन् श्रमणवमतौ वक्त्रदत्ताङ्गुलिः स ।
भ्रान्त्याऽस्त्योचद् यदिहविहितं क्षम्यतां सर्वमेतत्,
पूर्णे जाते प्रति मुनिवरान् क्लेशकं नीचकर्म ॥४६॥

लीनं क्षपायां गुरुधर्मघोष, स्वकायबाधाम्बुजयोस्तदानीम् ।,
तत प्रवृद्धिर्जिनशासनस्य, काम बभूवार्यजिनशासनस्य ॥४७॥

यत्राखिलादिमरस्तुनीर्यः, प्रादीदम काव्यकलाविदग्ध' ।
४७सोमप्रभाचार्यरो बभूवान, तत्पादसेवानलिनीद्विरेफ
॥४८॥

४८आसीत्सूरिवरण्यसोमतिलकस्तत्पट्टलक्ष्मीधर,
सत्सयेगतरङ्गपङ्कविशदीभूतक्रियाज्ञानभृत् ।
यस्याद्यौ गणिचन्द्रशेखरतपस्व्यग्यो जयानन्दक,
प्रान्त्य श्रीगुरुदेवसुन्दरवर. शिष्यत्रयी प्राजनि ॥४९॥
४९श्रीसूरीश्वरदेवसुन्दरशमी प्राप्यस्तपोगोऽभवत्,
सम्प्राप्ताखिलमन्त्रतन्त्रनिमर तत्पट्टरोचिष्यति ।
तृष्णाकानलमवसाध्वसहरो नैमित्तिकेष्वग्रणीः,
हर्ता स्थावरजङ्गमाखिलविषस्याचार्यो नृपामात्यकै ॥५०॥
य पञ्चभि पण्डितशिष्यमुख्यै शिलीमुखै काम इव व्यभात्तै ।
ज्ञानादिम सागरसूरिराज आसीत्कृतावश्यककावचूरि ॥५१॥
विश्वश्रीधरपुस्तकादिरचना—सौन्दर्यनैपुण्यभाग,
सूरिश्रीकुलमण्डनाह्वगुरुराट् जज्ञे द्वितीयस्तत ।
आसीच्छ्रीगुणरत्नसूरिसुगपो वैराग्यरङ्गाञ्चितः,
श्रीवैयाकरणाग्रणीर्गणीगणे वर्यस्तृतीयस्तत ॥५२॥
आचार्याग्रिमसोमसुन्दरगणिर्जातश्चतुर्थस्तत,
दृष्ट्वा केचन निष्ठका मुनिपतेर्यस्य क्रियापात्रताम् ।
तद्घाताय सहस्रमानवगण पाखण्डिनो मानुषा.,
प्रैषु श्रीगुरुवक्ष यत्र शयितास्तत्रागतोऽस्य गण ॥५३॥

रात्री च द्रमस प्रकाशयतने धर्मेन्त्रजेनादित
पार्श्वे सद्विधिना प्रमाज्यं गुरुराट् प्रोद्वर्तयन्वीक्षित ।
तेनोचे ग्घुजन्तुरक्षकरो व"य कथ पापकै-
रस्मामि खलु नि यद्वृत्तिनिपुणे कारुण्यरारानिधि ॥५४॥

ततो गणोऽय गुरुपादनम्र, अस्मान्क्षमस्वेति जगाद सूरिम् ।
गतो गणः स स्वगृह क्षमित्वा तत्र प्रमाव प्रमसार सूरे ॥५५॥

श्रीसाधुरत्नगणपोऽजनि पञ्चमोऽत्र,
५०श्रीसोमसुन्दरगणि समसाधुमध्ये ।
कल्याणिकाभिधसुकाव्यविधानदक्ष,
तत्पट्टदीपसुजगाग्रमणिर्बभूव ॥५६॥

सिंहासनाशोकसरोवराध-भ्रमान्जमेरीमुरजादिनव्यै ।
त्रिंशत्सुबन्धै रमणीयभागा चित्राक्षरद्वयक्षरपञ्चवर्गाम् ॥५७॥

ता त्रिदशतरङ्गिणी-नामधेया सुवर्निकाम् ।
योऽष्टोत्तरशतैर्हस्तै-र्दीर्घा मपीद्गुरु मति ॥५८॥

प्रापद्बालसरस्वतीति बिरुदं यो दक्षिणे राष्ट्रक,
बाल्ये श्लोकसहस्र नवनर कण्ठे चकारानिशम् ।
स्तोत्र सतिकर नृणा सुखकर मादीदभत्सुन्दर,
ासीत्त्रीमुनिसुन्दराभिधगुरुस्तत्पट्टधीरपक,

[५२]श्रीरत्नशेखरविशारदवर्यधुर्य सूरीशशेखरसमो नयभङ्गविज्ञ ।
श्राद्धप्रतिक्रमणसूत्रविवृत्तिकर्त्ता तत्पट्टशेखर समभूत्ततोऽसौ
॥६०॥

[५३]श्रीलक्ष्मीसागर सूरिर्जज्ञे तत्पट्टमण्डन ।
[५४]अभूच्छ्रीसुमति साधु तत्पट्टाब्धिविधूपम ॥६१॥

दाक्षिण्यदाक्ष्यमुनितादिगुणालिपुष्टा ,
तत्पट्टचैत्यशिखराग्रसुवर्णकुम्भा ।
ये जैनशासननभ किरणैशितार ,
दीक्षा ददुर्हरगिरिप्रमुखर्षिपूगाम ॥६२॥

स्वाचारमार्गं मुमुचुर्न च या, ये ते वमन्त श्लथसाधुम ये ।
गच्छप्रभृतप्रभुताविशिष्टा , इमादिमा [५५]श्रीविमला अभूवन्
॥६३॥ युग्मम्

[५६]आनन्दसूरिर्विमलादिमोऽभूत्, तत्पट्टदीव्यन्मणिहारनाथ ।
समुद्धरन् साधुपथ श्लथं य , तपस्विनिर्ग्रंथसमाजराज ॥६४॥
प्रभावयञ्जैनमिदं सुशासनं समर्थयन्नागमतत्त्वगूढताम् ।
प्रचारयन्देशनया स्वधर्मकं, भवधरन्निम्नतले यशोलताम् ॥६५॥
तत्पट्टभद्रासनराजतेजा , आप्नोविजनेता [५७]जयविदानसूरि ।
हतप्रमादो जितवादिवादो, महाप्रतापो समभूत्मुनीन्द्र ॥६६॥
वैराग्यरत्नप्रभावनीभृत् वैदग्ध्यचूतस्य वसन्तमास ।
सौभाग्यमोज पविहारभूमि , क्रियाङ्गनाक्रीडनका तरुञ ॥६७॥

तत्पट्टपद्माकरराजहंस , कृपासिकाज्ञानतमिस्रहंस ।
कारुण्यसिन्धु शमराजमीश , [५४]श्रीहीरसूरिर्नतसूरिरासीत्
॥६८॥

स्याद्वादसिद्धान्तमनाप्यमेन
प्रमाणयन्युक्तिततिप्रयुक्तम् ।
समन्वयं भिन्नमतानि विद्वान्,
स्वकीयसिद्धान्तसुचारुदृष्ट्या ॥६९॥

मध्येसभ भाति यदीयवाणी पानीयवत्कर्ममलं हरन्ती ।
औदार्यगाम्भीर्यमयी सुचार्वी, माधुर्यधुर्या शुचिता वहन्ती
॥७०॥

हिंसापरान्श्रीमदकब्बरादीन् नृपाननेकान्यवनेषु मुख्यान् ।
दयामयाँस्तान्विदधज्जगत्या, व्याख्यानधाराधरधारया य
॥७१॥

श्रीसेनसूरिप्रमुखै स्वशिष्यै, विद्याश्रितस्व समुपपित्रद्धि ।
वज्रीव दवैं समुपास्यमान , जगद्गुरुर्जङ्गमकल्पशाखी ॥७२॥

समागता वादिगजा सुमत्तान् वादस्थले सिंह इवाधिगजन् ।
स हीरसूरिर्जिनशासनस्य, पुरस्फोर जित्वा विजयध्वज तान्
॥७३॥

[५५]श्रीसेनसूरि शमिसेनतामाप, तत्पट्टचूडामणिताधरोऽभूत् ।

घाटे जिता यद्रादिह द, श्रीजिनमन्ज्ञासनदण्डनाथ
॥७४॥

रूपेण कामतुल्यो यो, वृत्त्या कामविनाशन ।
स जीयात्सेनसूरीश, पाभ्या लोकपावन ॥७५॥

यस्मै जहाङ्गिरनृपेण सगौरवण,
स मण्डपाचलचये विरुद प्रदत्तम् ।
दीव्यज्जहाङ्गिरमहासुतपेति सोऽभूत्,
तत्पट्टहाटकघटो ऽगणिदेवसूरि ॥७६॥

६१तत्पट्टसूरोऽजनि सिंहसूरि, दुर्वादिदन्तावलसिंहरूप ।
६२तदन्तिषत्सत्यगणिरभूत, क्रियाप्रियाश्लेषसुखोपभोक्ता
॥७७॥

न्यायाचार्ययश सतीर्थ्यविनयोपाध्यायमाहात्म्यत ।
शैथिल्य स्वगणे समीक्ष्य विदधौ काम क्रियोद्धारकम ।
सत्य नाम चकार सत्यमिति य स्वीय तपस्वी तत,
गच्छ स्वच्छममु तपेति विदध-जीयात्स सत्यश्रियम ॥७८॥

६३तच्छिष्यकपूरगणिस्ततोऽभूत्, क्रियैककपूरसुगन्धपूर्ण ।
६४क्षमागणीश समभूत्तत स तदीयशिष्ये वरता दधान
॥७९॥

प्रतिष्ठिता सप्तशती च येन, तीर्थङ्करस्य प्रतिमा मनोज्ञा ।
६५तत्पादवासी जिननामकोऽभूत्, षड्जीवरक्षाकरणप्रवीण
॥८०॥

६६श्रीमानभूदुत्तमनामधेय तच्छिष्यवर्यो गणिपूत्तमोऽसौ ।
६७पन्न्यासपद्मारपजयो गणीश , ततोऽभवद्गौजेरकाव्यकारी
॥८१॥

पद्मद्रेति मथितोरुकीर्ति', वर्द्धनपूर्या सह ढुण्ढकैयं ।
कुर्वन्विवादं विजय तदापद्, क्रियाभिकाङ्क्षी सतत विहारी
॥८२॥

६८तच्छिष्य आसीद् गणिरूपनामा,
६९ततोऽभवत्कीर्तिगणिस्सुकीर्ति ।
७०पन्न्यासकस्तूरगणिस्ततोऽभूत्,
विस्तरिक्रयाचि मृगनाभिगन्धम् ॥८३॥

७१सत्पर्विभिगणिमणि प्रयुतो यथाभ्र,
दीव्यत्तथा सदमृतादिविनेयवर्यै ।
तत्पट्टमौलिमुकुटोऽमतिरुद्धचारी,
सवेगरङ्गकलित शमितेन्द्रियोऽभूत् ॥८४॥

अद्यापि वर्तते तदीयशिष्य' श्रीसिद्धिसूरि' स्वपरागमज्ञ ।
घोरा तपस्या तपति स्म वृद्ध , विनेयवर्यै परिषेव्यमाण ॥८५॥

७२ततोऽभवन्बुद्धिगणिर्मनीषी, विलोक्य शास्त्रे प्रतिमाविधानम् ।
विहाय यो ढुण्ढकमार्गपथ स', जग्राह सवेगिपथ निषिद्धम्
॥८६॥

पश्चत्पश्चनदे पराक्रमपदे राजन्यवशेऽवशे,
रूपाम्बाजठरे गणेशभवने ग्रामे क्हेराभिधे ।
ऽयङ्काङ्गाङ्कजमितेऽन्दके जनिरभूद्येषा शुभे वैक्रमे,
हिंसोच्छिचिकृतेऽत्र भारततले सद्धर्मरक्षाकृते ॥८७॥

व्योमाङ्गाङ्कविभावरीपतिमिते संवत्सरे वैक्रमे,
दीक्षा ढुण्ढकवत्मनैः प्रजगृहुर्वैरङ्गिका ये मुदा ।
पश्चाच्छास्त्रविलोकनाध्ययनतः टीकानिरुक्त्युचिततः,
वन्द्येति प्रतिमा जिनस्य शिवदा ज्ञातं च यैर्व्यक्तितः ॥८८॥

सत्यान्वेषणचञ्चुभि प्रति मुनीन्प्रोक्तं तदन्यांश्च ये,
केचित्सत्प्रनिधाय तं मुनिवरा सत्यार्थसङ्ग्राहका ।
आबद्धास्यपटा' बुधा निरगमन् सत्यप्रचाराय वै,
शास्त्रोक्तं प्रतिमानमस्कृतिविधि सर्वत्र तैर्घोषितं ॥८९॥

मूर्त्यर्चाप्रवणा व्यधुर्गृहिजनान्कैवल्यकाङ्क्षावतः,
धर्मार्थे जिनभक्तये प्रतिपुरं कष्टं सहन्ते स्म ये ।
आजग्मुर्गुरुबुद्धिसाधुमविधे संवेगरङ्गोज्ज्वला,
सत्संवेगिपथस्य ते प्रजगृहुर्दीक्षा तदानीं विधे ॥९०॥

अहम्मदावादमहानगर्यां आनन्दरोमाञ्चितपुजनायाम्,
७२आनन्दपूर्वा विजयादिमास्ते, प्रापमयन्भूमितले महान्त
॥९१॥

येभ्य सूरिपद ददौ ममदत सम्भूय सङ्घोऽखिल ,
विद्वद्वयो रुचिरे महोत्सवमरे श्रीपादलिप्ते पुरे ।
पाश्चाकोद्धृतिकारिणोऽजनिषत श्रीजैनसैद्धान्तिका ,
न्यायाम्भोनिधिसूरिविर्यविजयान दाभिधानाश्च ते ॥९२॥

निद्राभृङ्गीस्खलनसदन शासनप्रेमकन्द ,
जैनाजैनोपकृतिविकसच्चारुकाङ्क्षामरन्दः ।
श्रीसूरीन्द्रश्रणस्मरणव्यग्रताकर्णिकावान् ,
पादुर्भूतः ''कमलविजयस्तत्सुपट्टाम्बुजात ॥९३॥

ईलाख्यदुर्गोपरि शान्तिचैत्य,
मत्वार्त्तमव्याङ्गिकृतातिशैत्यम् ।
जीर्णं समीक्ष्योद्धरति स्म रुच्य,
जिनेशभक्त कमलाख्यसूरिः ॥९४॥

पापर्द्धिर्हिसादिपराञ्जनेशान, नैकांस्तदन्यान्पुरुषान्नृशक्षान् ।
जीमूतगम्भीरवच प्रवाहाद् , प्राबोधयच्छ्रीकमलाह्वसूरि
॥९५॥

पन्यासदानमुनिलब्धिसुधीवरेण्यौ,
पट्टे स्वके कमलसूरिवरो यथार्थौ ।
सङ्घाग्रहात्स्वपदयोग्यतया महर्षि ,
छायापुरी महपुर सरत ममोदात् । ॥९६॥

महामती भूतितविप्रतीत- धमनोज्ञराजः ।

७५श्रीलब्धिसूरि समभूद्गणेन्द्र, तदीयपट्टाचलराड्गिरीश ॥९७॥

तर्के सूक्ष्मे धिषणधिषणा पोस्फुरीति प्रतीक्ष्णा,
येषा कृत्स्नागमगनयने लक्षणे दक्षशिक्षा ।
जैनाजैनप्रवचनवच पाटव पूर्णतामागू,
ज्योति शास्त्रे वरनिपुणता कोविदैरप्यगम्ये ॥९८॥

श्रव्य काव्य प्रसृमरगुण चारस दर्भगर्भ,
श्रुत्वा लोके कविकुलकिरीटेत्युपाधि प्रदत्त ।
येभ्य पूज्यक्रमणकमला लब्धिसूरीशितार,
ते पायासुर्भविककृपिका देशनावारिदानात् ॥९९॥

मूलत्राणप्रदेशे दुरधिगमतमे कष्टकोटि सहित्वा,
प्राणिप्रत्राणमय्या मधुमधुरगिरा देशनागाङ्गनीरम ।
सुज्ञानान् सन्निहत्य द्विजपशुसमज काश्यप हिंस्रलोकान्,
चक्रुस्ता पाययित्वा पलधसिरहितानलब्धिसूरीश्वरास्ते ॥१००॥

श्रीलब्धिसूरिवटपद्मपूर्वा, नित्वा मुकुन्दाश्रमवादिवयम् ।
वादाक्षवाटे जिनशासनेऽस्मिन्, जेतेति कीर्ति विभराश्चकार ॥१०१॥

तत्त्वन्यायसुमावलीनिर्लसित स्याद्वादकुञ्जाश्रित,
भङ्गीवल्लिनयागराजिजटिल न्यायप्रकाशाख्यया,
गुञ्जलक्षणभृङ्गसङ्गघटिन जात्याङ्कित व्याख्यया,
तत्त्वन्यायविभाकरोपवनक, सच्छन्दलालित्यभृत् ॥१०२॥

नव्यप्राच्यसुनीतिरीतिमरणिं प्राळम्ब्य विद्यानता,
यत्रेनाऽरचि मालिकेन महता कारुण्यपुण्याब्धिना ।
तत्त्वाकाङ्क्षिविलासिरेखनकृते व्याख्यानवाचस्पति ,
जीयाद्भूमितले स निर्मलयशा श्रीलब्धिसूरीश्वरः
॥१०३॥ युग्मम्

वर्षे स्पङ्गनवोपधीपतिमिते तीर्थे वरे स्तम्भने,
तत्त्वन्यायविभाकरं सुललितं ग्रन्थं समारब्धवान् ।
ईलादुर्गपुरं समाप्तिमकरोत् तस्यैकसत्पद्धते ,
सद्गुह्यार्थकमूलसूत्ररचनात् श्री लब्धिसूरीश्वर ॥१०४॥
बाणाङ्काङ्कमृगाङ्कवत्सरमिते श्रीवैक्रमे तत्र वै,
व्याख्यामारभते स्म तस्य महतीं न्यायप्रकाशाभिधाम् ।
गुर्वर्थां फलवर्धिनामनगरं व्याख्या समाप्तसुधी,
सप्ताङ्काङ्कसुधामरीचिशरदि श्रीलब्धिसूरीश्वर. ॥१०५॥
तच्छिष्यो भुवनादिनामविजयो-पाध्यायमुख्योऽभवत् ,
तच्छिष्येण मया प्रशस्तिशतकं भद्रङ्करेणारचि ।
योऽत्राज्ञानवशात्प्रविस्मृतिवशाद् दुष्टप्रयोग कृत,
तं संशोध्य विनेश्वहंसविदुरैर्वाच्य हि तद्बोधनै ॥१०६॥

શુદ્ધિદર્શન

[આત્મહિતસાધક[1] પ્રથમ ગ્રંથનો આરંભ કરતા પહેલા શુદ્ધિદર્શનની શુદ્ધિઓ કરીને પછીથી વાચન કરવા પ્રકાશકની નમ્ર આરજુ છે]

તત્ત્વન્યાયવિભાકર ભાગ ૧ લો

અશુદ્ધિ	શુદ્ધિ	પેજ	પંક્તિ
બારમી પંક્તિમાં રહેલ 'દ્રવ્યત્વ ધર્મ' ના બદલે	આ બધામાં 'દ્રવ્યત્વધર્મ' એમ તેરમી પંક્તિમા વાંચો	૪	૧૨
षड्विध	षड्विध	१३	१
न्द्रिय	न्द्रिय	१३	१७
भ्राम	भ्रम	१७	२०
घाण	घाणा	१९	१६
पयो	प्रयो	३७	१३
घाव	घात	७०	१८
ज्ञानाद	ज्ञानद	७३	१९
घर्मा	घर्मो	७४	५

અશુદ્ધિ	શુદ્ધિ	પેજ	પંક્તિ
रथाने	स्यान	७४	१२
क्षग	राग	७६	९
स न्तप्तो	सन्तापे	८८	९
प्रदेश	पदेश	९५	१८
ઉપશમ	ઉપશમક્ષપક	૯૮	૧૩
स्थापना	स्थाना	१०१	१२
रस	रस्स	१०२	७
सदृभवा	सदृभावा	१०८	१६
काद्य	काद्याद्य	१२३	७
સામા૦ યિ	સામાયિકનું સયમ	૧૨૭	४
काळ	काल	१२८	५
सूत्म	सूत्म	१३०	३
જઘ યની	જઘન્યથી	૧૩૩	૩
दि	द्वि	१३७	१७
रव्या	रन्या	१३९	४
सा	सो	१४४	९
બધી	બ ધી	૧૪૪	૧૮
कपायै	कपाययोगै	१४९	५
गहिक	ग्रहिक	१४९	९
પ્રકરણુ	પ્રકરણે	૧૪૪	૧૭
आत्मानो	आत्मनो	१५८	१६
र्ता	र्ता	१६०	१२
मेदेन	भेदेन	१६२	११

અશુદ્ધિ	શુદ્ધિ	પેજ	પ[illegible]
येक्षया	पेक्षया	१६५	[illegible]
અણેક્ષાએ	અપેક્ષાએ	૧૭૦	[illegible]
अनन्ता	अनन्ता	१७०	[illegible]
पेक्षा	पेक्षात	१७०	[illegible]
અનતમા	તેના અનતમા	૧૭૧	[illegible]
रत्न	रत्न	१७५	[illegible]
તત્ત્વન્યાયવિભાકર ભા૦ ૨ જો			
અન્યહિત	अन्यत्रहित	४	३
दि्	द्वि	१०	८
जयन्	जन्य	१२	७
તેઓથી	તેઓની	૨૧	૨
અવ્યાવૃત	અવ્યાવૃત્ત	૨૨	૧
त तुत्वे	तद् हेतुत्वे	२७	५
प्राहु	प्राहु	२७	८
આકાશ	આકાર	૩૦	૩
क्षरश्रुमतम्	मक्षरश्रुतम्	३३	१
सम्यग्दृष्टिना	दृष्टीना	३४	५
मिथ्यादृष्टिना	दृष्टीना	३४	७
स्मृति	स्मृति	३७	१
घास्या	चास्या	३७	४
रव	ख	३८	१
यक्षा	यथा	४०	'१[illegible]
क्षविति	क्षेति	४९	१[illegible]

અશુદ્ધિ	શુદ્ધિ	પેજ	પંક્તિ
विकल्पासिद्धि	विकल्पात्प्रसिद्धि	५२	१४
पागभार	प्रागभार	५४	१०
निवृति	निवृत्ति	५६	१८
पुण्योदया	पुण्योदया	६२	५
विरुन्द्र	विरुद्ध	६४	१९
लब्ध्रि	लब्धि ३	६५	१૯
लेसा	लेसा	६७	१०
स्वाथ	स्वार्थ	६७	११
द्वि	द्वि	૭૧	१
પ્રમાણુની	પ્રમાણુથી	८२	૧૪
જે	જેમા	८४	૩
दीप	द्वीप	८५	१५
પારમ	પારમા	८६	૧
ભાસનુ	ભાસતુ	८६	૧૬
या	यो	८८	૨૦
प्रत्यक्षे	प्रत्यक्ष	९०	१३
तन्ने	तन्नै	९१	१३
અગમનુ	આગમનુ	૯૬	૧૦
ગોશાલમા	ગોશાલામા	૯૬	૧૨

અશુદ્ધિ	શુદ્ધિ	પેજ
અવાકય	આ વાકય	૧૦૧
द्वितिये	द्वितीये	૧૦૪
वक्तव्यस्त्य	वस्तव्यन्वस्य	૧૦૪
माह्यौ	र्माह्यौ	૧૦૭
વરતુ	વસ્તુ	૧૦૯
સ ભવ	અસ ભવ	૧૧૨
આ ભેદનો	અભેદનો	૧૧૨
मम	गम	૧૨૩
फिञ्च	किञ्चि	૧૨૪
પૃતજ	વૃતજ	૧૨૫
ફલભાવ	ફલાભાવ	૧૩૧
શૃાગ	શૃાગે	૧૩૮
દશ નની	દર્શનથી	૧૩૮
फरोपेण	फारोपेण	૧૩૯
એક	ઇતર	૧૪૧
માનો	નો	૧૪૧
पमाणा	प्रमाणा	૧૪૨
घम	धम	૧૪૪
[illegible]	वर्त्तमानविषया	૧૫૨

અશુદ્ધિ	શુદ્ધિ	પેજ	પંક્તિ
દ્રવ્યને।	દ્રયને।	૧૫૮	૭
वपन	वचन	१६३	२
समर्थ्ङ्ग्रि	समर्थ्ङ्ग्रि	१६७	१६
ઓછમા	ઓછામા	૧૭૦	૧૩
वात्म	धात्म	१७६	११
પરિ	પર	૧૮૨	૧૧
ધારણા	ધારણુ	૧૮૨	૧૭
ડોઇ	હોઈ	૧૮૩	૧૨
ग्मधु	गधमधु	१८८	१
અનિત્ય	અન્યત્વ	૧૯૩	૧૮
વાળો	વાળી	૧૯૪	૧
પરિણામ	પરિમાણુ	૧૯૬	૭
सहस्ने	सहस्ने	१९८	१४
सहस्त्र	सहस्र	२००	१
रुपमानि	रोपमाणि	२०८	१
पघरि	परि	२०८	३ ।
तज्ज"यम्	तज्ञयन्यम्	२०८	३
रव्या	ख्या	२०८	२२
वाप्तिदु	वाप्तिर्दु	२१२	११
रव्या	रया	२१३	३
કરે છે	થાય છે	૨૧૩	૧૨
कत्वैव	क्त्यैव	२१४	१९
नीम	नीय	२२५	२

અશુદ્ધિ	શુદ્ધિ	પૃષ્ઠ	પંક્તિ
द्वि	द्वि	२२८	१३
निर्वाणें	निर्वाणे	२३०	१२
व्युच्छिठते	व्युच्छिठ्यते	२३१	८
घृद्ध	वृद्ध	२३८	३
यिक्रम	विक्रम	२३८	१७
तत्वो	तत्त्वो	२३८	२०
यादङ्ग	यादाङ्ग	२३९	१०
वेदाङ्काङ्ग	वेदाङ्काङ्क	२३९	११
थादेव	श्रीदेव	२४०	८
विताना	वितान	२४१	८
त्तमो	त्तमौ	२४२	२
श्रत्या	श्रुत्वा	२४३	९
ह्रीं	ह्रीं	२४३	९
भ्रि	भ्रि	२४३	१४
प्यति	प्पर्ति	२४४	८
गणी	गणि	२४४	१६
प्रभावा	प्रभवा	२४६	१७

